

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ, ΟΥΤΟΠΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ

Ένας άλλος κόσμος είναι
εφικτός, ο Σοσιαλισμός
Ο Ένγκελς εξηγεί το γιατί και το πώς

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΟΛΕΙΟ

ΦΡΙΝΤΡΙΧ ΕΝΓΚΕΛΣ

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ, ΟΥΤΟΠΙΚΟΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ

Ένας άλλος κόσμος είναι
εφικτός, ο Σοσιαλισμός
Ο Ένγκελς εξηγεί το γιατί και το πώς

Frederick Engels
Socialism, Utopian and Scientific
London 1993
BookMarks

Lindsey German
Frederick Engels: Life of a revolutionary
International Socialism Journal, 1994

ISBN: 960-7967-27-5

Φρίντριχ Ένγκελς
Σοσιαλισμός, Ουτοπικός και Επιστημονικός
Εισαγωγή: Λίντσεϊ Τζέρμαν

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΑΘΗΝΑ: ΤΘ 8161, 100 10, Αθήνα
ΛΕΥΚΩΣΙΑ: ΤΚ 7280, Λευκωσία

Τυπώθηκε τον Μάη του 2006
σε 1500 αντίτυπα

Την μετάφραση του βιβλίου από την
αγγλική έκδοση BookMarks έκανε
η Δήμητρα Κυρίλου και την μετάφραση
του κειμένου της Λίντσεϊ Τζέρμαν από το
περιοδικό International Socialism No 65
έκανε η Χαρίτα Μήνη

Επιμέλεια: Θανάσης Καμπαγιάννης, Παντελής Γαβριηλίδης
Εκτύπωση: Φερέτος και Υιός ΕΠΕ Δερβενίων 30

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΑΘΗΝΑ: ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
Αναξαγόρα 14Α, 10552, τηλ.: 210 5247584

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση, του Γιάννη Σηφακάκη	7
Εισαγωγή: Φρίντριχ Ένγκελς, η ζωή ενός επαναστάτη, της Λίντσεϊ Τζέρμαν	11
Ουτοπιστικός και επιστημονικός σοσιαλισμός, του Φρίντριχ Ένγκελς	84
Σημειώσεις	138

Αυτό το βιβλίο γράφτηκε από το Γενάρη ως το Μάρτη του 1880. Περιλαμβάνει ορισμένα κεφάλαια από το εκτενέστερο έργο του Ένγκελς «Αντι-Ντύριγκ».

Ο Φρίντριχ Ένγκελς υπήρξε, μαζί με τον στενό φίλο και σύντροφό του Καρλ Μαρξ, θεμελιωτής του επιστημονικού σοσιαλισμού. Άλλα βιβλία του που κυκλοφορούν στα ελληνικά είναι *Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, *Η διαλεκτική της φύσης*, *Ο Πόλεμος των Χωρικών*, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, *Ο Λούντβιχ Φόουερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, κ.α.

Περισσότερα βιογραφικά, αλλά και πολιτικά στοιχεία για τη ζωή και τη δράση του Ένγκελς θα βρείτε στο εισαγωγικό κείμενο αυτής της έκδοσης, με τίτλο Φρίντριχ Ένγκελς, η ζωή ενός επαναστάτη. Το κείμενο αυτό γράφτηκε από την βρετανίδα σοσιαλίστρια Λίντσεϊ Τζέρμαν και πρωτοεμφανίστηκε στο περιοδικό *International Socialism Journal*, στο τεύχος 65, τον Δεκέμβρη του 1994, με αφορμή τα εκατό χρόνια από τον θάνατό του.

Πρόλογος

του Γιάννη Σηφακάκη

"Ενας άλλος κόσμος είναι εφικτός!". Το σύνθημα αυτό του νέου αντικαπιταλιστικού κινήματος που γεννήθηκε στο Σιάτλ, τη Γένοβα και το Πόρτο Αλλέγκρε εκφράζει εκατομμύρια ανθρώπους σε όλον τον πλανήτη που ξεσηκώνονται ενάντια στην φτώχεια και τον πόλεμο και παλεύουν για μια καλύτερη κοινωνία. Ο Ούγκο Τσάβεζ δηλώνει από το βήμα του Παγκόσμιου Κοινωνικού Φόρουμ στο Καρακάς "Σοσιαλισμός ή θάνατος", εκφράζοντας την δυναμική του κινήματος που αναπτύσσεται ραγδαία στην Λατινική Αμερική. Η συζήτηση για το γιατί ένας άλλος κόσμος είναι αναγκαίος και πώς μπορούμε να φτάσουμε σ' αυτόν ανοίγει ξανά με μαζικούς όρους.

Είναι μια πολύ πλούσια συζήτηση. Υπάρχουν απόψεις που λένε ότι μπορούμε να καταπολεμήσουμε την φτώχεια και την δυστυχία μέσα από την "φιλανθρωπία" των κυβερνήσεων. Απόψεις που λένε ότι μπορούμε να κάνουμε καλύτερο το σημερινό σύστημα αν προχωρήσουν κάποιες μεταρρυθμίσεις υπέρ του κράτους ενάντια στην ασοδοσία των αγορών. Απόψεις που λένε ότι δεν μπορούμε να τα βάλουμε με τον καπιταλισμό, γιατί είναι παντοδύναμος και δεν υπάρχει επιπλέον και μια δύναμη που να μπορεί να τον ανατρέψει, συνεπώς, το μόνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να αναπτύσσουμε επιμέρους κινήματα και αντιστάσεις. Και, τέλος, απόψεις που πατώντας πάνω στην πραγματική δύναμη των

αγώνων που ξεδιπλώνονται από την Γαλλία μέχρι την Λατινική Αμερική και από το Ιράκ μέχρι τους εργατικούς αγώνες στην Ελλάδα, υποστηρίζουν πως μπορούμε να φτάσουμε σ' έναν άλλο κόσμο, τον σοσιαλισμό, μέσα από μια εργατική επανάσταση.

Το ερώτημα για το αν μπορεί να αλλάξει η κοινωνία είναι πολύ παλιό και η προσούρα του Ένγκελς Σοσιαλισμός Ουτοπικός και Επιστημονικός είναι η καλύτερη αφετηρία γι' αυτήν την συζήτηση. Κυκλοφόρησε το 1880, μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες κι έγινε ένα από τα πιο διάσημα έργα του μαρξισμού μαζί με το Κομμουνιστικό Μανιφέστο. Διαμόρφωσε θεωρητικά μια νέα γενιά σοσιαλιστών που εμπνέονταν από την εμπειρία της Παρισινής Κομμούνας το 1871. Ήταν και εξακολουθεί να είναι μια από τις καλύτερες εισαγωγές στις μαρξιστικές ιδέες, "στον επιστημονικό σοσιαλισμό", όπως γράφει ο ίδιος ο Μαρξ στον πρόλογο του βιβλίου στην πρώτη γαλλική έκδοση.

Η αφετηρία του Ένγκελς είναι η κριτική ενάντια στο καπιταλιστικό σύστημα που έκανε η πρώτη γενιά σοσιαλιστών που διαμορφώθηκε μετά την Γαλλική Επανάσταση, ανάμεσά τους ο Σεν-Σιμόν, ο Φουριέ και ο Όουεν. Μια κριτική που θεωρούσε ότι ο σοσιαλισμός είναι η έκφραση της λογικής, της απόλυτης αλήθειας και της δικαιοσύνης ενάντια στις αδικίες του συστήματος και ότι η επικράτηση του είναι απλά θέμα ενός καλύτερου μοντέλου που θα εμφανιστεί μέσα από την προπαγάνδα και τις πρωτοβουλίες κάποιων "φωτισμένων" ανθρώπων. Ο Ένγκελς καιρετίζει την γενναία κριτική αυτών των σοσιαλιστών, όμως ταυτόχρονα εξηγεί πως οι θεωρίες τους ήταν καταδικασμένες να παραμείνουν ουτοπίες, γιατί δεν έβλεπαν πώς μπορούν οι ίδιοι οι καταπεσμένοι να παλέψουν και να αλλάξουν την ζωή τους.

Ο Ένγκελς, αντίθετα, βλέπει ότι " η τελική αιτία όλων των κοινωνικών μεταβολών και όλων των πολιτικών ανατροπών δεν πρέπει να αναζητηθεί στα κεφάλια των ανθρώπων, στην αυξανόμενη κατανόηση της αιώνιας αλήθειας και δικαιοσύνης, αλλά στις μεταβολές που συντελούνται στον τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής. Δεν πρέπει να

αναζητηθεί στη φιλοσοφία της εκάστοτε εποχής, αλλά στην οικονομία". Και εξηγεί ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού δημιουργεί αντικειμενικά μια δύναμη, την εργατική τάξη, που βρίσκεται σε μια διαρκή σύγκρουση με τους καπιταλιστές για την καλύτερευση των μισθών της, των ωρών εργασίας κλπ. Αυτή η σύγκρουση μπορεί να αλλάξει τις ιδέες της εργατικής τάξης και να την οδηγήσει να πάρει τον έλεγχο των μέσων παραγωγής μέσα από μια επανάσταση που θα φέρει μια δίκαιη κοινωνία, τον σοσιαλισμό.

Ο Ένγκελς έχει την ικανότητα να φτάνει σε μια τόσο κρυστάλινη εξήγηση για το πως μπορεί να αλλάξει η κοινωνία γιατί είναι μαρξιστής, είναι όχι μόνο ο πιο στενός φίλος του Μαρξ αλλά και ο πιο στενός του σύντροφος και συνεργάτης. Στηρίζεται στην υλιστική αντίληψη της ιστορίας και στην κατανόηση ότι η βάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης είναι η εκμετάλλευση των εργατών, στις "δύο αυτές μεγάλες ανακαλύψειςπου χρωστάμε στον Μαρξ" με τις οποίες, όπως λέει ο Ένγκελς, "ο σοσιαλισμός έγινε επιστήμη".

Επιπλέον, ο Ένγκελς ήταν ένας επαναστάτης, που συμμετείχε ενεργά στο εργατικό κίνημα της εποχής του, όπως και ο Μαρξ. Μπορούσε να βλέπει την εργατική τάξη να αναπτύσσεται μέσα στις μάχες που και ο ίδιος συμμετείχε. Το κείμενο της Λίντσει Τζέρμαν που ακολουθεί περιγράφει την περίοδο που έζησε ο Ένγκελς και την δράση του. Είναι η καλύτερη εισαγωγή για να γνωρίσουμε έναν επαναστάτη που, όπως γράφει και η Τζέρμαν, "ήταν κάτι πολύ περισσότερο από έναν ηθοποιό δεύτερου ρόλου , δίπλα στον Μαρξ".

Σήμερα, που ένα νέο κίνημα σε ολόκληρο τον κόσμο συγκρούεται με το σύστημα του πολέμου και του κέρδους, όπως και στην εποχή του Ένγκελς, είναι ανάγκη να εξοπλιστούμε με τη θεωρία του επιστημονικού σοσιαλισμού και να το οδηγήσουμε στη νίκη.

Φρίντριχ Ένγκελς **Η ζωή ενός επαναστάτη**

της Λίντσεϊ Τζέρμαν

Ο Φρίντριχ Ένγκελς καταγόταν από προνομιούχα οικογένεια, αλλά αφιέρωσε τη ζωή του στον αγώνα υπέρ των φτωχών και των καταπιεσμένων. Ήταν άνθρωπος της δράσης, αλλά περνούσε πολύ από το χρόνο του αναπτύσσοντας θεωρητικές ιδέες. Εργαζόταν σε μια δουλειά που μισούσε, για να δώσει στον Καρλ Μαρξ τη δυνατότητα να συγκεντρωθεί στις μελέτες του από τις οποίες προέκυψαν οι τρεις τόμοι του Κεφαλαίου. Τα δύο κυρίαρχα χαρακτηριστικά στη ζωή του Ένγκελς ήταν τα εξής: η πενήντάχρονη αφοσίωσή του στον επαναστατικό σοσιαλισμό και στον αγώνα της εργατικής τάξης, καθώς και η εξίσου ισχυρή προσωπική αφοσίωσή του στον Καρλ Μαρξ, τον οποίο στήριζε πολιτικά, οικονομικά, αλλά και με τη βαθιά του φιλία που διήρκεσε για 40 χρόνια, ώσπου η σχέση τους διακόπηκε από το θάνατο του Μαρξ το 1883.

Ο Ένγκελς δεν είχε καμιά αμφιβολία σε κανένα από αυτά τα δύο θέματα. Το 1871, όταν τον κατηγόρησαν επειδή υποστήριξε την πρώτη εργατική κυβέρνηση, την Κομμούνα του Παρισιού, έγραψε στη μητέρα του:

Γνωρίζεις ότι οι θέσεις μου δεν έχουν αλλάξει για σχεδόν 30

χρόνια. Δεν μπορεί να σε εξέπληξε ότι, όταν τα γεγονότα με αναγκάζουν, όχι μόνο πρέπει να μένω πιστός σ' αυτές αλλά και να κάνω το καθήκον μου με άλλους τρόπους. Αν δεν το έκανα, αυτό θα ήταν λόγος να ντραπείς για μένα. Κι αν ο Μαρξ δεν ήταν εδώ, ακόμη κι αν δεν υπήρχε καν, τίποτα δεν θα άλλαζε ως προς αυτό.¹

Σχολιάζοντας την πολιτική και πνευματική του σχέση με το Μαρξ, έγραψε αλλού ότι «έκανα αυτό για το οποίο προοριζόμουν, να παίξω το δεύτερο ρόλο». Ωστόσο, ο Ένγκελς ήταν κάτι πολύ περισσότερο από έναν «νηθοποιό δεύτερου ρόλου».² Υπήρξε ένας ανεξάρτητος επαναστάτης στοχαστής, ο οποίος είχε ήδη ξεκινήσει να γράφει ένα από τα καλύτερα βιβλία του τον καιρό που άρχισε τη στενή του φιλία με το Μαρξ το 1844. Συνδύαζε την πρωτοτυπία της σκέψης με τον ενθουσιασμό για την επανάσταση και τον αγώνα, που δεν τον εγκατέλειψε ποτέ.

Τα νεανικά του χρόνια

Ο Φρίντριχ γεννήθηκε στο Μπάρμεν (σημερινό Βούπερταλ) στην περιοχή Ρουρ της Γερμανίας στις 28 Νοεμβρίου του 1820. Ήταν το μεγαλύτερο παιδί στην οικογένεια και ο πατέρας του ήταν ιδιοκτήτης εργοστασίου. Η πολιτική τοποθέτηση του νεαρού Ένγκελς, η αθεΐα του και η δράση του υπήρξαν μια συνεχής πηγή ανησυχίας για τον πατέρα του, καθώς και αιτία διαφωνιών ανάμεσά τους. Η οικογενειακή του ζωή ήταν άνετη και μεσοαστική, όμως μεγάλωσε σε μια περιοχή που γέμιζε με εργοστάσια, καθώς η γειτονική πόλη Έλμπερφελντ ζούσε τη δική της βιομηχανική επανάσταση και συγχρόνως δημιουργούταν μια εργατική τάξη που ολοένα αυξανόταν. Έτσι, όπως το διατυπώνει ο βιογράφος του Γκούσταβ Μέιερ, ο Ένγκελς έμαθε από την παιδική του ηλικία την πραγματική φύση του εργοστασιακού συστήματος.³

Η ήττα του Ναπολέοντα το 1815 οδήγησε στην κυριαρχία της πρωσικής και αυστριακής αντίδρασης στην κεντρική Ευρώπη όταν ο Ένγκελς ήταν νέος. Μέχρι την εποχή που απόκτησε πολιτική συνείδηση, αυτό είχε αρχίσει να αλλάζει. Η επανάσταση του Ιουλίου του 1830 στη Γαλλία, που εγκαθίδρυσε τη συνταγματική μοναρχία, έδωσε ελπίδες στους φιλελεύθερους της Γερμανίας. Υπήρχαν τα πρώτα σκιρτήματα των κινημάτων ενάντια στην παλιά τυραννία. Η Γερμανία την εποχή αυτή αποτελούταν από ένα πλήθος κρατών, που κάποιες φορές ήταν μικροσκοπικά και είχαν διαφορετικά επίπεδα οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης. Κυριαρχούσε πάνω τους η Πρωσία, που ήταν το πιο σημαντικό από τα κράτη αυτά με μεγάλη διαφορά από τα υπόλοιπα. Πολλά από τα κινήματα, ιδιαίτερα στα νότια γερμανικά κράτη, στρέφονταν ενάντια στην απολυταρχία της Πρωσίας.

Ο Ένγκελς υπήρξε υποστηρικτής αυτών των κινήματων και ιδεών. Ήταν επίσης ενθουσιώδης θιασώτης του φιλελεύθερου γερμανικού εθνικισμού από νεαρή ηλικία. Τον έστειλαν να δουλέψει στο λιμάνι της Βρέμης και υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία για ένα χρόνο στο Βερολίνο, όπου συναναστρεφόταν με άλλα άτομα που είχαν παρόμοιες απόψεις. Έγραφε για λογοτεχνικά και πολιτικά θέματα με το ψευδώνυμο Φρίντριχ Όσβαλντ και ανακάλυψε ότι είχε μεγάλη ικανότητα στην εκμάθηση γλωσσών.

Πρώτα τον προσέλευσε το κίνημα της Νεαρής Γερμανίας. Τα κείμενα και οι ιδέες του κινήματος εξέφραζαν τις νεανικές ελπίδες μιας καινούριας γενιάς, που προσπαθούσε να βρει την ελευθερία για την οποία είχε διαβάσει σχετικά στη Γαλλική Επανάσταση του 1789, καθώς και στην πολύ πιο αδύναμη αντανάκλασή της, την επανάσταση του 1830. Η σημασία της φιλοσοφίας στη γερμανική πνευματική ζωή σήμαινε ότι οι ιδέες αυτές συχνά εκφράζονταν με φιλοσοφικούς όρους. Οι Γερμανοί μιλούσαν γι' αυτά που έκαναν οι άλλοι, όπως το διατύπωσε ο Μαρξ, αντιπαραβάλλοντας με αρνητικό τρόπο τη Γερμανία με την Αγγλία και τη Γαλλία, που είχαν κάνει τις αστικές επαναστάσεις τους το

17ο και το 18ο αιώνα αντίστοιχα. Έβλεπε την κυριαρχία της φιλοσοφικής σκέψης στη Γερμανία ως σημάδι της οικονομικής οπισθοδρόμησης της χώρας.

Ο Ένγκελς και ο Μαρξ ήταν και οι ίδιοι παιδιά αυτού του πνευματικού περιβάλλοντος κι έτσι ανέπτυξαν πρώτα το ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία. Τους προσέλκυσαν οι ιδέες του φιλόσοφου Έγκελου (Hegel). Η επίδραση της διδασκαλίας του ήταν επαναστατική, εφόσον τόνιζε ότι το σύμπαν βρίσκεται σε μια συνεχή διαδικασία ανάπτυξης και αλλαγής. Αυτό οδήγησε πολλούς από τους οπαδούς του να πιστέψουν ότι ο αγώνας ενάντια στους υπάρχοντες θεσμούς, όπως για παράδειγμα το πρωσικό κράτος και η μοναρχία, αποτελούσε ένα αναπόφευκτο κομμάτι της κοινωνικής εξέλιξης. Ο Ένγκελς συμμετείχε στους Νεαρούς Εγκελιανούς και αργότερα επηρεάστηκε από τις ιδέες του κομμουνισμού, που τον προσέλκυσαν ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1840.

Έτσι, ο νεαρός Φρίντριχ Ένγκελς είχε ήδη αναπτύξει αριστερές ιδέες όταν στάλθηκε στην Αγγλία στα τέλη του 1842, για να δουλέψει στην οικογενειακή επιχείρηση των Έρμεν και Ένγκελς, που ήταν κατασκευαστές νημάτων στο Μάντσεστερ. Οι εμπειρίες του στην Αγγλία βοήθησαν τον Ένγκελς να καταλάβει ότι η εργατική τάξη είχε τη δυνατότητα να κάνει πράξη τις κομμουνιστικές του ιδέες. Έφτασε στην Αγγλία λίγες εβδομάδες μόνο μετά τη γενική απεργία των Χαριστιών το 1842, η οποία, παρά την τελική αποτυχία της, είχε δείξει τη δυναμική των εργατών και των εργατριών. Το επίκεντρο της απεργίας ήταν το Μάντσεστερ και οι γύρω περιοχές του Λάνκασαϊρ και του Τσέσαϊρ, όπου παράγονταν υφάσματα. Η Αγγλία είχε την πιο αναπτυγμένη βιομηχανική οικονομία στον κόσμο και μάλιστα με μεγάλη διαφορά από τις άλλες, αφού υπήρξε ο τόπος της Βιομηχανικής Επανάστασης. Είχε ήδη την ηγεσία στην παραγωγή βαμβακιού, άνθρακα και σιδήρου στον κόσμο. Και η εργατική της τάξη ήταν επίσης η πιο προχωρημένη στον κόσμο, οργανωμένη μέσα από το κίνημα των Χαριστιών.

Ο Ένγκελς ένωσε φρίκη βλέποντας τη φτώχεια και τη δυστυχία που υπήρχε στο Μάντσεστερ. Η πόλη είχε αναπτυχθεί γύρω από τη βιομηχανία του βαμβακιού και ήταν μια μάζα από βρομερές τρώγλες. Η βρεφική θνησιμότητα, οι επιδημίες και η έλλειψη χώρου ήταν αναπόφευκτα στοιχεία της ζωής εκεί. Σχεδόν το ένα τέταρτο του πληθυσμού της πόλης ήταν Ιρλανδοί μετανάστες και μετανάστριες, που οδηγήθηκαν εκεί επειδή στη χώρα τους οι συνθήκες ήταν ακόμα χειρότερες. Η φτώχεια υπήρχε και πριν στις παλιές πόλεις και τις αγροτικές περιοχές –όπως και στη Γερμανία–, όμως η ανάπτυξη των μεγαλουπόλεων επιδεινώνει και επέτεινε τις συνθήκες αυτές. Η στάση της καπιταλιστικής τάξης ήταν κτηνώδης. Ο Ένγκελς την περιγράφει ως εξής:

Πήγα κάποτε στο Μάντσεστερ με έναν τέτοιο αστό και του μίλησα για την κακή, ανθυγιεινή μέθοδο κτισίματος, τις φρικτές συνθήκες στις οποίες βρίσκονταν τα καταλύματα των εργαζόμενων και διακήρυξα ότι ποτέ δεν είχα δει μια τόσο κακοκτισμένη πόλη. Ο άνδρας με άκουσε αμίλητος ως το τέλος και στη γωνία, όπου αποχωριστήκαμε, είπε: «Κι όμως από 'δω βγαίνουν πάρα πολλά χρήματα· καλημέρα σας, κύριε».⁴

Η επίδραση που είχε το Μάντσεστερ στο νεαρό ήταν ηλεκτριστική. Έηρθε σε επαφή με τους Χαρισιστές και επισκεψτηκε το 1843 το γραφείο της εφημερίδας τους Northern Star (Αστέρι του Βορρά) στο Λιντς. Ένας από τους ηγέτες τους, ο Τζορτζ Τζούλιαν Χάρνι, κατέγραψε πολύ αργότερα την εντύπωση που του έκανε ο Ένγκελς στη συνάντηση αυτή: «ένας λεπτοκαμωμένος νεαρός που έδειχνε σχεδόν ανώριμος, ο οποίος μιλούσε πολύ καθαρά αγγλικά και έλεγε ότι τον ενδιέφερε έντονα το κίνημα των Χαρισιστών». Ο Χάρνι συνέχισε λέγοντας ότι ο Ένγκελς 50 χρόνια αργότερα ήταν τόσο σεμνός και λιγομίλητος όσο τότε, στα 22 του χρόνια.⁵

Ο Ένγκελς ταξίδευσε ολόγυρα, μιλούσε με εργάτες και μελετούσε

τις επίσημες στατιστικές για να γράψει το αξιοσημείωτο πρώτο του βιβλίο, Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία. Τεκμηριώνει όχι μόνο το πώς ζούσαν οι άνθρωποι, αλλά εξηγεί επίσης πώς θα μπορούσαν να αλλάξουν τα πράγματα – και με ποιόν τρόπο ήταν αναγκαίο να αλλάξουν. Ακόμη και σήμερα παραπέμπουν στο βιβλίο αυτό εκείνοι που είναι απόλυτα εκθρικοί απέναντι στις πολιτικές θέσεις του Ένγκελς, επειδή περιγράφει με ακρίβεια και συμπόνοια τη ζωή της εργατικής τάξης. Ωστόσο, το βιβλίο είναι κάτι πολύ περισσότερο από μια αναφορά στις φοβερές συνθήκες στις οποίες ζούσαν οι εργάτριες και οι εργάτες. Μέσα σ' αυτό είναι συνυφασμένη η πολιτική ανάλυση του καπιταλισμού που ανέπτυξαν ο Μαρξ κι ο Ένγκελς αργότερα· κι όμως, ακόμη και στο στάδιο αυτό, έχει κεντρικό ρόλο στην ανάλυση που κάνει το βιβλίο.

Ο Ένγκελς ξεκινάει εξετάζοντας πώς η Βιομηχανική Επανάσταση μεταμόρφωσε τους παλιούς τρόπους δουλειάς σε τέτοιο βαθμό, ώστε δημιούργησε μια ολόκληρη τάξη από μισθωτούς χειρώνακτες, το προλεταριάτο. Η εισαγωγή μηχανών στην παραγωγή υφασμάτων, άνθρακα και σιδήρου έκανε την βρετανική οικονομία την πιο δυναμική στον κόσμο. Δημιούργησε ένα πλήθος από δίκτυα επικοινωνίας –σιδερένιες γέφυρες, σιδηρόδρομους, κανάλια– που με τη σειρά τους οδήγησαν σε περισσότερη βιομηχανική ανάπτυξη.

Η νέα εργατική τάξη σύντομα περιλάμβανε τη μεγάλη μάζα του πληθυσμού, καθώς οι καπιταλιστικές μέθοδοι παραγωγής κατέστρεψαν πολλά από τα παλιά μεσαία στρώματα των τεχνιτών, μετατρέποντας τους περισσότερους από αυτούς ή τα παιδιά τους σε εργάτες. Οι ανάγκες της κατασκευαστικής βιομηχανίας οδήγησαν στο χτίσιμο εργοστασίων και εππλέον «ο πληθυσμός συγκεντρώνεται ακριβώς όπως και το κεφάλαιο».⁶ Οι μικρές βιομηχανικές πόλεις αναπτύχθηκαν κι έγιναν οι μεγαλουπόλεις που παρατήρησε ο Ένγκελς όταν πρωτοεπισκέφτηκε την Αγγλία. Περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες τις συνθήκες ζωής στις μεγαλουπόλεις αυτές, χρησιμοποιώντας ποικίλες

αναφορές από τον τύπο, επίσημες έρευνες, ακόμη και διαγράμματα των διαδοχικών σπιτιών που αποτελούσαν τις φτωχογειτονιές του παλιού Μάντσεστερ. Τίποτα δεν ξεφεύγει από τη ματιά του Ένγκελς, ούτε καν η διατροφή των εργατών:

Οι εργάτες που πληρώνονται καλύτερα, ιδιαίτερα αυτοί που στην οικογένειά τους κάθε μέλος κερδίζει κάποια χρήματα, έχουν καλό φαγητό όσο διαρκεί αυτή η κατάσταση: κρέας καθημερινά και για το βραδινό μπέικον και τυρί. Όπου οι μισθοί είναι πιο χαμηλοί, τρώνε κρέας δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα και η αναλογία ψωμιού και πατάτας αυξάνει. Καθώς η κλίμακα κατεβαίνει, η ζωική τροφή μειώνεται σε ένα μικρό κομμάτι μπέικον που κόβεται σε κομμάτια μαζί με τις πατάτες· πιο κάτω ακόμα κι αυτό εξαφανίζεται και απομένει μόνο ψωμί, τυρί, κουρκούτι και πατάτες. Στο χαμηλότερο σημείο της κλίμακας, εκεί όπου βρίσκονται οι Ιρλανδοί, η μοναδική τροφή είναι οι πατάτες... Όλα αυτά όμως προϋποθέτουν ότι ο εργάτης έχει δουλειά. Όταν δεν έχει, είναι στο έλεος της τύχης και τρώει ό,τι του δίνουν, ό,τι μπορεί να αποκτήσει ζητιανεύοντας ή κλέβοντας. Κι αν δεν βρει τίποτα, απλώς λιμοκτονεί.⁷

Στην καρδιά της δυστυχίας που περιγράφει ο Ένγκελς βρίσκεται η ίδια η φύση του καπιταλιστικού συστήματος. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους καπιταλιστές τους οδηγεί να πληρώνουν τους εργάτες και τις εργάτριες όσο το δυνατόν λιγότερο, ενώ προσπαθούν να τους πιάσουν να δουλεύουν όλο και περισσότερο: «Αν ένας βιομήχανος μπορεί να αναγκάσει εννιά εργάτες να δουλέψουν μια ώρα παραπάνω καθημερινά χωρίς επιπλέον πληρωμή, απειλώντας τους ότι θα τους απολύσει, σε μια εποχή όπου η ζήτηση για εργάτες δεν είναι πολύ μεγάλη, τότε απολύει τον δέκατο και εξοικονομεί το μισθό που θα του έδινε».⁸ Αυτό με τη σειρά του οδηγεί τους εργάτες να ανταγωνίζονται ο ένας τον άλλο για να βρουν δουλειά. Δημιουργεί μια δεξαμενή άνεργων που μπορούν να μπουν στο εργατικό δυναμικό όταν υπάρχει άνθηση και να απολυθούν

ξανά όταν υπάρχει στασιμότητα. Η ύπαρξη αυτού του αποθέματος από ανειδίκευτους και άνεργους εργάτες –που αποτελούταν ιδιαίτερα από Ιρλανδούς μετανάστες και μετανάστριες στις πόλεις της δεκαετίας του 1840– κρατάει σε χαμηλό επίπεδο τους μισθούς και τις συνθήκες εργασίας για όλους τους εργάτες.

Τα αποτελέσματα του συστήματος αυτού είναι πολύ σκληρά. Ο Ένγκελς περιγράφει την κακή υγεία και το χαμηλό μέσο όρο ζωής ανάμεσα στους εργάτες και τις εργάτριες σε σύγκριση με την αστική τάξη. Επίσης, γράφει για τις αυξανόμενες τάσεις αυτοκτονίας, τα πολύ συχνά μεθύσια και τη «σεξουαλική ασυδοσία»⁹ –«η μπουρζουαζία έχει αφήσει στην εργατική τάξη μόνο αυτές τις δύο απολαύσεις» – καθώς και την εμφανέστατη ταξική διαίρεση. Έτσι, «η εργατική τάξη έχει γίνει σταδιακά μια ράτσα εντελώς ξεχωριστή από την αγγλική μπουρζουαζία ... οι εργάτες μιλούν άλλες διαλέκτους, έχουν άλλες σκέψεις και ιδανικά, άλλα έθιμα και ηθικές αρχές, διαφορετική θρησκεία και άλλες πολιτικές πεποιθήσεις απ' ό,τι η αστική τάξη».¹⁰

Ίσως η πιο καταστροφική πλευρά αυτής της καινούριας κοινωνίας κατά τον Ένγκελς ήταν ότι, όχι μόνο δεν πρόσφερε περισσότερη ευημερία στους εργάτες και τις εργάτριες, αλλά το αντίθετο: η ανάπτυξη του καπιταλισμού είχε ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα τη δημιουργία τεράστιου πλούτου για κάποιους και μεγαλύτερης δυστυχίας για τους πολλούς. Οι μηχανές, που θα έπρεπε να κάνουν τη ζωή πιο εύκολη, στην πραγματικότητα έπαιρναν τις θέσεις εργασίας και έριχναν τους μισθούς. Για να πληρώσουν για τις επενδύσεις τους οι καπιταλιστές εισήγαγαν τη νυχτερινή εργασία. Οι εργάτες που διώχτηκαν από τη δουλειά τους λόγω της εξάπλωσης των μηχανών κατόντησαν να πουλάνε πορτοκάλια ή κορδόνια παπουτσιών στους δρόμους ή απλώς να ζητιανεύουν για να φάνε.

Ο Ένγκελς μαστιγώνει αλύππτα την τάξη των βιομηχάνων: «Δεν έχω δει ποτέ μια τάξη τόσο βαθιά εξαχρειωμένη, τόσο αθεράπευτα εξευτελισμένη από τον εγωισμό της, τόσο διαβρωμένη από μέσα, τόσο

ανίκανη για πρόοδο, όσο η αγγλική μπουρζουαζία... Δεν γνωρίζει καμιά άλλη καρά πέρα από το γρήγορο κέρδος, κανέναν άλλο νόνο πέρα από την απώλεια του χρυσού της».¹¹ Η μάζα των ζητιάνων που δημιουργούσε το σύστημα έπρεπε να κρυφτεί από τη θέα με κάθε κόστος. Έτσι, η αστική τάξη επινόησε ένα από τα πιο μιστά ιδρύματα που δημιουργήθηκαν ποτέ μόλις λίγα χρόνια προτού ο Ένγκελς επισκεφτεί τη Βρετανία, το πωχοκομείο, μέσα στο οποίο στοιβάζονταν τα φτωκά, άρρωστα και άπορα μέλη της εργατικής τάξης.

Ωστόσο, η εργατική τάξη αντιστάθηκε στη Βρετανία κατά τις δεκαετίες του 1830 και του 1840 μέσα από το μεγάλο κίνημα των Χαρτιστών, καθώς και σε μια ολόκληρη σειρά από απεργίες με τους εργοδότες, όπου προσπαθούσε να υπερασπιστεί τις συνθήκες ζωής και δουλειάς που είχε. Το κίνημα αυτό βοήθησε τον Ένγκελς να καταλάβει ότι, όσο κι αν ο καπιταλισμός δημιουργούσε ανταγωνισμό ανάμεσα στους εργάτες, συγχρόνως τους οδηγούσε να ενώσουν τις δυνάμεις τους για να οργανωθούν ενάντια στους εργοδότες. Οι απόπειρές τους να σχηματίσουν ενωτικά συνδικάτα και να σταματήσουν προσωρινά τη δουλειά, πράγμα που ήταν το μοναδικό τους όπλο, συνάντησαν θερμή επιδοκιμασία από τον Ένγκελς: «Ως σχολές πολέμου τα συνδικάτα είναι αξιέπιστα».¹² Τελείωνε το βιβλίο του με ενθουσιώδη λόγια:

Ο πόλεμος των φτωκών ενάντια στους πλούσιους, που τώρα γίνεται στα σημεία και με έμμεσο τρόπο, θα γίνει άμεσος και καθολικός. Είναι πολύ αργά για να βρεθεί ειρηνική λύση ... σύντομα μια μικρή ώθηση θα είναι αρκετή για να βάλει σε κίνηση τη χιονοστιβάδα. Τότε πραγματικά η κραυγή του πολέμου θα αντηχήσει σε ολόκληρη τη χώρα: «Πόλεμος στα παλάτια, ειρήνη στα καλύβες!» Όμως, τότε θα είναι πολύ αργά για να φυλαχτούν οι πλούσιοι.¹³

Ο Ένγκελς αφιέρωσε το βιβλίο «στις εργατικές τάξεις της Μεγάλης Βρετανίας». Σηματοδοτούσε την αρχή της ισόβιας αφοσίωσής

του προς την εργατική τάξη, που τη θεωρούσε φορέα της επαναστατικής αλλαγής.¹⁴ Γράφοντας προς το τέλος της ζωής του, ο Ένγκελς εξηγούσε τη σημασία αυτού του γεγονότος στην εξέλιξη της σκέψης του:

Καθώς βρισκόμουν στο Μάντσεστερ, συνειδητοποίησα με από τροπό ότι τα οικονομικά δεδομένα, που ως τώρα δεν έχουν παίξει κανένα ρόλο στην ιστορία ή που ο ρόλος τους υπήρξε αξιοπεριφρόντιστος, είναι, τουλάχιστον στο σύγχρονο κόσμο, μια αποφασιστική ιστορική δύναμη. Αποτελούν τη βάση από την οποία προέρχονται οι σημερινοί ταξικοί ανταγωνισμοί. Αυτοί οι ταξικοί ανταγωνισμοί στις χώρες όπου έχουν αναπτυχθεί πλήρως κάρη στη βιομηχανία μεγάλου μεγέθους, ιδιαίτερα στην Αγγλία, είναι με τη σειρά τους η βάση για το σχηματισμό πολιτικών κομμάτων και κομματικών αγώνων κι έτσι γίνονται η βάση ολόκληρης της πολιτικής ιστορίας.¹⁵

Φεύγοντας από το Μάντσεστερ το καλοκαίρι του 1844, ο Ένγκελς σταμάτησε στο Παρίσι, όπου συνάντησε το Μαρξ. Τότε ξεκίνησε η συνεργασία τους, που θα κρατούσε για μια ζωή. Οι δυο τους είχαν συναντηθεί για λίγο δυο χρόνια νωρίτερα, τώρα όμως ανακάλυψαν ότι είχαν πολλά κοινά σημεία σε πολιτικό επίπεδο και ότι ο καθένας είχε κάτι να δώσει στη σχέση αυτή. Ο Γκούσταβ Μέιερ, ο βιογράφος του Ένγκελς, τη συνοψίζει ως εξής:

Ο Μαρξ ... πρώτα του έδειξε ότι η πολιτική και η ιστορία μπορούν να ερμηνευτούν μόνο με όρους κοινωνικών σχέσεων – η αρχή αυτή έγινε ο μοχλός ολόκληρης της αντίληψής τους για την ιστορία... Ο Μαρξ έδωσε στον Ένγκελς τόσο την τελική απόδειξη για την πεποίθησή του ότι ο κομμουνισμός ήταν η συνέχιση και η ολοκλήρωση της γερμανικής φιλοσοφικής σκέψης, όσο και μια πειστική λύση στη φαινομενικά ανεπίλυτη σύγκρουση ανάμεσα στο νου και τη μάζα... Ο Ένγκελς ... του δίδαξε την τεχνική που χρειαζόταν για τη μελέτη των

οικονομικών δεδομένων. Ο Ένγκελς τον βοήθησε να μάθει τη ζωντανή πραγματικότητα. Ήταν ο κατάλληλος γι' αυτό το σκοπό, αφού ο Ένγκελς είχε γνωρίσει αυτοπροσώπως τη βιομηχανία, το εμπόριο και το κεφάλαιο, ενώ είχε επίσης έρθει σε προσωπική επαφή με το σύγχρονο προλεταριάτο.¹⁶

Αν μη τι άλλο, αυτό υποτιμά τις ικανότητές του Ένγκελς και την επίδρασή του στο Μαρξ εκείνη την εποχή. Κατανοούσε καλύτερα την οικονομία από ό,τι ο Μαρξ αλλά συγχρόνως είχε και ένα υπόβαθρο γνώσεων στη φιλοσοφία και την κομμουνιστική πολιτική που μπορούσε να συγκριθεί με εκείνο του Μαρξ. Επιπλέον, είχε άμεση εμπειρία του πρώτου μαζικού εργατικού κινήματος. Όπως γράφει ο Φραντς Μέρινγκ για τις αρχικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους δύο άνδρες:

Οι 21 μήνες που ο Ένγκελς πέρασε στην Αγγλία είχαν την ίδια σημασία γι' αυτόν με τον ένα χρόνο στον οποίο ο Μαρξ έζησε στο Παρίσι. Και οι δύο είχαν περάσει από τη γερμανική φιλοσοφική σχολή και όσο βρισκόνταν στο εξωτερικό κατέληξαν στα ίδια συμπεράσματα. Όμως, ενώ ο Μαρξ έφτασε να κατανοήσει τους αγώνες και τις απαιτήσεις της εποχής με βάση τη Γαλλική Επανάσταση, ο Ένγκελς έκανε το ίδιο με βάση την αγγλική βιομηχανία.¹⁷

Ο Μέρινγκ επίσης σχολίαζε ότι, παρά τη μετριοφροσύνη του Ένγκελς, όσον αφορά την οικονομία «είναι γεγονός ότι αρχικά ο Ένγκελς ήταν αυτός που έδινε και ο Μαρξ αυτός που δεχόταν στο πεδίο αυτό, στο οποίο, σε τελική κατάληξη, πρέπει να γίνει ο αποφασιστικός αγώνας».¹⁸

Ο Ένγκελς πήγε για λίγο στο σπίτι του στο Μπάρμεν μετά τη συνάντηση αυτή. Η πόλη βούιζε από τις κομμουνιστικές ιδέες – «στο Μπάρμεν ακόμη κι ο επθεωρητής της αστυνομίας είναι κομμουνιστής», έγραφε ο Ένγκελς στο Μαρξ. Στις αρχές του 1845 μια συνάθροιση κομμουνιστών προσέλκυσε 200 άτομα· τόσο μεγάλη δυσaráσκεια

υπήρχε ακόμη κι ανάμεσα στους βιομηχάνους και τα μεσαία στρώματα.¹⁹ Όμως, ο Ένγκελς δεν εγκαταστάθηκε ποτέ στο Μπάρμεν. Διαμαρτυρόταν ενάντια στο μέρος αυτό, ενάντια στον αστό πατέρα του, ενάντια στο ότι έπρεπε να δουλέψει στην οικογενειακή επιχείρηση:

Το Μπάρμεν παραείναι κτηνώδες, η σπατάλη χρόνου παραείναι κτηνώδης και το πιο κτηνώδες απ' όλα είναι το να είσαι όχι μόνο αστός αλλά και βιομήχανος, ένας αστός που παίρνει ενεργά θέση ενάντια στο προλεταριάτο. Λίγες μέρες στο εργοστάσιο του πατέρα μου ήταν αρκετές για να με φέρουν πρόσωπο με πρόσωπο με αυτή την κτηνωδία, που μάλλον την είχα παραβλέψει.²⁰

Κι ο πατέρας του με τη σειρά του ένωθε φρίκη για τις κομμουνιστικές απόψεις του γιου του και για τις παράνομες πολιτικές του δραστηριότητες μέσα στη μικρή πόλη στην οποία ο πρεσβύτερος Ένγκελς ήταν τόσο αξιολύβητος πολίτης. Το στενό ενδιαφέρον που έδειξε για το Φρίντριχ η αστυνομία τον οδήγησε να αποσυρθεί στις Βρυξέλλες, όπου ο Μαρξ ήδη είχε εγκατασταθεί. Μετακόμισε στο διπλανό σπίτι. «Ποτέ δεν δούλεψαν ξανά έχοντας τόσο στενή επαφή όσο εκείνα τα χρόνια πριν την επανάσταση, όταν επεξεργάζονταν τις τελικές τους θέσεις τόσο στη φιλοσοφία όσο και στην πρακτική πολιτική».²¹

Τα θεμέλια του ιστορικού υλισμού

Η πρώτη γραπτή συνεργασία του Μαρξ και του Ένγκελς το 1844 ήταν *Η Αγία Οικογένεια* ή, όπως αρχικά είχαν ονομάσει το έργο αυτό, *Μια Κριτική της Επικριτικής Κριτικής* (ο τελικός τίτλος θεωρήθηκε πιο δυνατός, αλλά ανησυχούσε τον Ένγκελς που πίστευε ότι θα προσβάλλει το θρησκευόμενο πατέρα του). Το 1846 έγραψαν τη *Γερμανική*

Ιδεολογία, με υπότιτλο *Κριτική της σύγχρονης γερμανικής φιλοσοφίας σύμφωνα με τους αντιπροσώπους της, το Φώσερμπαχ, τον Μπρούνο Μπάουερ και το Στέρνερ*. Ο στόχος του βιβλίου ήταν να επτεθεί στις ιδέες που κυριαρχούσαν στη φιλοσοφική και πολιτική σκέψη της Γερμανίας. Και οι δυο τους τη θεωρούσαν μυστικιστική και ιδεαλιστική, επειδή ξεκινούσε από αφηρημένες ιδέες, αντί για υλιστική ανάλυση. Το κύριο σημείο στο επιχείρημα του Μαρξ και του Ένγκελς ήταν ότι η κατανόηση του κόσμου πρέπει να ξεκινάει όχι από τις ιδέες που υπήρχαν στο μυαλό των ανθρώπων σε μια συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, αλλά από τις πραγματικές υλικές συνθήκες μέσα από τις οποίες αναδύονταν οι ιδέες αυτές. Κατά συνέπεια, η αφετηρία τους ήταν η κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης της ταξικής κοινωνίας και του τρόπου με τον οποίο οι ιδέες των ανθρώπων άλλαζαν σε αυτή την πορεία της κοινωνικής αλλαγής:

Δεν ξεκινάμε από το τι λένε οι άνθρωποι, τι φαντάζονται, τι αντιλαμβάνονται, ούτε από τους ανθρώπους όπως τους αφηγούνται, τους σκέφτονται, τους φαντάζονται, τους αντιλαμβάνονται, προκειμένου να καταλήξουμε στους πραγματικούς ανθρώπους. Ξεκινάμε από τους αληθινούς, δραστήριους ανθρώπους και με βάση την πραγματική πορεία της ζωής τους δείχνουμε την ανάπτυξη των ιδεολογικών ανατακλαστικών τους και την απίχηση αυτής της πορείας της ζωής... Η ηθική, η θρησκεία, η μεταφυσική, όλες οι υπόλοιπες ιδεολογίες και όλες οι αντίστοιχες τους μορφές συνείδησης δεν διατηρούν πια τη φαινομενική ανεξαρτησία τους. Δεν έχουν ιστορία, ούτε εξέλιξη· αλλά οι άνθρωποι, καθώς αναπτύσσουν την υλική παραγωγή και τις υλικές σχέσεις, αλλάζουν μαζί και την πραγματική τους ύπαρξη, τη σκέψη τους και τα δημιουργήματα της σκέψης τους. Η ζωή δεν καθορίζεται από τη συνείδηση, αλλά η συνείδηση από τη ζωή.²²

Τίποτα σχετικά με τον κόσμο δεν θα μπορούσε να γίνει κατανοητό

αν δεν ξεκινήσει κανείς από την κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης. Η Γερμανική Ιδεολογία δίνει με λεπτομέρειες ένα μέρος της ιστορίας αυτής και εξηγεί πώς η ίδια η εξέλιξη της κοινωνίας έρχεται σε σύγκρουση με τις ιδέες, τις πεποιθήσεις και τις δομές της υπάρχουσας κοινωνίας. Η διαμάχη ανάμεσα στα δύο αντιπροσωπεύεται στους αγώνες ανάμεσα στις διάφορες τάξεις που εκπροσωπούν συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα. Θα ήταν αδύνατο να αναπτυχθεί μια θεωρία για το σοσιαλισμό αν αγνοούσε την εξέλιξη αυτή ή την υλική πραγματικότητα:

Η επίτευξη της πραγματικής απελευθέρωσης είναι δυνατή μόνο στον πραγματικό κόσμο και με τη χρήση πραγματικών μέσων ... η δουλεία δεν μπορεί να καταργηθεί χωρίς την ατμομηχανή και τις μηχανές νηματουργίας, η δουλοπαροικία δεν μπορεί να καταργηθεί χωρίς τη βελτίωση της γεωργίας ... γενικά, οι άνθρωποι δεν μπορούν να απελευθερωθούν όταν δεν έχουν τη δυνατότητα να προμηθευτούν φαγητό και ποτό, σπίτι και ρούχα σε επαρκή ποιότητα και ποσότητα. Η «απελευθέρωση» είναι μια πράξη ιστορική, όχι διανοητική.²³

Στη Γερμανική Ιδεολογία το βάρος δίνεται στην αντίκρουση των ιδεαλιστών φιλοσόφων και των πολιτικών αντίστοιχών τους, των «Άληθινών Σοσιαλιστών». Ωστόσο, ο Μαρξ και ο Ένγκελς δεν έκαναν το λάθος να πιστέψουν ότι η πρόοδος στην ιστορία είναι αναπόφευκτη ή ότι οι σοσιαλιστές θα μπορούσαν να αγνοήσουν το τι κάνουν πραγματικά οι άνθρωποι για να φέρουν την αλλαγή: «οι περιστάσεις φτιάχνουν τους ανθρώπους τόσο όσο οι άνθρωποι φτιάχνουν τις περιστάσεις».²⁴ Σε οποιαδήποτε ταξική κοινωνία, επιχειρηματολογούν, η τάξη που κατέχει τον πλούτο –η άρχουσα τάξη– έχει επίσης το μονοπώλιο των ιδεών στην κοινωνία αυτή:

Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες: η τάξη, δηλαδή, που αποτελεί την κυρίαρχη

υλική δύναμη στην κοινωνία είναι συγχρόνως και η κυρίαρχη πνευματική δύναμη. Η τάξη που έχει τα μέσα υλικής παραγωγής στη διάθεσή της έχει συγχρόνως τον έλεγχο και στα μέσα πνευματικής παραγωγής.²³

Επιπλέον, «κάθε καινούργια τάξη, η οποία βάζει τον εαυτό της στη θέση εκείνης που είχε την εξουσία πριν, αναγκάζεται, μόνο και μόνο για να πετύχει το σκοπό της, να παρουσιάσει το συμφέρον της σαν να είναι το κοινό συμφέρον όλων των μελών της κοινωνίας ... πρέπει να δώσει στις ιδέες της τη μορφή της καθολικότητας και να τις παρουσιάσει σαν να είναι οι μόνες λογικές και καθολικά έγκυρες».²⁴

Έτσι, η κυρίαρχη τάξη ελέγχει και τα μέσα παραγωγής του πλούτου και την παραγωγή των ιδεών που δικαιολογούν τον έλεγχο του πλούτου. Από την άλλη πλευρά, η εργατική τάξη δεν έχει περιουσία. Επίσης, οι εργάτριες και οι εργάτες έχουν αλλοτριωθεί από τα προϊόντα της εργασίας τους, επειδή δεν έχουν κανέναν έλεγχο πάνω στην παραγωγική διαδικασία κι επειδή «κάθε άνθρωπος έχει μια συγκεκριμένη, αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας που του επιβάλλεται και από την οποία δεν μπορεί να ξεφύγει».²⁵ Η εργατική τάξη μπορεί να ξεφύγει μόνο κάνοντας την επανάσταση και παίρνοντας συλλογικά τα μέσα παραγωγής από τα οποία ο καπιταλισμός τη κωρίζει. Την περιγραφή της διαδικασίας αυτής αξίζει για τη σαφήνειά της να την επαναλάβουμε:

Χρησιμοποιείται μια τάξη που, ενώ αναγκάζεται να σπκώνει όλα τα βάρη της κοινωνίας, χωρίς να απολαμβάνει τα πλεονεκτήματά της, εκδιώκεται από την κοινωνία και αναγκάζεται να μπει στον πιο αποφασιστικό ανταγωνισμό με όλες τις άλλες τάξεις· είναι μια τάξη που αποτελεί την πλειονότητα όλων των μελών της κοινωνίας και από την οποία πηγάζει η συνείδηση και η αναγκαιότητα μιας ριζικής επανάστασης... Σε όλες τις επαναστάσεις ως τώρα ο τρόπος παραγωγής παρέμενε πάντοτε ανέπαφος. Ήταν μόνο θέμα

διαφορετικής κατανομής της παραγωγής αυτής, μια νέα κατανομή του μόχθου της δουλειάς σε άλλα πρόσωπα. Αντίθετα, η κομμουνιστική επανάσταση κατευθύνεται ενάντια στον προηγούμενο τρόπο παραγωγής, καταργεί το μόχθο της δουλειάς και εξαφανίζει την κυριαρχία κάθε τάξης μαζί με τις ίδιες τις τάξεις, επειδή πραγματοποιείται από την τάξη η οποία ... είναι από μόνη της η έκφραση της διάλυσης όλων των τάξεων, των εθνικοτήτων κ.τ.λ. μέσα στην παρούσα κοινωνία... Για να δημιουργηθεί σε μαζική κλίμακα αυτή η κομμουνιστική συνείδηση και για να επιτευχθεί ο ίδιος ο στόχος, είναι αναγκαία η αλλαγή των ανθρώπων σε μαζική κλίμακα, μια αλλαγή που μπορεί να συμβεί μόνο μέσα σε ένα πρακτικό κίνημα, σε μια επανάσταση. Επομένως, αυτή η επανάσταση είναι απαραίτητη όχι μόνο γιατί η άρχουσα τάξη δεν μπορεί να ανατραπεί με κανέναν άλλο τρόπο, αλλά επίσης επειδή η τάξη που κάνει την ανατροπή μόνο μέσα σε μια επανάσταση μπορεί να απαλλαγεί από όλη τη βρωμιά των αιώνων και να γίνει κατάλληλη για να θεμελιώσει την κοινωνία από την αρχή.²⁸

Το προλεταριάτο είναι μια επαναστατική τάξη, αλλά χρειάζεται να κάνει μια επανάσταση για να μπορέσει να ελέγξει τον πλούτο που παράγει. Μόνο καθώς κάνει την επανάσταση μπορεί να φτάσει ολοκληρωτικά σε μια επαναστατική ή «κομμουνιστική συνείδηση». Η συζήτηση σχετικά με τις κομμουνιστικές ιδέες οδήγησε το Μαρξ και τον Ένγκελς να μιλήσουν για μια οργάνωση που θα βασίζεται στις ιδέες αυτές. Εκείνη την εποχή περίπου στράφηκαν στην προσπάθεια να χτίσουν μια τέτοια οργάνωση. Το 1846 είχαν σχηματίσει την Επιτροπή Κομμουνιστικής Αλληλογραφίας για να έχουν επαφή με ομοϊδέατες. Όμως, ο Ένγκελς μετακόμισε στο Παρίσι τον Αύγουστο της ίδιας χρονιάς (ο Μαρξ είχε εξοριστεί από τη Γαλλία) για να οργανώσει κάποιους από τους Γερμανούς τεχνίτες που ήταν στην Ένωση των Δικαίων και να δημιουργήσει μια επικοινωνία με το γαλλικό εργατικό κίνημα.

Στην αρχή το βρήκε δύσκολο. Η παράδοση των τεχνιτών που δούλευαν σε μικρές χειροτεχνικές οικογενειακές επιχειρήσεις ή άλλες παρόμοιες τους έκανε πολύ πιο απρόθυμους να δεχτούν την κομμουνιστική πολιτική από ό,τι οι βαμβακοεργάτες του Μάντσεστερ. Στην προσπάθειά του να οργανώσει τους εργάτες, έπρεπε να έρθει σε σύγκρουση με άλλες σοσιαλιστικές τάσεις μέσα στο κίνημα, όπως οι «Άληθινοί Σοσιαλιστές» του Καρλ Γκρουν. Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς επιτέθηκαν στους «Άληθινούς Σοσιαλιστές» μέσα από τα κείμενά τους την εποχή αυτή. Τους έβλεπαν ως ανταγωνιστές των κομμουνιστικών ιδεών μέσα στο αναδυόμενο κίνημα της εργατικής τάξης. Οι «Άληθινοί Σοσιαλιστές» μιλούσαν με πολύ ριζοσπαστικούς όρους, όμως ο Μαρξ κι ο Ένγκελς τους έβλεπαν σαν ένα προϊόν της καθυστερημένης ανάπτυξης στην οικονομία και την κοινωνία της Γερμανίας. Η κυριαρχία των μικροαστικών στρωμάτων, των μικροεπιχειρηματιών, των τεχνιτών και των χειροτεχνών στη γερμανική κοινωνία σήμαινε ότι ένας σοσιαλισμός που υποβαθμίζει το θεμελιώδη ανταγωνισμό ανάμεσα στις δύο βασικές τάξεις μέσα στον καπιταλισμό και «αντί γι' αυτό διακηρύσσει την παγκόσμια αγάπη της ανθρωπότητας» μπορούσε να ασκεί μια πραγματική έλξη.²⁸

Μια επιστολή από τον Ένγκελς στην Επιτροπή Κομμουνιστικής Αλληλογραφίας περιγράφει μια φορτισμένη συνάντηση στον Παρίσι τον Οκτώβριο του 1846, όπου ο Ένγκελς απροετοίμαστος καθόριζε τους στόχους των κομμουνιστών απαντώντας στην κριτική των «Άληθινών Σοσιαλιστών»:

(1) να εξασφαλίσουν ότι θα κυριαρχήσουν τα συμφέροντα του προλεταριάτου και όχι της αστικής τάξης· (2) να κάνουν αυτό καταργώντας την ιδιοκτησία και αντικαθιστώντας την με την κοινοκτημοσύνη των αγαθών· (3) να αναγνωρίσουν ως το μόνο μέσο για την επίτευξη των σκοπών αυτών τη δημοκρατική επανάσταση διά της βίας.²⁹

Η πρώτη κομμουνιστική οργάνωση πήρε τη μορφή της Κομμουνιστικής Ένωσης. Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς έγιναν μέλη της Ένωσης των Δικαίων, μαζί με ομάδες από εξόριστους Γερμανούς, καθώς και εργάτες και τεχνίτες άλλων εθνικοτήτων. Παρόλο που η άμεση εμπειρία του Ένγκελς τον έκανε να απελπιστεί με την Ένωση του Παρισιού, ο Μαρξ κι ο Ένγκελς στήριξαν τις ελπίδες τους στο παράρτημα του Λονδίνου. Στα τέλη του 1846 η ηγεσία της Ένωσης μετακόμισε από το Παρίσι στο Λονδίνο. Η ομάδα αυτή, με ηγέτες το Σκάπερ, το Μολ και τον Μπάουερ, αναζητούσε νέες ιδέες. «Στράφηκαν στο Μαρξ, ίσως επειδή η έμφαση που έδινε στη σημασία της οικονομίας και του ταξικού πολέμου είχε μεγαλύτερο νόημα γι' αυτούς, καθώς είχαν εκτεθεί στο κίνημα των Χαρτιστών στην ανεπτυγμένη βιομηχανική Αγγλία».³¹

Στο συνέδριο της Ένωσης που έγινε στο Λονδίνο τον Ιούνιο του 1847, το όνομά της άλλαξε σε Κομμουνιστική Ένωση και το σύνθημά της έγινε «Προλετάριοι όλων των χωρών ενωθείτε», αντί για το προηγούμενο «Όλοι οι άνθρωποι είναι αδέρφια», που ήταν επηρεασμένο από τους «Αληθινούς Σοσιαλιστές». Στο συνέδριο του Λονδίνου, ο Μαρξ κι ο Ένγκελς πήραν την εντολή να φτιάξουν ένα πρόγραμμα, που έγινε το πιο διάσημο κοινό τους έργο και παραμένει μια από τις πιο ξεκάθαρες εκφράσεις της πολιτικής τους: *Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Το πρώτο προσχέδιο, γνωστό ως *Αρχές του Κομμουνισμού*, γράφτηκε από τον Ένγκελς. Ο Μαρξ δούλεψε πάνω στις Αρχές για να δημιουργήσει το τελικό κείμενο που τυπώθηκε στη Γερμανία στις αρχές του 1848.

Οι Αρχές του Κομμουνισμού αποτελούν ένα υπέροχο παράδειγμα του ύφους γραφής του Ένγκελς: είναι ένα πολύ σύντομο, απλό φυλλάδιο γραμμένο σε μορφή ερωταπαντήσεων. Περιγράφει το πώς η καπιταλιστική κοινωνία δημιουργεί δύο βασικές τάξεις που βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους:

Δύο νέες τάξεις έχουν γεννηθεί που σταδιακά καταπίνουν

όλες τις άλλες, δηλαδή: (I) Η τάξη των μεγάλων καπιταλιστών, οι οποίοι σε όλες τις πολιτισμένες χώρες ήδη κατέχουν σχεδόν αποκλειστικά όλα τα μέσα για τη συντήρηση της ζωής, καθώς και τις πρώτες ύλες και τα εργαλεία (μηχανήματα, εργοστάσια) που χρειάζονται για την παραγωγή των μέσων για τη συντήρηση της ζωής. Αυτή είναι η αστική τάξη ή μπουρζουαζία. (II) Η τάξη αυτών που δεν έχουν καμιά ιδιοκτησία, οι οποίοι υποχρεώνονται να πουλάνε την εργασία τους στην αστική τάξη, για να πάρουν σε αντάλλαγμα τα μέσα συντήρησης τα οποία είναι αναγκαία για να κρατηθούν στη ζωή. Αυτή η τάξη ονομάζεται τάξη των προλετάρων ή προλεταριάτο.³²

Οι παλιοί τρόποι ζωής καταστράφηκαν μέσα από την ανάπτυξη του καπιταλισμού:

Ο ελεύθερος ανταγωνισμός είναι αναγκαίος για τη δημιουργία βιομηχανίας σε μεγάλη κλίμακα, γιατί είναι η μόνη κοινωνική κατάσταση μέσα στην οποία η βιομηχανία μεγάλης κλίμακας μπορεί να προχωρήσει. Αφού κατέστρεψε την κοινωνική εξουσία της αριστοκρατίας και των ηγετών των συντεχνιών, η αστική τάξη κατέστρεψε επίσης την πολιτική τους εξουσία.³³

Ο καπιταλισμός είναι ένα δυναμικό σύστημα που βασίζεται στη συσσώρευση κεφαλαίου μέσα από την παραγωγή εμπορευμάτων. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στους διάφορους καπιταλιστές οδηγεί στη συνεχή αναζήτηση μεγαλύτερων κερδών και στη μεγαλύτερη συσσώρευση κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει νέες επενδύσεις σε μηχανήματα, νέους τρόπους για να κάνουν τους εργάτες και τις εργάτριες να δουλεύουν πιο σκληρά, νέες βιομηχανίες κι εργοστάσια.

Όμως, αυτό το επαναστατικό σύστημα είναι ευάλωτο στις κρίσεις. Η προγραμματίσιμη φύση του καπιταλισμού και η τάση του για συσσώρευση οδηγεί σε υπερπαραγωγή, που με τη σειρά της οδηγεί σε κλεισίματα εργοστασίων και σε ανεργία. Ξαφνικά υπάρχει, όπως το εκφράζει το Κομμουνιστικό Μανιφέστο, «υπερβολικός πολιτισμός,

υπερβολικά μέσα συντήρησης, υπερβολική βιομηχανία, υπερβολικό εμπόριο ... οι συνθήκες της αστικής κοινωνίας είναι πολύ στενές για να περιλάβουν τον πλούτο ο οποίος παράγεται απ' αυτές».³⁴ Μέσα σε τόσο πλούτο που η ανθρωπότητα δεν έχει ξαναδεί, υπάρχει δυστυχία και σπατάλη. Ο καπιταλιστής ψάχνει για διεξόδους: καταστροφή ενός μέρους του κεφαλαίου (ώστε η κρίση να οδηγήσει στην κατάρρευση μεμονωμένων καπιταλιστών προς όφελος των αντιπάλων τους) ή αναζήτηση νέων αγορών και επενδύσεων. Και οι δύο «λύσεις» επεκτείνουν το σύστημα, αλλά τελικά οδηγούν σε νέες κρίσεις.

Αυτά τα μέσα απόδρασης από την κρίση βαθαίνουν επίσης τους ταξικούς ανταγωνισμούς. Οι εργάτριες και οι εργάτες αναγκάζονται να δουλεύουν σκληρότερα και για περισσότερες ώρες. Περισσότεροι εργάτες μπαίνουν στην παραγωγή και περισσότερες από τις παλιές χειροτεχνικές επιχειρήσεις καταστρέφονται, όπως και οι παλιοί τρόποι δουλειάς. Αυτή η νέα τάξη μπορεί να κάνει την κομμουνιστική επανάσταση, καταργώντας την ατομική ιδιοκτησία και αντικαθιστώντας την με την κοινωνικοποιημένη παραγωγή. Η επανάσταση θα

πρέπει να πάρει τον έλεγχο της βιομηχανίας και όλων των κλάδων παραγωγής από τα χέρια των ατόμων που ανταγωνίζονται το ένα το άλλο. Θα πρέπει να καθιερώσει ένα σύστημα στο οποίο όλους αυτούς τους κλάδους παραγωγής θα τους διαχειρίζεται η κοινωνία ως σύνολο, δηλαδή για το κοινό καλό, σύμφωνα με ένα κοινό πλάνο και με τη συμμετοχή όλων των μελών της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, θα καταργήσει τον ανταγωνισμό και θα τον αντικαταστήσει με τη συλλογικότητα.³⁵

Οι Αρχές του Κομμουνισμού κι έπειτα το Κομμουνιστικό Μανιφέστο γράφτηκαν με την προσδοκία μιας επερχόμενης επανάστασης. Ήταν σημάδια μιας οικονομικής κατάστασης που χειρότερευε καθώς και της πολιτικής δυσαρέσκειας η οποία υπήρχε. Η ανάλυση του καπιταλισμού που ανέπτυξαν ο Μαρξ κι ο Ένγκελς τους

οδήγησε να θεωρήσουν δεδομένο ότι η επανάσταση θα συμβεί. Καθώς ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αναπτύχθηκε και απλώθηκε από την Αγγλία στο Βέλγιο, τη Γαλλία, τη Γερμανία και σε άλλα μέρη της Ευρώπης, όλο και περισσότερο συγκρουόταν με τα παλιά φεουδαρχικά καθεστώτα που ακόμη κυριαρχούσαν στην Ευρώπη. Η άνοδος του καπιταλισμού έφερε μαζί της την άνοδο της βιομηχανικής αστικής τάξης, της οποίας τα συμφέροντα ήταν εντελώς αντίθετα με τα παλιά αυταρχικά καθεστώτα. Η παραγωγή κεφαλαίου και η ανάπτυξη μιας τάξης ελεύθερων μισθωτών εργατών προϋπέθετε όλων των ειδών τις νομικές ελευθερίες, ένα περιορισμένο δικαίωμα ψήφου για να εκλέγεται ένα δημοκρατικό κοινοβούλιο, ελευθερία θρησκείας και κατάργηση των περιορισμών στο εμπόριο και τις επιχειρήσεις που χαρακτήριζαν τα παλιά καθεστώτα.

Στην Αγγλία του 17ου και στη Γαλλία του 18ου αιώνα, η σύγκρουση ανάμεσα σε αυτές τις δύο τάξεις έφερε τα μεγάλα επαναστατικά κινήματα που μεταμόρφωσαν για πάντα την ιδιοκτησία και τις κοινωνικές σχέσεις σε αυτές τις χώρες. Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς ήταν πεπεισμένοι ότι το ίδιο θα συνέβαινε και αλλού. Στη γενέτειρά τους, τη Γερμανία, όπου η διαίρεση σε 39 κράτη, πολλά από τα οποία ήταν πολύ μικρά, εμπόδιζε τη δημιουργία κάποιας αστικής δημοκρατίας, θεωρούσαν την αστική επανάσταση μαζί με την εθνική ενοποίηση ουσιαστικό στοιχείο για την ανάπτυξη του καπιταλισμού και γενικότερα για την πρόοδο. Το Κομμουνιστικό Μανιφέστο ξεκινούσε με την περίφημη ακόμη και τώρα φράση: «Ένα φάντασμα πλανιέται πάνω από την Ευρώπη, το φάντασμα του κομμουνισμού».* Η πρόβλεψή τους ότι θα γινόταν επανάσταση ήταν σωστή.

Η επανάσταση στην Ευρώπη

Η δημιουργία της Κομμουνιστικής Ένωσης το 1847 συνέβη μέσα

στα πλαίσια μιας αυξανόμενης κοινωνικής αναταραχής. Η οικονομική κρίση χειροτέρευσε τις συνθήκες ζωής. Ο λιμός και η πείνα πολιορκούσαν την Ευρώπη, ιδιαίτερα στην Ιρλανδία όπου εκατομμύρια άνθρωποι μετανάστευαν ή λιμοκτονούσαν, αλλά και στην ηπειρωτική Ευρώπη, καθώς ταραχές για το ψωμί ξεσπούσαν σε πολλές χώρες. «Το αποκορύφωμα της Δεκαετίας της Πείνας στην Ευρώπη ήρθε, όταν η ύφεση του 1847 έφερε χρεωκοπίες επιχειρήσεων, ανεργία και συχνή μείωση μισθών. Μια στις τρεις οικογένειες στην Κολονία έπαιρνε κρατική βοήθεια».³⁷ Ανάμεσα στα μεσαία στρώματα υπήρχαν αυξανόμενες διαμαρτυρίες με φιλελεύθερο κι εθνικιστικό χαρακτήρα στη Γερμανία, την Αυστρία και την Ιταλία – χώρες που βρίσκονταν κάτω από διάφορες μορφές φεουδαρχικής εξουσίας.

Ο Ένγκελς επέστρεψε στο Παρίσι το Δεκέμβριο του 1847, αφού παρακολούθησε το δεύτερο συνέδριο της Ένωσης στο Λονδίνο το Νοέμβριο κι έπειτα έμεινε με το Μαρξ στις Βρυξέλλες. Προσπάθησε να αποκτήσει επαφή με το Γάλλο σοσιαλιστή Λουί Μπλανκ με κάποια επιτυχία. Όμως, πριν φτάσει ο Ιανουάριος του 1848, έγραψε στο Μαρξ με μια δόση απελπισίας: «Τα πράγματα πηγαίνουν καλά με την Ένωση εδώ».³⁸ Ήταν πιο αισιόδοξος για την κατάσταση του δημοκρατικού κινήματος και την ώθηση για μια αστική επανάσταση σε χώρες όπως η Γερμανία και η Αυστρία, όμως στα τέλη Ιανουαρίου διώχτηκε από τη Γαλλία καθώς η επανάσταση ήταν έτοιμη να ξεσπάσει. Η κυβέρνηση απαγόρευσε ένα μεγάλο μεταρρυθμιστικό συνέδριο που θα γινόταν στο Παρίσι στις 22 Φεβρουαρίου. Μια σειρά από τέτοια συνέδρια είχαν γίνει τους προηγούμενους μήνες στα πλαίσια μιας αυξανόμενης διάθεσης για μεταρρυθμίσεις. Μέσα σε δυο μέρες, υπήρχαν οδοφράγματα στους δρόμους και ο βασιλιάς παραιτήθηκε. Μια προσωρινή κυβέρνηση δημιουργήθηκε στη Γαλλία, η οποία διακήρυξε την καθιέρωση της δημοκρατίας. Για πρώτη φορά η κυβέρνηση περιλάμβανε εκπροσώπους των εργατών: το Λουί Μπλανκ και τον εκπρόσωπο των Παρισινών εργατών που ονομαζόταν απλώς Αλμπέρ. Η

κυβέρνηση αρχικά εγγυήθηκε το «δικαίωμα στην εργασία» για όλους με τη δημιουργία «εθνικών εργαστηρίων» για τους άνεργους, που θα πληρώνονταν μέσα από μεγαλύτερη φορολόγηση.

Το κίνημα απλώθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη τις επόμενες εβδομάδες: στη Σικελία, τη Βιέννη, το Βερολίνο, το Μιλάνο. Το πρωσικό καθεστώς αναγκάστηκε να επιτρέψει την πολιτική δράση και να εγκρίνει την εθνική ενοποίηση. Ο Ένγκελς έγραψε το Μάρτιο του 1848 ότι, με εξαίρεση την Κολωνία, όπου κάποιοι κομμουνιστές συνελήφθησαν, «κατά τα άλλα τα νέα από τη Γερμανία είναι υπέροχα. Στο Νασάου μια επανάσταση ολοκληρώθηκε, στο Μόναχο φοιτητές, ζωγράφοι και εργάτες σε πλήρη εξέγερση, στο Κάσελ η επανάσταση είναι προ των θυρών, στο Βερολίνο υπάρχει ακαλίνωτος φόβος και αναποφασιστικότητα, σε όλη τη δυτική Γερμανία διακηρύχτηκε η ελευθερία του τύπου και η Εθνοφρουρά».³⁹ Δυο εβδομάδες αργότερα, έγραψε στο Μαρξ: «Στη Γερμανία τα πράγματα πάνε στ' αλήθεια πολύ καλά, υπάρχουν παντού εξεγέρσεις και οι Πρώσοι δεν υποχωρούν».⁴⁰

Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς επέστρεψαν στη χώρα τους, τη Γερμανία, τον Απρίλιο –στην Κολωνία, μια πόλη που βρισκόταν κάτω από την πρωσική εξουσία, αλλά είχε φιλελεύθερους νόμους για τον τύπο που είχε κληρονομήσει από τη γαλλική κατοχή την εποχή του Ναπολέοντα. Ξεκίνησαν την καινούρια καθημερινή εφημερίδα τους με στόχο να γίνει το «όργανο της δημοκρατίας». Η Neue Rheinische Zeitung εμφανίστηκε τον Ιούνιο.

Ο ιστορικός Έρικ Χόμψμπομ έγραψε για το 1848: «Μέσα σε μερικές εβδομάδες, καμιά κυβέρνηση δεν είχε απομείνει όρθια σε μια περιοχή της Ευρώπης που τώρα την κατέχουν δέκα κράτη, χωρίς να υπολογίζουμε τους μικρότερους κραδασμούς σε μια σειρά από άλλες κυβερνήσεις». Ωστόσο, «μέσα σε έξι μήνες από το ξέσπασμα [της επανάστασης], η καθολική ήττα της μπορούσε να προβλεφθεί με σιγουριά, μέσα σε 18 μήνες από το ξέσπασμά της όλα τα καθεστώτα που είχε ανατρέψει είχαν αποκατασταθεί εκτός από ένα, ενώ η εξαίρεση (η

Γαλλική Δημοκρατία) απομακρυνόταν όσο περισσότερο μπορούσε από την εξέγερση στην οποία χρωστούσε την ύπαρξή της».⁴¹

Οι επαναστάσεις του 1848 ήταν αστικές, όχι εργατικές –αυτό σήμαινε ότι σε χώρες όπως η Γερμανία, οι φιλελεύθεροι καπιταλιστές και τα μεσαία στρώματα, όπως οι γιατροί και οι δικηγόροι, καθόρισαν την πορεία της επανάστασης, παρόλο που είχε στηριχτεί από τις φτωχότερες τάξεις: τους αγρότες, τους τεχνίτες και την αναδυόμενη εργατική τάξη. Αυτό εξηγεί το χαρακτήρα των πρώτων ημερών της επανάστασης, όπου όλες οι τάξεις ενώθηκαν ενάντια στο παλιό καθεστώς. Ο Μαρξ περιέγραψε το Φεβρουάριο του 1848 στη Γαλλία, που τον συμβόλιζε ο ποιητής Λαμαρτίνος, ως «την όμορφη επανάσταση, την επανάσταση με την καθολική συμπάθεια».⁴² Φαινομενικά μόνο ένας μικρός αριθμός αντιδραστικών ήταν αντίθετος στις επαναστάσεις.

Όμως, υπήρχε μια κρίσιμη διαφορά ανάμεσα στο 1848 και στις παλιότερες επαναστάσεις. Όταν συνέβη η αγγλική και η γαλλική επανάσταση, η εργατική τάξη ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Το 1848 ήταν μια σημαντική και αυξανόμενη δύναμη στην Αγγλία, τη Γαλλία και όλο και περισσότερο στη Γερμανία. Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς από καιρό έδειχναν περιφρόνηση προς τη γερμανική αστική τάξη, που τη θεωρούσαν υπερβολικά δειλή και ακαλλιέργητη για να κάνει μια επανάσταση. Θεωρούσαν ότι οι Γερμανοί ήθελαν να απολαύσουν τους καρπούς της επανάστασης, χωρίς να είναι διατεθειμένοι να διακινδυνέψουν την περιουσία ή τη ζωή τους. Καθώς η επανάσταση ακολουθούσε την πορεία της στα διάφορα κράτη που αποτελούσαν τη Γερμανία, όχι μόνο αποδείχτηκε σωστή η εκτίμηση αυτή, αλλά επίσης γινόταν όλο και πιο σαφές ότι η γερμανική αστική τάξη φοβόταν περισσότερο την αναδυόμενη εργατική τάξη παρά το παλιό καθεστώς.

Ο Ένγκελς έγραφε στις αρχές του 1848 ότι η κυριαρχία της αστικής τάξης δεν θα διαρκούσε για πολύ· θα απολάμβανε τους καρπούς της εξουσίας κάνοντας την επανάστασή της, όμως ήδη το προλεταριάτο περίμενε στα παρασκήνια:

Η ανταμοιβή σας θα είναι μια σύντομη περίοδος εξουσίας. Θα υπαγορεύετε τους νόμους, θα λιάζεστε στον ήλιο του δικού σας μεγαλείου, θα δειπνείτε στα βασιλικά μέγαρα και θα φλερτάρετε με την κόρη του βασιλιά. Όμως να θυμάστε: το πόδι του δήμου βρίσκεται στο κατώφλι!⁴⁸

Τι θα γινόταν όμως αν η αστική τάξη απέφευγε το ιστορικό της καθήκον, επειδή προτιμούσε να συμμαχήσει με το παλιό φεουδαρχικό καθεστώς που τόσο μισούσε, παρά να συνταχτεί με τους εργάτες; Φυσικά αυτό ακριβώς συνέβη στη Γερμανία. Χρειάστηκαν τουλάχιστον άλλα 20 χρόνια, προτού ολοκληρωθεί το σχέδιο της εθνικής ενοποίησης και η ανεμπόδιστη καπιταλιστική ανάπτυξη. Κι αυτό έγινε, όταν την ηγεσία είχε ο Βίσμαρκ, ένας από τους πιο μανιασμένους αντιδραστικούς του 1848. Η αιτία για τη δειλία της γερμανικής αστικής τάξης ήταν, πάνω από οτιδήποτε άλλο, ο φόβος τους για ό,τι έγινε στη Γαλλία. Εκεί οι ελπίδες που γέννησε η επανάσταση του Φεβρουαρίου, η οποία διακήρυξε τη δημοκρατία, μετατρέπονταν όλο και περισσότερο σε φόβους ότι η ταξική εξουσία της αστικής τάξης απειλούταν από τους εργάτες. Ιδιαίτερα τα μεσαία στρώματα είχαν εξαγριωθεί από τους μεγαλύτερους φόρους που είχαν επιβληθεί για να πληρωθούν τα εθνικά εργαστήρια.

Η νεοεκλεγμένη Εθνοσυνέλευση κινήθηκε ενάντια στα εργαστήρια τον Ιούνιο, επιστρατεύοντας τους ανύπαντρους άνδρες και μεταφέροντας διάφορους άλλους ανθρώπους έξω από το Παρίσι, που ήταν η εστία της επανάστασης. Την ημέρα που η Συνέλευση συναντήθηκε για να συζητήσει το κλείσιμο των εργαστηρίων, ξαναστήθηκαν οδοφράγματα, όπως και το Φεβρουάριο. Όμως, αυτή τη φορά οι μάχες ήταν ανάμεσα σε αυτούς που είχαν κάνει την επανάσταση του Φεβρουαρίου. Παρόλο που στα οδοφράγματα πολεμούσαν περίπου 60.000 άνθρωποι, μετά από τέσσερις μέρες τους συνέτριψαν οι δυνάμεις του στρατηγού Καβενιάκ. Αυτός ήταν ο τρόπος με τον οποίο η άρχουσα τάξη αντιμετώπισε το «φάντασμα του

κομμουνισμού», ενώ τα φιλελεύθερα μεσαία στρώματα ήταν πιο πρόθυμα να συμφωνήσουν με μια τέτοια μεταχείριση παρά να διακινδυνεύουν τις περιουσίες τους. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς κατάλαβαν ότι οι ημέρες του Ιουνίου ήταν η πρώτη μεγάλη σύγκρουση ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο:

Η fraternit , η αδελφούσνη ανάμεσα σε αντιμαχόμενες τάξεις από τις οποίες η μια εκμεταλλεύεται την άλλη, αυτή η «fraternit » ανακηρύχθηκε το Φεβρουάριο και γράφτηκε με κεφαλαία γράμματα στην κορυφή του Παρισιού, σε κάθε φυλακή και κάθε στρατώνα. Όμως η αληθινή, γνήσια, πεζή έκφρασή της είναι ο εμφύλιος πόλεμος στην πιο τρομερή μορφή του: πόλεμος ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο. Αυτή η αδελφούσνη έβγαζε φλόγες μπροστά σε όλα τα παράθυρα του Παρισιού το απόγευμα της 25ης Ιουνίου. Το Παρίσι της αστικής τάξης φωτιζόταν, ενώ το Παρίσι του προλεταριάτου καιγόταν, μάτωνε και βογκούσε μέσα στην επιθανάτια αγωνία του.⁴

Τα γεγονότα του Παρισιού επηρέασαν την επανάσταση σε άλλα μέρη της Ευρώπης και ιδιαίτερα στη Γερμανία. Εκεί, το επαναστατικό πάθος ήταν σε υψηλά επίπεδα. Παρά τις παραχωρήσεις που έκανε ο Πρώσος βασιλιάς, ο Φρειδερίκος Ουίλιαμ ο Δ', το Μάρτιο του 1848 (κοινοβούλιο στο Βερολίνο, τέλος στη λογοκρισία και ενωμένη Γερμανία), οδοφράγματα στήθηκαν και στο Βερολίνο. Πυροβολισμοί έπεσαν ενάντια στα πλήθη που γύριζαν τα όσα είχαν κερδίσει έξω από το βασιλικό ανάκτορο. Τα πλήθη έδωσαν μάχη με τους στρατιώτες. Ο βασιλιάς ανακάλεσε το στρατό και αναγκάστηκε να αποτίσει τιμές στους νεκρούς, καθώς μεταφέρονταν κάτω από το μπαλκόνι του. Όταν έφτασε ο Απρίλης, οι φιλελεύθεροι ηγέτες Καμπακούζεν και Χάνσμαν βρίσκονταν σε θέσεις κλειδιά στο πρωσικό κοινοβούλιο και η μετάβαση στην αστική δημοκρατία φαινόταν αναπόφευκτη στη Γερμανία.

Το εθνικό κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης ιδρύθηκε το Μάιο. Ήταν

μετριοπαθές και υποστήριζε τη συνταγματική μοναρχία, όχι τη δημοκρατία όπως έλπιζαν ο Μαρξ κι ο Ένγκελς. Θεωρούσαν ότι αυτή η μορφή της εθνικής ενοποίησης ήταν ένας συμβιβασμός με την παλιά μοναρχία και αριστοκρατία παρά μια ρήξη με αυτές.

Οι φιλελεύθεροι ηγέτες της Γερμανίας απολάμβαναν τα οφέλη από την επανάσταση του Φεβρουαρίου στη Γαλλία, επειδή οι ηγέτες της Γερμανίας ήταν τρομαγμένοι και έκαναν παραχωρήσεις χωρίς μεγάλη αντίσταση. Όμως, η δειλία των φιλελεύθερων ενισχύθηκε από τα γεγονότα του Ιουνίου, που τους δίδαξαν ότι οι υπερβολικές παραχωρήσεις προς τις μάζες θα οδηγούσαν στην «αναρχία». Ήθελαν σταθερότητα και τάξη στη νέα Γερμανία. Για το λόγο αυτό, εισήγαγαν διάφορα προγράμματα για τη δημιουργία θέσεων εργασίας και για τα δημόσια έργα, ώστε να εξαγοράσουν τη δυσαρέσκεια.

Η Neue Rheinische Zeitung εμφανίστηκε μέσα σε αυτή την κατάσταση στις αρχές Ιουνίου. Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς θεωρούσαν ότι η θέση τους είναι στην άκρα αριστερά πτέρυγα του δημοκρατικού κινήματος, για να μην αποκόψουν ολότελα τους κομμουνιστές από το κίνημα. Θεωρούσαν ότι η κυριότερη διαχωριστική γραμμή ήταν ανάμεσα στην παλιά αντίδραση και τις νέες δημοκρατικές δυνάμεις. Έτσι, το πρώτο φύλλο της εφημερίδας τους περιέγραφε τη νίκη των αντιδραστικών φεουδαρχών ενάντια στην επανάσταση της Νάπολης και της Σικελίας και προειδοποιούσε ότι υπήρχε κίνδυνος ο στρατός να επιτεθεί ενάντια στην επανάσταση της Γερμανίας.⁴⁵ Ο Ένγκελς κατηγορούσε επίσης το κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης για έλλειψη ορμής και αποφασιστικότητας.⁴⁶ Η πρωσική συνέλευση δέχτηκε ακόμη μεγαλύτερη επίθεση, ιδιαίτερα στα μέσα του Ιουνίου, όταν διαγράφονταν στον ορίζοντα περισσότερες μάχες στους δρόμους.

Όταν συνέβη ο γαλλικός Ιούνης, το γερμανικό κίνημα ήταν δικασμένο στις αντιδράσεις του. Ο Μαρξ, ο Ένγκελς και η Neue Rheinische Zeitung υποστήριζαν απόλυτα τους μαχητές της εργατικής τάξης, ενώ οι «μετριοπαθείς» δημοκράτες ήταν αντίθετοι σ' αυτούς και

κατηγορούσαν τους κομμουνιστές. Η επίθεση της δημοκρατικής Bonner Zeitung είχε ένα ύφος που σήμερα μας είναι οικείο, καθώς έλεγε «θέλουμε ελευθερία, όμως θέλουμε επίσης τάξη, χωρίς την οποία καμιά ελευθερία δεν μπορεί να υπάρξει. Άραγε η Neue Rheinische Zeitung πραγματικά υπερασπιζόταν τη δημοκρατία, όταν επαινούσε μια ξέφρενη ανταρσία που έβαζε σε κίνδυνο το δημοκρατικό καθεστώς, το πρώτο θεμέλιο της δημοκρατίας;».⁴

Ο φόβος των Ημερών του Ιούνη σηματοδοτούσε ένα σημείο καμπής, από το οποίο και μετά υπήρξε αυξανόμενη καταπίεση των δημοκρατικών και εργατικών οργανώσεων. Τη θέση του υπουργού Καμπχάουζεν στο Βερολίνο πήρε ο Χάνσμαν, ο οποίος έδινε έμφαση στη συνταγματική μοναρχία και στην επιβολή του νόμου και της τάξης. Ωστόσο, η επαναστατική διάθεση υπήρχε ακόμη και ανέβηκε το καλοκαίρι, όταν το κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης συνθηκολόγησε με τη Δανία, η οποία προσάρτησε τη βόρεια επαρχία Σλέσβιγκ-Χόλσταϊν. Ως το Σεπτέμβριο η κατάσταση είχε φτάσει σε σημείο βρασμού. Οι ταξικές δυνάμεις είχαν πολωθεί: ο στρατός, η μοναρχία και η αριστοκρατία ήθελαν μεγαλύτερη καταστολή και μια αποφασιστική αναμέτρηση με την πρωσική συνέλευση, οι δημοκράτες διαδήλωναν ενάντια στον υπουργό Χάνσμαν και ενάντια στις επιθέσεις που έκαναν οι αντιδραστικοί στη Δημοκρατική Οργάνωση. Τις προσπάθειες της συνέλευσης να ελέγξει το στρατό τις σταμάτησε ο Χάνσμαν, ο οποίος με τη σειρά του αντιμετώπισε διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες.

Στην Κολονία, η κομμουνιστική επιρροή αυξανόταν. Στις αρχές Σεπτεμβρίου σχηματίστηκε μια Επιτροπή Δημόσιας Ασφάλειας, με σκοπό να υπερασπιστεί την επανάσταση. Τα μέλη της επιτροπής, που εκλέχτηκαν ανοικτά σε μια μαζική συνάθροιση, περιλάμβαναν το Μαρξ, τον Ένγκελς και τους κομμουνιστές συντρόφους τους, Σκάπερ, Μολ και Βολφ. Μια συγκέντρωση που έγινε στην πόλη του Βόριγκεν, η οποία βρισκόταν λίγο πιο πάνω από την Κολονία κατά μήκος του ποταμού, προσέλκυσε χιλιάδες κόσμο, ενώ πολλές από τις μαούνες που

ταξίδευαν προς τα εκεί κουβαλούσαν κόκκινες σημαίες. Ο Ένγκελς μίλησε εκεί, μεταξύ άλλων. Τα «Αιτήματα του Κομμουνιστικού Κόμματος» μοιράστηκαν στη συγκέντρωση. Αυτό ήταν το αποκορύφωμα της κομμουνιστικής οργάνωσης στη διάρκεια της επανάστασης. Σε λιγότερο από δυο εβδομάδες οι Πρώσοι κήρυξαν την Κολονία σε κατάσταση πολιορκίας και αρκετοί από τους πιο γνωστούς ομιλητές και οργανωτές συνελίφθησαν. Ο Ένγκελς είχε φύγει από το σπίτι του, πριν έρθει η αστυνομία. Η Neue Rheinische Zeitung απαγορεύτηκε. Ο Ένγκελς απόδρασε μέσω του Μπάρμεν στο Βέλγιο κι από εκεί στη Γαλλία. Στο μεταξύ, είχε βγει αφίσα που έλεγε ότι καταζητείται.

Ο Ένγκελς πέρασε τους τελευταίους μήνες του χρόνου περπατώντας από την ανατολική Γαλλία στην Ελβετία, όπου έμεινε για ένα δίμηνο μέχρι τα πράγματα να ηρεμήσουν στη Γερμανία. Όσο ήταν εκεί, έγραψε ένα πλήθος άρθρων για τη Neue Rheinische Zeitung (η κυκλοφορία της οποία σταμάτησε προσωρινά μόνο) σχετικά με την ελβετική πολιτική και με το τι συνέβαινε στην επανάσταση σε άλλα μέρη της Ευρώπης, ιδιαίτερα στην αυστριακή αυτοκρατορία. Εκεί οι Ούγγροι, υπό την ηγεσία του Λούις Κόσουθ μάχονταν για να κερδίσουν την ανεξαρτησία τους. Οι απόψεις του Ένγκελς σχετικά με τους διάφορους εθνικούς αγώνες είναι εδώ και καιρό αμφιλεγόμενες, αφού έκανε διακρίσεις ανάμεσα σε διάφορες εθνικές ομάδες. Πίστευε ότι άλλες από αυτές είχαν μέλλον ως ανεξάρτητα έθνη στην Ευρώπη (ιδιαίτερα οι Γερμανοί, οι Ιταλοί, οι Πολωνοί και οι Ούγγροι), ενώ σχετικά με άλλες, ιδιαίτερα τις μικρές ομάδες των σλαβικών λαών, θεωρούσε ότι τα εθνικά κινήματά τους κάποιες φορές δεν ήταν τίποτα περισσότερο από ένα πρόσχημα του αντιδραστικού ρωσικού δεσποτισμού.

Έτσι, ο Ένγκελς έγραψε το 1849 ότι «η επανάσταση του 1848 ανάγκασε όλους τους ευρωπαϊκούς λαούς να πάρουν θέση υπέρ της ή εναντίον της. Σε ένα μήνα, όλοι οι λαοί που ήταν ώριμοι για επανάσταση είχαν επαναστατήσει, ενώ όλοι οι ανώριμοι λαοί είχαν σχηματίσει μια συμμαχία ενάντια στην επανάσταση».⁴⁸ Θεωρούσε ότι η εξέλιξη της

επανάστασης, ιδιαίτερα στην αυστριακή αυτοκρατορία, ήταν διαχωρισμένη σε «δύο τεράστια οπλισμένα στρατόπεδα: στη μια πλευρά, στην πλευρά της επανάστασης, ήταν οι Γερμανοί, οι Πολωνοί και οι Μαγιάροι· στην άλλη πλευρά, την πλευρά της αντεπανάστασης, βρίσκονταν οι άλλοι, δηλαδή όλοι οι Σλάβοι, με εξαίρεση τους Πολωνούς, καθώς και οι Ρουμάνοι και οι Σάξονες της Τρανσυλβανίας».⁴⁸

Θεωρούσε ότι η αντεπαναστατική φύση των Νότιων Σλάβων συνδεόταν με την έλλειψη οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, η οποία όχι μόνο τους οδηγούσε να συμμαχήσουν με τον τσάρο της Ρωσίας, αλλά επίσης σήμαινε ότι το μέλλον τους ως έθνη σε μια αναδυόμενη καπιταλιστική Ευρώπη ήταν αμφίβολο. Τους σύγκρινε με ομάδες όπως οι Σκωτσέζοι Ορεσίβιοι, που υποστήριζαν τους αντιδραστικούς Στιούαρτ από το 1640 ως το 1745, ή οι Βρετόνοι της Γαλλίας, οι οποίοι στήριζαν την παλιά μοναρχία των Βουρβόνων στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης. Ο Μέρνινγκ περιγράφει το πολιτικό πλαίσιο που δικαιολογούσε τις αντιλήψεις αυτές:

Και στο ζήτημα των Σλάβων, τα συμφέροντα της επανάστασης έπαιζαν τον κύριο ρόλο στον καθορισμό της στάσης του Μαρξ και του Ένγκελς. Οι Αυστριακοί Σλάβοι –με εξαίρεση τους Πολωνούς– είχαν πάρει το μέρος της αντίδρασης στον αγώνα που έκανε η κυβέρνηση της Βιέννης ενάντια στους επαναστάτες Γερμανούς και ενάντια στην Ουγγαρία. Είχαν καταλάβει με έφοδο την επαναστατημένη Βιέννη και την είχαν παραδώσει στην ανελέητη εκδίκηση των «Βασιλικών και Αυτοκρατορικών» αρχών.

Ο Μέρνινγκ συνεχίζει λέγοντας: «Ο αγώνας τους για εθνική ανεξαρτησία τους έκανε πρόθυμα όργανα του τσαρισμού και αυτό το γεγονός δεν μπορούσαν να το αλλάξουν όλες οι καλοπροαίρετες αυταπάτες των δημοκρατικών Πανολαβιστών».⁴⁹

Η άποψη του Ένγκελς για το μέλλον των ολαβικών εθνοτήτων έχει δεχτεί επίθεση, γιατί φαινομενικά ευνοεί συγκεκριμένες εθνικές ομάδες, ενώ κατηγορεί άλλες, κι επειδή αποδείχτηκε λανθασμένη σχετικά με το μέλλον των ολαβικών λαών ως εθνικά κράτη.⁸¹ Όμως, ο Ένγκελς πάντοτε προσέγγιζε το ζήτημα από την οπτική της ευρωπαϊκής πολιτικής: η εθνική ανεξαρτησία στη Γερμανία, την Ιταλία, την Πολωνία και την Ουγγαρία θα ήταν πρόοδος, σε σχέση με το μωσαϊκό των εθνών που τα κρατούσαν ενωμένα οι αντιδραστικές απολυταρχικές αυτοκρατορίες που κυριαρχούσαν στην κεντρική και την ανατολική Ευρώπη. Οι κρίσεις του σχετικά με συγκεκριμένους λαούς βασίζονταν στο αν στήριζαν τέτοια προχωρήματα κι επίσης στο αν υποστήριζαν την πιο αντιδραστική αυτοκρατορία από όλες, τη ρωσική. Και στις δύο περιπτώσεις οι επιδόσεις των περισσότερων από τους Νότιους Σλάβους ήταν αποκρουστικές. Όπως το εκφράζει ένας βιογράφος που δεν του είχε και ιδιαίτερη συμπάθεια:

Οι κρίσεις του Ένγκελς σχετικά με ολόκληρους λαούς καθρέφτιζαν τους πραγματικούς αγώνες και τις σκληρές επιλογές της εποχής, στην οποία τα δημοκρατικά δικαιώματα δεν ήταν εύκολο να τα αποκτήσεις, ενώ ήταν εύκολο να τα χάσεις. Μέσα στις συνθήκες αυτές, ένιωθε υποχρεωμένος να επισημάνει ενδεχόμενους εχθρούς του σκοπού της συνταγματικότητας – αν και μπορεί να έκανε λάθη στους ισχυρισμούς του – επειδή οι πραγματικοί εχθροί προκαλούσαν πολλούς θανάτους στους δημοκρατικούς που εκείνος υποστήριζε.⁸²

Αυτό ήταν το κίνητρο πίσω από τις απόψεις του για το εθνικό ζήτημα.

Ο Ένγκελς είχε δραστηριοποιηθεί στο εργατικό κίνημα της Ελβετίας και είχε διοριστεί εκπρόσωπος σε ένα εργατικό συνέδριο όσο ήταν εκεί. Όμως, ήθελε να γυρίσει στη Γερμανία και το κατάφερε στα

τέλη του Ιανουαρίου του 1849, όταν άκουσε ότι δεν θα υπήρχαν κατηγορίες εναντίον του. Το επαναστατικό κύμα, που είχε ξεσπάσει ένα χρόνο πριν, σίγουρα δεν είχε τελειώσει, ωστόσο η επιρροή του είχε αρχίσει να ξεθωριάζει. Η Βιέννη βρισκόταν για άλλη μια φορά στα χέρια των αντιδραστικών φεουδαρχών, όμως οι Ούγγροι ακόμη πολεμούσαν κάτω από την ηγεσία του Λούις Κόσουθ. Ο Ένγκελς είχε ακόμη ελπίδες σε μια νέα γαλλική επανάσταση και η ίδια η Γερμανία φαινομενικά επρόκειτο να ενοποιηθεί. Ήθελε το κοινοβούλιο της Φρανκφούρτης να εκδηλωθεί υπέρ της ενοποίησης ενάντια στη θέληση της Πρωσίας και έτσι να ανοίξει έναν επαναστατικό εμφύλιο πόλεμο.

Η ένταση ανέβηκε στη Χώρα του Ρήνου στις αρχές Μαΐου 1849, καθώς οι ελπίδες του λαού συγκρούονταν με τη στρατιωτική ισχύ της Πρωσίας, που είχε στρατοπεδεύσει στην περιοχή για να την έχει στην κατοχή της. Όταν η κυβέρνηση κινητοποίησε την εθνοφυλακή, με σκοπό να εμποδίσει μια δημοκρατική εξέγερση, η κατάσταση οδηγήθηκε σε κρίση. Έτσι, στήθηκαν οδοφράγματα στη γενέτειρα του Ένγκελς, στο Έλμπερφελντ, όπου διορίστηκε μια Επιτροπή Δημόσιας Ασφάλειας. Ο Ένγκελς ρίχτηκε στον αγώνα με το συνηθισμένο του κέφι, παρά τις προσπάθειες της ντόπιας αστικής τάξης να διώξει αυτό τον επικίνδυνο «κόκκινο» από την πόλη της.

Όμως, η εξέγερση ηττήθηκε, η Neue Rheinische Zeitung αναγκάστηκε να σταματήσει και το τέλος της Γερμανικής Επανάστασης πλησίαζε. Καθώς ο Μαρξ πήγε στο Παρίσι, ο Ένγκελς έμεινε στο Παλατινάτο, το τελευταίο προπύργιο της επανάστασης. Όταν οι Πρώσοι εισέβαλαν, ο Ένγκελς συμμετείχε στον πόλεμο που ακολούθησε. Πολέμησε στο στρατό ως βοηθός του «Αληθινού Σοσιαλιστή» Βίλιχ και υπήρξε βετεράνος τεσσάρων μαχών, όταν αποσύρθηκε ξανά στην Ελβετία. Ωστόσο, αυτή τη φορά η εξορία του δεν ήταν καθόλου προσωρινή.

Η εξορία

Ο Μαρξ έφτασε στο Λονδίνο το καλοκαίρι του 1849. Ο Ένγκελς πήγε κοντά του το φθινόπωρο, ταξιδεύοντας μέσω Γένοβας από τη θάλασσα για να αποφύγει προβλήματα στη Γαλλία. Ήταν και οι δύο νέοι και δεν θα μπορούσαν να σκεφτούν ότι η εξορία τους θα διαρκούσε ως το τέλος της ζωής τους. Άλλωστε, περίμεναν ότι η καμένη επανάσταση θα αναδυόταν ξανά πολύ γρήγορα, όπως είναι εμφανές σε ένα γράμμα που ο Μαρξ έγραψε στον Ένγκελς εκείνο το καλοκαίρι.⁵³ Εόδεψαν πολύ χρόνο αναλύοντας την επανάσταση και το τι είχε πάει στραβά. Ανέπτυξαν περαιτέρω την ανάλυση που διατήρησαν για την υπόλοιπη ζωή τους: η αστική τάξη ήθελε επανάσταση, αλλά ήταν πολύ δειλή για να πολεμήσει πραγματικά γι' αυτήν, καθώς η εργατική τάξη είχε εξελιχθεί σε ενεργό δύναμη στο πολιτικό σκηνικό. Έτσι, οι δημοκράτες και οι διάφοροι υποστηρικτές της αστικής τάξης ήταν επαναστάτες με μισή καρδιά και γι' αυτό αποσύρθηκαν από την τελική αναμέτρηση, προτιμώντας ένα συμβιβασμό με το παλιό καθεστώς.

Στα κείμενά τους, ο Μαρξ κι ο Ένγκελς έδιναν πολύ μεγάλη έμφαση στην ανάγκη να συνεχίσουν οι εργάτες μια αστική επανάσταση, κάνοντας τη δική τους εργατική επανάσταση. Μιλούσαν όλο και περισσότερο για την ανάγκη μιας «διαρκούς επανάστασης», μέχρι να επιτευχθεί η εργατική εξουσία. Το 1850 απευθύνονταν προς την Κομμουνιστική Ένωση, γράφοντας τα εξής:

οι ίδιοι [οι εργάτες] πρέπει να συνεισφέρουν περισσότερο στην τελική τους νίκη. Πρέπει να ενημερωθούν για τα δικά τους ταξικά συμφέροντα, να πάρουν ανεξάρτητη πολιτική θέση όσο γίνεται πιο γρήγορα, να μην επιτρέψουν να τους παρασύρουν τα υποκριτικά λόγια των δημοκρατών μικροαστών, ώστε να μην αμφισβητήσουν ούτε για μια στιγμή την αναγκαιότητα ενός ανεξάρτητου οργανωμένου κόμματος του προλεταριάτου. Η κραυγή τους στη μάχη πρέπει να είναι: Διαρκής Επανάσταση.⁵⁴

Ο Ρώσος επαναστάτης Λέων Τρότσκι θα επέκτεινε την ανάλυση αυτή μισό αιώνα αργότερα για να εξηγήσει πώς οι Ρώσοι εργάτες στην καθυστερημένη, ημιφεουδαρχική Ρωσία έπρεπε να κάνουν άλμα πάνω από τα κεφάλια της εξαιρετικά αδύναμης και αμφιταλαντευόμενης αστικής τάξης, ώστε να κάνουν την επανάσταση.⁵⁵

Ωστόσο, οι ελπίδες μιας άμεσης αναβίωσης της επανάστασης γρήγορα ξεθώριασαν και οι εξόριστοι επαναστάτες έπρεπε να υπολογίσουν με σοβαρότητα τι έπρεπε να κάνουν. Οι προσπάθειές τους να κυκλοφορήσουν μια γερμανική εφημερίδα από το Λονδίνο δεν κράτησαν πολύ, ενώ και οι δυο τους απογοιτεύτηκαν γρήγορα με την πολιτική των προσφύγων. Διαχωρίστηκαν από τις συνθήκες και τους μικρόψυχους καβγάδες των άλλων Ευρωπαίων εξοριστών, ενώ η Κομμουνιστική Ένωση διασπάστηκε. Επίσης, είχαν στρατηγικές διαφορές από τους άλλους σοσιαλιστές, ιδιαίτερα από τους Μπλανκιστές που πίστευαν ότι, αν η επαναστατική πρωτοπορία δρούσε μόνη της, θα μπορούσε με κάποιο τρόπο να κάνει την επανάσταση, παρά τις δυσμενείς αντικειμενικές συνθήκες. Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς είδαν τελικά ότι ο καπιταλισμός είχε σταθεροποιηθεί πολιτικά μετά το επαναστατικό κύμα και ετοιμαζόταν για μεγάλη οικονομική επέκταση σε γωνιές του πλανήτη που δεν είχε αγγίξει ξανά.

Το 1850 ο Ένγκελς πήρε μια απόφαση που συνεπαγόταν μια μεγάλη προσωπική θυσία: συμφώνησε να δουλέψει ξανά στην οικογενειακή επιχείρηση των Έρμεν και Ένγκελς στο Μάντσεστερ. Το έκανε για να εξασφαλίσει ότι θα έπαιρνε ένα αξιοπρεπές εισόδημα από τον πατέρα του, που ήθελε να επιβλέπει το συνεταιίρο του Έρμεν ένα μέλος της οικογένειας, καθώς ο ίδιος έμενε στη Γερμανία. Το εισόδημα του Ένγκελς χρησιμοποιούταν σε μεγάλο βαθμό για να συντηρεί το Μαρξ και την οικογένειά του –το καθήκον αυτό ανέλαβε ο Ένγκελς από το 1850 μέχρι το θάνατο του Μαρξ, δηλαδή για πάνω από 40 χρόνια. Το έκανε αυτό από προσωπική και πολιτική εκτίμηση προς το Μαρξ, του οποίου η οικογένεια υπέφερε από φοβερή φτώχεια.

Η σύζυγος του Μαρξ, η Τζένη, άντεξε πολλές εγκυμοσύνες, όμως μόνο τρία παιδιά επιβίωσαν ως την ενηλικίωση –η Τζένη Κάρολαϊν, η Τζένη Λώρα και η Τζένη Ελεονόρα. Ο Μαρξ έγραψε στον Ένγκελς το 1850 μετά το θάνατο του μικρού του γιου Χάινριχ Γκίντο ότι η γυναίκα του ήταν σε κατάσταση εξάντλησης και ότι το μωρό είχε πεθάνει πέφτοντας «θύμα της αστικής αθλιότητας».⁵⁶ Η οικογένεια ήταν αναγκασμένη να υπομένει πολλά ταξίδια, την καταδίωξη της αστυνομίας και πάνω απ' όλα τη φτώχεια. Ζούσαν σε άθλια καταλύματα στο Σόχο του Λονδίνου και συνεχώς τους βασάνιζαν τα προβλήματα υγείας και οι απλήρωτοι λογαριασμοί.

Ο Ένγκελς έσωσε την οικογένεια του Μαρξ από αυτή την πενία και επέτρεψε στο Μαρξ να αναπτύξει τις θεωρητικές μελέτες του, που κορυφώθηκαν στο Κεφάλαιο, του οποίου ο πρώτος τόμος εμφανίστηκε το 1867. Η βοήθεια του Ένγκελς τελικά έδωσε στην οικογένεια τη δυνατότητα να μετακομίσει σε ένα σπίτι στο βόρειο Λονδίνο, τους εξασφάλισε ότι θα μπορούσαν πάντα να γιορτάζουν τα Χριστούγεννα, πλήρωνε για τις διακοπές και φρόντισε ώστε τα κορίτσια να μορφωθούν. Κι επίσης ο Ένγκελς δεν παραπονέθηκε ποτέ γι' αυτό. Απεχθανόταν τη δουλειά στην Έρμεν και Ένγκελς και αρχικά νόμιζε ότι θα ήταν εκεί μόνο για ένα μικρό διάστημα. Η Ελεονόρα Μαρξ περιγράφει τη μέρα, σχεδόν 20 χρόνια μετά, όταν τελικά κατάφερε να φύγει, αφού εξασφάλισε αρκετά χρήματα για να συντηρεί τον εαυτό του και την οικογένεια Μαρξ με μια σχετική άνεση:

Ήμουν μαζί με τον Ένγκελς όταν έφτασε στο τέλος αυτών των καταναγκαστικών έργων και είδα το τι θα πρέπει να περνούσε όλα αυτά τα χρόνια. Δεν θα ξεχάσω ποτέ το θριαμβευτικό τρόπο με τον οποίο αναφώνησε «για τελευταία φορά», καθώς φόρεσε τις μπότες του το πρωί για να πάει στο γραφείο του. Λίγες ώρες μετά στεκόμασταν στην εξώπορτα περιμένοντάς τον. Τον είδαμε να έρχεται περνώντας το κωραφάκι απέναντι από το σπίτι όπου ζούσαμε. Κουνούσε το ραβδί του στον αέρα

και τραγουδούσε, το πρόσωπό του ακτινοβολούσε. Τότε στρώσαμε το τραπέζι για να το γιορτάσουμε και ήπιαμε σαμπάνια και ήμασταν ευτυχισμένοι.⁸⁷

Το ότι ο Ένγκελς συμφώνησε να δουλέψει στο Μάντσεστερ ήταν σημάδι της αφοσίωσής του στην οικογένεια Μαρξ, όμως η κατάσταση απαλύνθηκε επίσης από τις προσωπικές του σχέσεις με τις αδελφές Μπερνς, τη Μαίρη και τη Λίζι. Πιστεύεται ότι ο Ένγκελς γνώρισε τη Μαίρη όταν πρωτοεπισκέφτηκε το Μάντσεστερ στις αρχές της δεκαετίας του 1840 και είναι βέβαιο ότι τον συνόδευσε στην ηπειρωτική Ευρώπη το 1845. Η Μαίρη ήταν Ιρλανδέζα και ανήκε στην εργατική τάξη. Αυτή και ο Ένγκελς δεν παντρεύτηκαν ποτέ, αλλά αυτός ζούσε για πολύ καιρό στο σπίτι που εξασφάλισε για εκείνη και τη Λίζι στο Άρντγουικ (παρόλο που εκείνος διατηρούσε μια ξεχωριστή κατοικία). Ο Ένγκελς ταράχτηκε ιδιαίτερα όταν η Μαίρη πέθανε σε ηλικία 41 ετών το 1863. Όπως έγραψε στο Μαρξ, «ένιωσα σαν να έθαβα μαζί της το τελευταίο απομεινάρι της νιότης μου».⁸⁸

Ο θάνατος της Μαίρης Μπερνς ήταν σχεδόν η μοναδική περίπτωση στην οποία οι δύο φίλοι αντάλλαξαν αιχμηρά λόγια. Ο Μαρξ έλαβε ένα γράμμα από τον Ένγκελς που τον πληροφορούσε για το θάνατό της και ο Ένγκελς, όπως ήταν φυσικό, περίμενε από τον παλιό του φίλο να του δείξει μεγάλη συμπόνοια. Αντί γι' αυτό, η απάντηση του Μαρξ ασχολούταν κυρίως με τα οικονομικά θέματα και τα προβλήματα υγείας που βασάνιζαν ξανά την οικογένεια. Ο Ένγκελς δεν απάντησε για μια βδομάδα. Έγραψε ένα αρκετά επικριτικό γράμμα, στο οποίο ο Μαρξ απάντησε ζητώντας συγγνώμη εκ βαθέων. Τελικά ο Ένγκελς μεταπειπίστηκε, αν και προφανώς ήταν ακόμη πληγωμένος:

Σου το λέω, το γράμμα σου έμεινε κολλημένο στο μυαλό μου για μία ολόκληρη βδομάδα, δεν μπορούσα να το ξεκάσω. Δεν πειράζει, το τελευταίο γράμμα σου το εξισορρόπησε. Και χαίρομαι που, όταν έχασα τη Μαίρη, δεν έχασα επίσης τον

παλιότερο και καλύτερο φίλο μου.⁹⁹

Έτσι το απειλούμενο ρήγμα ανάμεσα στους δύο μπαλώθηκε. Γιατί απάντησε κατ' αυτό τον τρόπο ο Μαρξ; Μπορούμε μόνο να κάνουμε υποθέσεις, όμως φαίνεται ότι αφενός τα δικά του προβλήματα του είχαν γίνει έμμομη ιδέα (αυτός και η Τζένη είχαν αποφασίσει να βρουν στις δύο μεγαλύτερες κόρες τους δουλειά ως γκουβερνάντες και να μετακομίσουν σε ένα ενοικιαζόμενο δωμάτιο με τη μικρή τους κόρη – αν και ο Ένγκελς τελικά τους έσωσε από αυτό, όπως κι από τόσα άλλα). Αφετέρου, είναι πιθανό ότι ο Μαρξ δεν είχε καταλάβει τα αισθήματα του Ένγκελς για τη Μαίρη. Η σχέση τους ήταν αντισυμβατική. Η Μαίρη κι ο Ένγκελς δεν παντρεύτηκαν ποτέ και ζούσαν ξεχωριστά, τουλάχιστον επισήμως. Οι μεγάλες ταξικές διαφορές ανάμεσά τους ήταν πολύ πιο δύσκολο να ξεπεραστούν το 19ο αιώνα από ό,τι θα ήταν σήμερα. Από άποψη μόρφωσης, θα πρέπει να φαινόταν ότι διέφεραν πάρα πολύ – η Μαίρη ήταν μάλλον αναλφάβητη, για παράδειγμα, και δεν είχε τους ίδιους φίλους με τον Ένγκελς.

Όταν ο Ένγκελς τελικά ξεκίνησε μια σχέση με την αδελφή της Μαίρης, τη Λυδία, που είναι γνωστή ως Λίζι, ο Μαρξ και η Τζένη πρόσεξαν ώστε να μην κάνουν ξανά το ίδιο λάθος. Είχαν φιλικές σχέσεις με τη Λίζι (εκείνη και η Τζένη Μαρξ πήγαιναν μαζί διακοπές τα τελευταία χρόνια) και η Ελεονόρα επισκεπτόταν το Μάντσεστερ για να μείνει στο σπιτικό του Ένγκελς και της Μπερνς. Επίσης τους συνόδεψε σε ένα ταξίδι στην Ιρλανδία.

Πολλά λέγονται για τις αντισυμβατικές σχέσεις του Ένγκελς με τις αδελφές Μπερνς (παντρεύτηκε τη Λίζι μόνο όταν ήταν στο κρεβάτι του θανάτου της το 1878). Συχνά γίνονται υπαινιγμοί ότι η σχέση τους θα

* (Σ.τ.μ.) Φίνιαν (Fenian): έτσι ονομάζονταν τα μέλη μιας μυστικής ιρλανδικής εθνικιστικής οργάνωσης που δραστηριοποιούνταν κυρίως στην Ιρλανδία, τις ΗΠΑ και τη Βρετανία ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1860.

πρέπει να ήταν άνιση, πράγμα που ταιριάζει με την εικόνα του εύπορου αστού που έχει εργάτριες ερωμένες, κρατώντας τες μακριά από την αξιολογούμενη κοινωνία. Η παρατήρηση του Τέρελ Κάρβερ ότι «στον έρωτα ο Ένγκελς δεν φαίνεται ότι αναζήτησε μια γυναίκα πνευματικά ισότιμή του» είναι αρκετά συνηθισμένη.⁶⁰

Δεν είναι δυνατόν από μια τέτοια χρονική απόσταση να γνωρίζουμε αν οι αδελφές Μπερνς ήταν «πνευματικά ισότιμές του». Ξέρουμε όμως ότι ήταν πολιτικοποιημένες, φιλικά διακείμενες προς τον κομμουνισμό και προς το σκοπό του ιρλανδικού εθνικισμού. Η Ελεονόρα Μαρξ έμαθε για την καταπίεση των Ιρλανδών από τη Λίζι Μπερνς, που της έδειξε επίσης τα λημέρια των Μαρτύρων Φίνιαν* του Μάντσεστερ.⁶¹ Όταν ο Ένγκελς γνώρισε τη νεαρή Μαίρη Μπερνς στο Μάντσεστερ της δεκαετίας του 1840, είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα ασχολούταν με την πολιτική των Χαριστιών της εποχής αυτής, όπως και τόσοι άλλοι Ιρλανδοί εργάτες και εργάτριες στην υφαντουργία. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να δείχνει ότι η σχέση θεωρούταν ποτέ μονόπλευρη ή καταπιεστική από κάποιον απ' τους δύο. Υπάρχουν όμως κάποιες αποδείξεις ότι ο Ένγκελς κέρδισε πολλά ζώντας με αυτές τις γυναίκες και ότι οι προσωπικότητές τους ταίριαζαν με τη δική του. Ο Ένγκελς έγραψε στη σύζυγο του Γερμανού σοσιαλιστή Αύγουστου Μπέμπελ το 1878 μετά το θάνατο της Λίζι: «Ήταν μια αυθεντική Ιρλανδή προλετάρια και τα παθιασμένα, έμφυτα συναισθήματά της για την τάξη της είχαν πολύ μεγαλύτερη αξία για μένα και μου φάνηκαν πιο χρήσιμα σε στιγμές κρίσης απ' ό,τι όλη η εκλέπτυνση και η μόρφωση των καλλιεργημένων και καλαισθητών νεαρών κυριών σας».⁶² Η δεκαετράχρονη Ελεονόρα Μαρξ έγραψε στην οικογένειά της το 1869 κάνοντας μια περιγραφή του οπτικού των Μπερνς:

Το Σάββατο είχε τόση ζέση ώστε εμείς, δηλαδή η θεία [Λίζι] κι εγώ και η Σάρα, ξαπλώσαμε στο πάτωμα όλη τη μέρα πίνοντας μπύρα, κόκκινο κρασί κ.τ.λ.... Το απόγευμα, όταν ο θείος [Ένγκελς] γύρισε σπίτι, βρήκε τη θεία, εμένα και την

Έλεν [την ανιψιά της Λίζι], που μας έλεγε ιρλανδέζικες ιστορίες, να είμαστε όλες ξαπλωμένες με όλο μας το σώμα στο πάτωμα, χωρίς κορσέδες ούτε μπότες, μόνο με ένα μεσοφόρι κι ένα βαμβακερό φόρεμα, κι αυτό ήταν όλο.⁶⁸

Ο ρόλος του ως αξιολύβιστου επιχειρηματία ήταν ένας από τους λόγους για τον οποίο ο Ένγκελς έπρεπε να κρατάει την ιδιωτική του ζωή ξεχωριστή από τη δουλειά του. Έτσι, μόνο όταν έφυγε από την εταιρία Έρμεν και Ένγκελς και μετακόμισε στο Λονδίνο μπορούσε να ζει ανοιχτά με τη Λίζι.

Η περίοδος που ανοιγόταν μπροστά στο Μαρξ και τον Ένγκελς στη δεκαετία του 1850 ήταν πολύ δύσκολη για να προκαλέσει κανείς πολιτική αναταραχή. Η αντίδραση θριάμβευε σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης. Στη Γαλλία, ο Λουδοβίκος Ναπολέων εγκαθίδρυσε μια δικτατορία, που διήρκεσε μέχρι το γαλλοπρωσικό πόλεμο, σχεδόν 20 χρόνια μετά. Στη Γερμανία, μια συμμαχία της πρωσικής μοναρχίας με τον πολιτικό Βίσμαρκ, εκπρόσωπο της αντιδραστικής αριστοκρατικής κάστας των Γιούνκερ, κινήθηκε προς ένα συγκεντρωτικό και βιομηχανικό καπιταλιστικό κράτος, το οποίο τελικά ενοποιήθηκε κάτω από την πρωσική κυριαρχία. Η Βρετανία και η αυτοκρατορία της βρίσκονταν σε μια περίοδο πρωτόγνωρης επέκτασης τόσο στο εσωτερικό όσο και πέρα από τον ωκεανό, ενώ η κάποτε μαχητική εργατική τάξη της έμπαινε σε μια μακρά περίοδο κοινωνικής ειρήνης και σχετικής ευημερίας. Η αριστερή πολιτική, όπως συμβαίνει συχνά σε περιόδους αντίδρασης και ήττας της εργατικής τάξης, κυριαρχούσαν από εσωστρεφείς, σεκταριστικούς μικροκαβγάδες.

Οι επαναστάτες του 1848, οι άνδρες της δράσης, τώρα βρέθηκαν σε μια πολύ διαφορετική κατάσταση. Ο Μαρξ δούλευε τις μελέτες του για το Κεφάλαιο. Και οι δύο άνδρες ξόδευαν πολύ χρόνο σχολιάζοντας, τόσο στην αλληλογραφία τους όσο και σε διάφορα άρθρα και άλλα κείμενα, τα γεγονότα, για τα οποία δεν μπορούσαν να κάνουν πολλά

πράγματα. Έγραφαν για τον Πόλεμο της Κριμαίας, για τον αμερικάνικο εμφύλιο και για την οικονομική ύφεση του 1857. Ο Μαρξ είχε προσληφθεί για να γράφει τακτικά άρθρα στη New York Daily Tribune πάνω σε διάφορα θέματα. Συχνά τα έγραφε ο Ένγκελς, ιδιαίτερα όταν αφορούσαν στρατιωτικά ζητήματα ή θέματα της διεθνούς διπλωματίας. Ο ίδιος ο Ένγκελς είδε ότι ήταν αδύνατο να βρει δημοσιογραφική δουλειά πλήρους απασχόλησης εξαιτίας των πολιτικών του απόψεων, όπως έδειξε η προσπάθειά του να γίνει πολεμικός ανταποκριτής της Daily News.⁶⁴

Παρόλο που η ταξική πάλη παρέμενε σε χαμηλό επίπεδο στη Βρετανία, συνέβησαν δύο γεγονότα στις αρχές της δεκαετίας του 1860 που ο Μαρξ κι ο Ένγκελς τα θεώρησαν σημαντικά: η απελευθέρωση των δουλοπάροικων στη Ρωσία το 1861 και ο εμφύλιος πόλεμος στην Αμερική, ο οποίος ξεκίνησε την ίδια χρονιά και τελικά θα ολοκλήρωνε την αστική επανάσταση που άρχισε ενάντια στην αγγλική αποικιοκρατία το 1776. Ο Μαρξ έγραφε το 1860: «Κατά τη γνώμη μου, τα σπουδαιότερα πράγματα που συμβαίνουν στον κόσμο σήμερα είναι αφενός το κίνημα των σκλάβων στην Αμερική, που άρχισε με το θάνατο του Τζον Μπράουν, και αφετέρου το κίνημα των σκλάβων στη Ρωσία».⁶⁵

Ο αμερικάνικος εμφύλιος ήταν ένας αγώνας ανάμεσα στη Νότια Ομοσπονδία των δουλοκτητικών πολιτειών και στις Βόρειες Πολιτείες υπό την ηγεσία του Λίνκολν, που ήθελαν να σταματήσουν την επέκταση της δουλείας σε άλλες πολιτείες. Η βρετανική άρχουσα τάξη έτεινε προς την υποστήριξη της Νότιας Ομοσπονδίας, από την οποία αγόραζε το βαμβάκι που έπαιζε κεντρικό ρόλο στη βρετανική οικονομία. Επίσης, η βρετανική άρχουσα τάξη είδε τις αναδυόμενες Ηνωμένες Πολιτείες ως μια μεγάλη απειλή στην παγκόσμια κυριαρχία της. Από την άλλη πλευρά, οι Βρετανοί εργάτες κι εργάτριες, στη συντριπτική τους πλειονότητα, ήταν αντίθετοι στη δουλεία και διαδήλωναν υποστηρίζοντας τη νίκη του Βορρά. Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς ήταν ενθουσιώδεις υποστηρικτές της Βόρειας Ένωσης. Η Ένωση

αντιπροσώπευε την πιο βιομηχανοποιημένη, δημοκρατική και προοδευτική κοινωνία. Όμως, ο Μαρξ κι ο Ένγκελς έδειχναν μεγάλη ανυπομονησία, λόγω της αποτυχίας των στρατών του Βορρά να πετύχουν γρήγορες και αποφασιστικές νίκες ενάντια στο δήθεν κατώτερο Νότο. Ο Ένγκελς έγραφε στο Μαρξ το Νοέμβριο του 1862: «Πρέπει να πω ότι δεν μπορώ να νιώσω κανέναν ενθουσιασμό για ένα έθνος που επιτρέπει στον εαυτό του να πτηθεί επανειλημμένα σε ένα τόσο τεράστιο ζήτημα από έναν πληθυσμό ο οποίος είναι το ένα τέταρτο του δικού του. Έπειτα από δεκαοχτώ μήνες πολέμου, δεν έχει καταφέρει τίποτα περισσότερο από την ανακάλυψη ότι όλοι οι στρατηγοί του είναι βλάκες και όλοι οι αξιωματικοί του παλιάνθρωποι και προδότες».⁶⁶

Αυτός κι ο Μαρξ είχαν ήδη συζητήσει το αν ο Νότος είχε πιθανότητες να νικήσει. Η ανώτερη τακτική του Νότου, υπό την ηγεσία του Στρατηγού Λι, οδηγούσε κάποιες φορές τον Ένγκελς να χάσει την ελπίδα ότι ο Βορράς θα κέρδιζε. Από καθαρά στρατιωτική άποψη είχε καλούς λόγους, αφού ο Βορράς διεξήγε τον πόλεμο τα δύο πρώτα χρόνια με έναν ανοργάνωτο και απρόθυμο τρόπο. Το πιο σημαντικό ήταν ότι οι ηγέτες και οι στρατιωτικοί του αρνούταν να κινητοποιήσουν τα ριζοσπαστικά συναισθήματα της μάζας των Βορείων και τους φυσικούς υποστηρικτές τους στις νότιες πολιτείες –τους ίδιους τους σκλάβους και τις σκλάβες. Ο Μαρξ έγραφε τον Αύγουστο του 1862 ότι «ο Βορράς επιτέλους θα κάνει τον πόλεμο σοβαρά, θα υιοθετήσει επαναστατικές μεθόδους και θα ανατρέψει την κυριαρχία εκείνων των πολιτικών που υποστήριζαν τη δουλεία στα σύνορα. Ένα και μοναδικό τάγμα από Νέγρους θα είχε αξιοσημείωτη επίδραση στα νεύρα των Νοτίων».⁶⁷

Αυτό ακριβώς έγινε. Κρίσιμο ρόλο για την τύχη του Βορρά έπαιξε, πρώτον, η Διακήρυξη Απελευθέρωσης του Λίνκολν με σκοπό την ελευθερία των σκλάβων. Δεύτερον, χρησιμοποιήθηκε η ανώτερη βιομηχανική δύναμη του καπιταλισμού του Βορρά σε σχέση με το δουλοκτητικό σύστημα του Νότου. Ο Ένγκελς αναγνώρισε το σημάδι που θα άφηνε ο εμφύλιος πόλεμος στη μελλοντική ανάπτυξη της χώρας,

η οποία επρόκειτο να γίνει οι «Ηνωμένες Πολιτείες». Έγραφε στον παλιό του φίλο, τον Τζόζεφ Βείντεμeyer, που τότε ζούσε στο Σαιν Λιούις:

Το αποτέλεσμα [του πολέμου] αναμφίβολα θα καθορίσει τη μελλοντική πορεία της Αμερικής συνολικά για εκατοντάδες χρόνια. Μόλις η δουλεία –το μεγαλύτερο εμπόδιο στην πολιτική και κοινωνική ανάπτυξη των Ηνωμένων Πολιτειών– συντριβεί, η χώρα θα ζήσει μια άνθιση που πολύ σύντομα θα της εξασφαλίσει μια εντελώς διαφορετική θέση στην ιστορία του κόσμου. Τότε ο στρατός και το ναυτικό που δημιουργήθηκε στη διάρκεια του πολέμου θα έχει αρκετή δουλειά να κάνει.⁶⁸

Η Πρώτη Διεθνής

Η αλληλεγγύη των Βρετανών εργατών προς την πλευρά των Βορείων στον αμερικάνικο εμφύλιο, η μαζική συμπάθεια προς την προσπάθεια τού Γκαριμπάλντι να ενοποιήσει την Ιταλία το 1861 και η υποστήριξη προς το δημοκρατικό αγώνα στην Πολωνία, όλα αυτά συνέβαλαν στο να δημιουργηθεί ένα αίσθημα διεθνισμού στη βρετανική εργατική τάξη. Αποτελούσαν επίσης το πλαίσιο για την απόφαση του Μαρξ και του Ένγκελς να ασχοληθούν άμεσα με την οργάνωση της εργατικής τάξης για πρώτη φορά μετά την κατάρρευση των επαναστάσεων του 1848. Η Διεθνής Ένωση των Εργατών, γνωστή ως η Πρώτη Διεθνής, σχηματίστηκε το 1864 και έκανε το πρώτο συνέδριό της το 1865. Ο Μαρξ έπαιζε κεντρικό ρόλο στην πολιτική της ανάπτυξη και στο γεγονός ότι παρέμεινε ενωμένη ως οργάνωση τα επόμενα χρόνια.

Η Διεθνής ήταν ένα κράμα από πολύ διαφορετικές πολιτικές θέσεις, που αντλήθηκαν από τα δυο βασικά εθνικά συστατικά της, το αγγλικό και το γαλλικό. Το βασικό της στήριγμα στην Αγγλία προερχόταν από το Συνδικαλιστικό Συμβούλιο του Λονδίνου, μια οργάνωση που είχε αρχίσει να νιώθει τη δύναμή της στη βιομηχανία μετά από αρκετά

χρόνια, κατά τα οποία η εργατική τάξη είχε παραμείνει αδρανής. Όμως, εκπροσωπούσε μόνο μια μειονότητα μέσα στην εργατική τάξη, τους ειδικευμένους συνδικαλιστές. Οι ηγέτες της –άνδρες όπως ο υποδηματοποιός Τζορτζ Ότजर, ο κατασκευαστής ντουλαπιών Ρόμπερτ Άπλγκαρθ και ο ξυλουργός Ουίλιαμ Κρέμερ– είχαν πολιτικές θέσεις αρκετά διαφορετικές από αυτές του Μαρξ. Ένας από τους βασικούς στόχους τους στη δημιουργία της Διεθνούς ήταν να εμποδίσουν τους ξένους απεργοσπάστες να υπονομεύσουν τα συνδικάτα στη Βρετανία, παρόλο που ήταν επίσης πρόθυμοι να καλλιεργήσουν την αλληλεγγύη προς τα δημοκρατικά κινήματα σε άλλες χώρες. Οι Γάλλοι ήταν οπαδοί του Προυσντόν και άρα πίστευαν σε κάποια μορφή σοσιαλισμού των τεχνιτών. Η κριτική τους προς τον καπιταλισμό γινόταν από την οπτική γωνία της επιστροφής στην παραγωγή μικρής κλίμακας. Επομένως, ήταν εχθρικοί απέναντι στο κράτος κι επίσης ήταν αντίθετοι στις απεργίες και την επανάσταση.

Ο Μαρξ έφτιαξε την εναρκτήρια ομιλία και τους κανόνες για το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς, που είχε έδρα το Λονδίνο. Εκεί, προσπάθησε να χαράξει μια πορεία ανάμεσα στις δικές του πολιτικές απόψεις και σ' εκείνες που είχαν τα διάφορα κομμάτια της Διεθνούς, ώστε να εξασφαλίσει ότι η οργάνωση θα αρχίσει να παίρνει σάρκα και οστά και θα κάνει κάποια πρόοδο στο να οργανώνει πέρα από τα εθνικά σύνορα. Ο Μαρξ έγραφε με ενθουσιασμό στον Ένγκελς την 1η Μαΐου του 1865:

Η μεγάλη επιτυχία της Διεθνούς Ένωσης είναι αυτή: η Μεταρρυθμιστική Ένωση [που βασιζόταν σε κινητοποιήσεις για το δικαίωμα της ψήφου] είναι το έργο μας... Ματαιώσαμε όλες τις απόπειρες του μεσαίου στρώματος να αποπροσανατολίσει την εργατική τάξη... Αν καταφέρουμε να ξαναενεργοποιήσουμε το πολιτικό κίνημα της αγγλικής εργατικής τάξης, η Διεθνής μας ... θα έχει κάνει περισσότερα για την εργατική τάξη της Ευρώπης από ό,τι θα ήταν δυνατό με

οποιονδήποτε άλλον τρόπο.⁹⁹

Έγραφε επίσης το 1866: «Οι διαδηλώσεις των εργατών στο Λονδίνο, που είναι υπέροχες σε σύγκριση με ό,τι έχουμε δει στην Αγγλία από το 1849, είναι αποκλειστικά έργο της Διεθνούς».¹⁰⁰

Το άλλο μεγάλο επίτευγμα του Μαρξ στα μέσα της δεκαετίας του 1860 ήταν η δημοσίευση του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου το 1867. Ο Μαρξ ήξερε πολύ καλά πόσα χρωστούσε στον Ένγκελς και για την οικονομική του υποστήριξη και για τη συνεχή συνεργασία τους, που του είχε δώσει τη δυνατότητα να ελέγξει τις ιδέες και τις θεωρίες του με τη βοήθεια του πιο παλιού του φίλου:

Κι έτσι ο τόμος αυτός τελείωσε. Μόνο χάρη σε σένα κατέστη αυτό δυνατό. Χωρίς την αυτοθυσία σου για μένα, δεν θα μπορούσα ποτέ να κάνω την τεράστια δουλειά που χρειάστηκε για τους τρεις τόμους. Σε αγκαλιάζω, γεμάτος ευγνωμοσύνη!¹⁰¹

Ο Ένγκελς βρισκόταν στο Μάντσεστερ και προφανώς δεν ασχολούταν με την καθημερινή δουλειά της Διεθνούς, όμως παρακολουθούσε έντονα την πολιτική και τη διεθνή κατάσταση. Όταν ξέσπασε πόλεμος ανάμεσα στην Αυστρία και την Πρωσία το 1866, ο Ένγκελς έγραψε μια σειρά από άρθρα για τη σύγκρουση αυτή και, πράγμα σπάνιο γι' αυτόν, προέβλεψε εντελώς λανθασμένα την ήττα της Πρωσίας. Ωστόσο, κατάλαβε επίσης ότι η νίκη της Πρωσίας θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην ενοποίηση της Γερμανίας με τους όρους της Πρωσίας και στη διαμάχη ανάμεσα στο Βίσμαρκ και τον πρώην σύμμακό του, το Λουδοβίκο Ναπολέοντα.

Ο Ένγκελς, επίσης, έδειχνε έντονο ενδιαφέρον για την κατάσταση στην Ιρλανδία, που έφτασε στο σημείο της κρίσης στα τέλη της δεκαετίας του 1860. Το κίνημα Φίνιαν των Ιρλανδών εθνικιστών οργάνωσε μια σειρά από ένοπλες διαδηλώσεις ενάντια στο βρετανικό κράτος κι έτσι έκαναν τη βρετανική άρχουσα τάξη να αντιληφθεί την

πάλη ενάντια στην αποικιοκρατική καταπίεση της Ιρλανδίας. Ο τεράστιος ιρλανδικός πληθυσμός, που είχε μεταναστεύσει σε πόλεις όπως το Μάντσεστερ και το Λονδίνο, στήριζε τον αγώνα τους. Τα αντίποινα ενάντια στους Φίνιαν από τη βρετανική άρχουσα τάξη ήταν άγρια και υπήρξε κατακραυγή εναντίον της, όταν κρεμάστηκαν οι «Μάρτυρες του Μάντσεστερ» το 1867. Ωστόσο, όπως και σε πιο πρόσφατες εποχές, υπήρξε μια απεικόνιση ενάντια στους Ιρλανδούς εθνικιστές από τους Άγγλους εργάτες, ιδιαίτερα όταν μια βόμβα στο Κλάρκενουελ σκότωσε απλούς ανθρώπους.

Ο Ένγκελς ήθελε να γράψει μια ιστορία της Ιρλανδίας κι επισκέφτηκε τη χώρα μαζί με τη Λίζι και την Ελεονόρα Μαρξ το 1869, αφού είχε φύγει από την εταιρεία Έρμεν και Ένγκελς. Ήθελε να ερμηνεύσει τους οικονομικούς λόγους που κρατούσαν την Ιρλανδία υποταγμένη, αλλά και τους λόγους για τους οποίους η υποταγή αυτή δεν είχε εξαφανίσει την ταυτότητα, την κουλτούρα και τον εθνικισμό της Ιρλανδίας, παρά τις μεγάλες προσπάθειες των Άγγλων ηγετών. Όταν επέστρεψε, έγραψε στο Μαρξ: «η ιρλανδική ιστορία δείχνει πόσο καταστροφικό είναι για ένα έθνος να έχει υποτελές ένα άλλο έθνος ... τα πράγματα θα ήταν πολύ διαφορετικά και στην Αγγλία, αν δεν ήταν απαραίτητο να κυβερνάει την Ιρλανδία με στρατιωτικά μέσα και να δημιουργήσει μια νέα αριστοκρατία εκεί».²²

Ωστόσο, το βιβλίο δεν υλοποιήθηκε. Κάποιες ενότητες του βρέθηκαν στα χαρτιά του Ένγκελς μετά το θάνατό του, όμως φαίνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος του δεν ολοκληρώθηκε. Ίσως ο λόγος να ήταν η αλλαγή στα πολιτικά γεγονότα και, σε μικρότερο βαθμό, η κατάσταση της προσωπικής ζωής του Ένγκελς. Αυτός και η Λίζι μετακόμισαν στο Λονδίνο το φθινόπωρο του 1870, σε ένα σπίτι στην οδό Ρίτζεντς Παρκ, αφού τώρα είχε την οικονομική ανεξαρτησία να αφιερώσει όλον του το χρόνο στην πολιτική.

Η πολιτική κατάσταση στην Ευρώπη ήταν τότε ρευστή. Όταν ξέσπασε πόλεμος ανάμεσα στις δύο μεγαλύτερες ηπειρωτικές

ευρωπαϊκές δυνάμεις, τη Γαλλία και τη Γερμανία, το φθινόπωρο του 1870, ο Ένγκελς αρχικά υποστήριξε τη Γερμανία. Θεώρησε ότι η επέκτασή της ήταν ένα μέσο για να ηττηθεί ο Γάλλος αυτοκράτορας αφενός και για να περιοριστεί η δύναμη της αντιδραστικής Ρωσίας αφετέρου. Μόνο όταν ο Ναπολέων ο Γ' ηττήθηκε στη μάχη του Σεντάν, κατάλαβε ότι η κύρια απειλή προς τους Ευρωπαίους εργάτες ήταν ο γερμανικός επεκτατισμός. Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς προέβλεψαν ότι η προσάρτηση της Άλσατίας-Λορένης (των επαρχιών που βρίσκονταν στα ανατολικά σύνορα της Γαλλίας) από τη Γερμανία θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε περισσότερους πολέμους μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας.

Τα γεγονότα στη Γαλλία είχαν κεντρική πολιτική σημασία το 1870 και το 1871. Επίσης, έφεραν στην επιφάνεια τις πολιτικές διαφορές μέσα στη Διεθνή, οι οποίες μπορούσαν να απαλυνθούν σε περιόδους σχετικής κοινωνικής γαλήνης, όμως δεν μπορούσαν να συγκρατηθούν όταν κρίνονταν θεμελιώδη θέματα. Αυτή ήταν η κατάσταση που αντιμετώπιζαν τότε ο Μαρξ κι ο Ένγκελς.

Η ανατροπή του Ναπολέοντα του Γ' οδήγησε σε πολιτική αναταραχή τη Γαλλία από το Σεπτέμβριο του 1870, οπότε ηττήθηκε ο γαλλικός στρατός, ως το τέλος Μαΐου του 1871, όταν η Κομμούνα του Παρισιού τελικά νικήθηκε και οι αντιδραστικοί πήραν τον έλεγχο της κατάστασης. Ένα δημοκρατικό καθεστώς ανακηρύχθηκε το Σεπτέμβριο του 1870, όμως πολύ σύντομα υπήρξαν διαφωνίες πάνω στο τι είδους δημοκρατία θα ήταν. Άραγε θα έπρεπε να συνεχίσει να κυβερνάει σύμφωνα με τα συμφέροντα του μεγάλου κεφαλαίου, όπως έκανε η Δεύτερη Αυτοκρατορία, ή θα έπρεπε να δημιουργηθεί μια κυβέρνηση που θα εκπροσωπούσε τους εργάτες και τους μικρούς καταστηματαρχες; Η κατάρρευση της Δεύτερης Αυτοκρατορίας οδήγησε σε διάφορες τοπικές απόπειρες εξέγερσης. Απέτυχαν, όμως στο Παρίσι η δυνατότητα μιας επαναστατικής κυβέρνησης ήταν στην ημερήσια διάταξη.

Το Παρίσι βρισκόταν από τον Οκτώβριο σε κατάσταση πολιορκίας από πρωσικά στρατεύματα κατοχής. Αυτό οδήγησε την πόλη σε ριζοσπαστικοποίηση, που δυνάμωσε πολύ την καινούργια χρονιά, όταν η υπάρχουσα κυβέρνηση έκανε ειρήνη με την Πρωσία για να τερματιστεί η πολιορκία. Η γαλλική κυβέρνηση αρνήθηκε να γυρίσει στο Παρίσι, παραμένοντας στις Βερσαλλίες, μέχρι να αφοπλιστεί ο μαχόμενος πληθυσμός. Αυτό οδήγησε σε επανάσταση στις 18 Μαρτίου, η οποία δημιούργησε την Κομμούνα του Παρισιού.

Η Κομμούνα υπήρξε η πρωταρχική απόπειρα να δημιουργηθεί μια επαναστατική κυβέρνηση της εργατικής τάξης και άρα είχε αποφασιστική σημασία για το Μαρξ και τον Ένγκελς. Την είδαν ως πρότυπο του εργατικού κράτους: οι αντιπρόσωποι ήταν εκλεγμένοι και υπόλογοι, όλος ο εργαζόμενος πληθυσμός συμμετείχε στην πολιτική και τη λήψη αποφάσεων και, ίσως το πιο σημαντικό, έγιναν προσπάθειες να σχηματιστεί ένα είδος κρατικής εξουσίας ή ένοπλης διακυβέρνησης, σε αντίθεση με το στρατό και την αστυνομία του παλιού καπιταλιστικού κράτους. Η Κομμούνα ήταν η πραγματική δημοκρατία εν δράσει.

Η ζωή της ήταν σύντομη. Μόνο δυο μήνες μετά την ίδρυσή της, η Κομμούνα βρέθηκε ξανά πολιορκημένη, αυτή τη φορά από το στρατό της κυβέρνησης των Βερσαλλιών. Η Κομμούνα καταστάληκε μετά από μια εβδομάδα μαχών από τις πιο αιματηρές που μπορεί να φανταστεί κανείς: χιλιάδες σκοτώθηκαν από τους αντεπαναστάτες και πολλοί περισσότεροι εξορίστηκαν ή απελάθηκαν.

Τις τελευταίες μέρες της Κομμούνας ο Μαρξ ξεκίνησε να γράφει ένα από τα πιο γνωστά έργα του, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία*, που του παραγγέλθηκε από το Γενικό Συμβούλιο της Διεθνούς. Δόθηκε με τη μορφή ομιλίας στη συνάντηση του Γενικού Συμβουλίου στις 30 Μαΐου και έπειτα τυπώθηκε σε βιβλιαράκι.

Εκεί ο Μαρξ διατύπωσε τις ιδέες του για το καπιταλιστικό κράτος. Περιέγραψε πώς η συντριβή της Κομμούνας αντιπροσώπευε τα πιο βασικά ταξικά ένστικτα, όχι μόνο της γαλλικής αστικής τάξης, αλλά και

των αντίστοιχων τάξεων σε άλλες χώρες: «Η ταξική εξουσία δεν μπορεί να μεταμφιεστεί με εθνική στολή· οι εθνικές κυβερνήσεις είναι ένα ενάντια στο προλεταριάτο!». ⁷³ Η Κομμούνα ήταν μια νέα μορφή δημοκρατίας, «ένα εργαζόμενο, όχι ένα κοινοβουλευτικό σώμα, εκτελεστικό και νομοθετικό ταυτόχρονα». ⁷⁴ Η εκπαίδευση ήταν ανοιχτή σε όλους και απαλλαγμένη από την παρέμβαση της θρησκείας και του κράτους. Οι δημόσιοι αξιωματούχοι πληρώνονταν με το μισθό του εργατή. Οι δικαστές ήταν υπόλογοι και εκλεγμένοι. Ο στρατός και η επιστράτευση καταργήθηκαν και αντικαταστάθηκαν από μια Εθνοφρουρά που την αποτελούσαν όλοι οι πολίτες. Οι εκλογές γίνονταν με καθολικό δικαίωμα ψήφου για τους άνδρες.

Το αποφασιστικό μάθημα της Κομμούνας για το Μαρξ ήταν ότι «η εργατική τάξη δεν μπορεί απλώς να πάρει τον έλεγχο του έτοιμου κρατικού μηχανισμού και να τον χρησιμοποιήσει για τους δικούς της σκοπούς». ⁷⁵ Αντίθετα, οι επαναστάτες έπρεπε να είναι έτοιμοι να συντρίψουν το παλιό καπιταλιστικό κράτος, που υπήρχε για να προστατεύει την τάξη των καπιταλιστών και την περιουσία της. Στη θέση του έπρεπε να φτιάξουν ένα εργατικό κράτος, βασισμένο στην πιο πλήρη μορφή δημοκρατίας και σε νέες μορφές εξουσίας: μια εργατική πολιτοφυλακή που θα προστατεύει ό,τι έχει κερδίσει η επανάσταση και θα εξασφαλίζει ότι οι καπιταλιστές δεν θα ξαναπάρουν την εξουσία. Αυτό, έλεγε ο Ένγκελς, ήταν εκείνο που εννοούσαν αυτός και ο Μαρξ όταν μιλούσαν για «δικτατορία του προλεταριάτου». ⁷⁶

Η ανάγκη για μια εντελώς καινούργια μορφή κράτους δικαιώθηκε από τα φοβερά γεγονότα με τα οποία η Κομμούνα οδηγήθηκε στο τέλος της. Η προσπάθεια των Κομμουνάρων να καταλάβουν τον ουρανό καταστράφηκε με τον πιο αιματηρό τρόπο από τους άνδρες –και τις γυναίκες– που κατείχαν περιουσία. Έγινε συνήθεια στις κυρίες που αγαπούσαν τη μόδα να πηγαίνουν και να παρακολουθούν την εκτέλεση πολλών χιλιάδων Κομμουνάρων τις μέρες που ακολούθησαν την ήττα.

Έγιναν διαδηλώσεις αλληλεγγύης προς την Κομμούνα από

εργάτες σε πολλές διαφορετικές χώρες. Το κίνημα των εργατών διεθνώς είδε την ήττα της Κομμούνας ως χτύπημα εναντίον όλων τους. Αντίθετα, οι ηγέτες όλων των καπιταλιστικών δυνάμεων πήραν θάρρος από τη συντριβή αυτής της πρώτης εργατικής κυβέρνησης και οι ίδιοι άρχισαν ένα «κυνήγι μαγισσών» ενάντια στη Διεθνή. Το 1872 το να είσαι μέλος της Διεθνούς έγινε ποινικό αδίκημα στη Γαλλία. Και σε άλλα μέρη άρχισαν να σκέφτονται παρόμοια μέτρα καταστολής, ενώ ο Βίσμαρκ πρότεινε μια ευρωπαϊκή συμμαχία ενάντια στη Διεθνή.⁷⁷

Η αντεπίθεση οδήγησε στη διάσπαση της Διεθνούς. Οι Άγγλοι συνδικαλιστές ηγέτες Ότζερ και Λιούκραφτ έφυγαν από την οργάνωση στην ίδρυση της οποίας είχαν βοηθήσει, επειδή διαφωνούσαν με τον Εμφύλιο Πόλεμο στη Γαλλία. Στην πραγματικότητα, δεν συμπαθούσαν την όλη εμπειρία της Κομμούνας, που ήταν υπερβολικά επαναστατική για τις δικές τους επιφυλακτικές, ρεφορμιστικές πολιτικές θέσεις. Από την άλλη πλευρά, ο Μαρξ κι ο Ένγκελς ανακάλυψαν ότι έχουν να δώσουν μια μάχη μεγάλης έντασης με το Ρώσο αναρχικό Μπακούιν, τον οποίον υποπεύονταν πως είχε έρθει στη Διεθνή με σκοπό να καταστρέψει την οργάνωσή της.

Έτσι, ο Μαρξ κι ο Ένγκελς πέρασαν το υπόλοιπο του 1871 και μεγάλο μέρος του 1872 κάνοντας δύο πράγματα: οργάνωναν τη βοήθεια και την αλληλεγγύη προς τους πρόσφυγες της Κομμούνας, πολλοί από τους οποίους είχαν καταφύγει στο Λονδίνο, και έδιναν μάχη ενάντια στην επιρροή του Μπακούιν και των οπαδών του μέσα στη Διεθνή.

Για το σκοπό αυτό, έκαναν ένα κλειστό συνέδριο το Σεπτέμβριο του 1871, στο οποίο ο Μαρξ και οι υποστηρικτές του κατάφεραν να κυριαρχήσουν επειδή ελάχιστοι από τους αντιπάλους τους εμφανίστηκαν. Υποστήριξαν σθεναρά τη συγκεντρωτική οργάνωση ενάντια στις αποκεντρωτικές τάσεις του Μπακούιν. Στους μήνες που ακολούθησαν, οι διαφωνίες συνεχίστηκαν, ενώ ο Ένγκελς – ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την αλληλογραφία με την Ιταλία και την Ισπανία – ξόδεψε πολύ χρόνο προσπαθώντας να κερδίσει περισσότερη επιρροή

για τις ιδέες που είχαν αυτός και ο Μαρξ στις περιοχές όπου ο Μπακούνιν και οι οπαδοί του ήταν σχετικά ισχυροί.

Τα πράγματα κατέληξαν σε κρίση στο συνέδριο της Χάγης το 1872. Ο Ένγκελς ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνος για τη διοργάνωσή του. Εκεί, πίεζε ακόμα για να πάρει μεγαλύτερη δύναμη το Γενικό Συμβούλιο, ώστε να μπορεί, αν ήταν απαραίτητο, να πειθαρχήσει ή να ελέγξει τις διάφορες φατρίες. Έτσι, θα μπορούσε να δώσει κάποια ώθηση ώστε να σχηματιστούν ανεξάρτητα κόμματα της εργατικής τάξης σε όλη την Ευρώπη, τα οποία θα ήταν σταθερά αφοσιωμένα στον επαναστατικό ξεσποκωμό.

Η αντίσταση στο Μαρξ και τον Ένγκελς ήρθε ξανά από δύο πηγές: οι Άγγλοι συνδικαλιστές ηγέτες δεν ήθελαν μια σφιχτή επαναστατική πειθαρχημένη οργάνωση, επειδή αυτό ήταν αντίθετο στη δειλή και πραγματιστική πολιτική τους και δεν ήθελαν να βρεθούν δεμένοι σε μια πολιτική γραμμή. Οι αναρχικοί, από την άλλη πλευρά, ήθελαν επίσης αποκεντρωση, επειδή αυτό τους έδινε μεγαλύτερη επιρροή κι επειδή ταίριαζε καλύτερα στην άρνηση που είχαν προς το κράτος και τη σημασία του. Στο συνέδριο της Χάγης οι Άγγλοι συνδικαλιστές ηγέτες προτίμησαν να στηρίξουν τους αναρχικούς.

Όμως, παρά τη στάση των συνδικαλιστών ηγετών, ο Ένγκελς συνειδητοποίησε ότι η πλειοψηφία των αντιπροσώπων θα ψήφιζε υπέρ αυτού και του Μαρξ. Ισχυρίστηκε ότι ο Μπακούνιν στην πραγματικότητα οργάνωνε μια συγκεντρωτική μυστική συνομοσία, τελείως αντίθετη με τα συμφέροντα και το πνεύμα της Διεθνούς. Τότε, ο Ένγκελς έσπρωξε το θέμα για τη μυστική οργάνωση του Μπακούνιν σε μια υποεπιτροπή, κατάφερε να διωχτεί ο Μπακούνιν και ο σύμμαχός του Γκιγιόμ και έπειτα πρότεινε να απομακρυνθεί το Γενικό Συμβούλιο στη Νέα Υόρκη. Από την Αμερική ήταν ανέκδοτο να επηρεάσει τα γεγονότα στην Ευρώπη και ήταν πολύ λιγότερο ευάλωτο στις εσωτερικές ίντριγκες.

Οι τελευταίες μέρες της Πρώτης Διεθνούς, όπως κάθε εσωτερική διαμάχη της αριστεράς, δεν είναι η καλύτερη μαρτυρία γι' αυτήν. Ο

Ένγκελς κι ο Μαρξ έκαναν ό,τι θεωρούσαν απαραίτητο, γιατί δεν έβλεπαν άλλον τρόπο να σώσουν τη Διεθνή. Η πορεία της ταξικής πάλης ήταν ανοδική στο τελευταίο μισό της δεκαετίας του 1860. Η αιματηρή αντίδραση που ακολούθησε την ήττα της Κομμούνας άφησε τους επαναστάτες περίπου όπως ήταν μετά το 1848. Οι κύκλοι της αριστεράς μαστίζονταν από εσωτερικούς μικροκαβγάδες και είχαν όλο και λιγότερη επαφή με την πραγματικότητα. Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς δέχονταν επιθέσεις απ' όλες τις πλευρές. Το μόνο που έβλεπαν ότι θα μπορούσαν να κάνουν ήταν να αφήσουν την Πρώτη Διεθνή να πεθάνει από φυσικό θάνατο και να περιμένουν μια νέα άνοδο της ταξικής πάλης που θα έδινε τη δυνατότητα να ξαναχτιστεί μια διεθνής σοσιαλιστική οργάνωση. Αυτό θα χρειαζόταν σχεδόν 20 χρόνια και ο Ένγκελς θα αναλάμβανε το έργο αυτό χωρίς το Μαρξ, με μια καινούρια γενιά σοσιαλιστών.

Το τέλος μιας εποχής

Τότε, ο Ένγκελς ζούσε στο Λονδίνο κι έτσι μπορούσε να συνεργαστεί πολύ πιο στενά με το Μαρξ, όπως έδειξε η μεγαλύτερη ανάμιξή του στη Διεθνή μεταξύ 1870 και 1872. Συνέχισε να ενδιαφέρεται για στρατιωτικά θέματα και να γράφει γι' αυτά. Η οικογένεια Μαρξ του έδωσε το παρατσούκλι «ο Στρατηγός» λόγω της ικανότητάς του και του ενθουσιασμού του γύρω από τα στρατιωτικά ζητήματα.

Επίσης, ξεκίνησε μια σειρά από άλλα έργα. Άρχισε να δουλεύει στο βιβλίο του *Η Διαλεκτική της Φύσης* το 1873, αλλά, παρόλο που συνέχισε να κρατάει σημειώσεις γι' αυτό για αρκετά χρόνια, δεν ολοκληρώθηκε ποτέ. Αντιπροσώπευε μια προσπάθεια να εφαρμόσει τις φιλοσοφικές του ιδέες στη μελέτη της επιστήμης.²⁸ Όμως, ίσως το πιο σημαντικό κείμενό του στα χρόνια αυτά ήταν μια πολεμική ενάντια στις

ιδέες ενός άνδρα που αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη επιρροή στο γερμανικό σοσιαλιστικό κίνημα. Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς τον θεωρούσαν επικίνδυνο φοβούμενοι ότι θα μπορούσε να παραπλανήσει ακόμη και κάποιους από τους πιο έμπειρους σοσιαλιστές.

Το πλαίσιο της διαφωνίας ήταν ο γαλλοπρωσικός πόλεμος και η κατάρρευση της Κομμούνας. Αυτό αποτέλεσε ένα σταυροδρόμι στην ευρωπαϊκή πολιτική. Η Γερμανία αντικατέστησε τη Γαλλία ως βασική δύναμη στην ηπειρωτική Ευρώπη. Αυτό επηρέασε τα εργατικά κινήματα σε διάφορες χώρες. Έτειναν να αναπτύξουν σταθερά κόμματα σε εθνική βάση, συχνά προσανατολισμένα στις κοινοβουλευτικές δομές που είχαν επίσης αναδυθεί την περίοδο αυτή. Αυτό συνέβη ιδιαίτερα στη Γερμανία, όπου δύο σοσιαλιστικές ομάδες –εκείνοι που επηρεάζονταν από το Μαρξ κι εκείνοι που επηρεάζονταν από τις ιδέες του Λασάλ– συγχωνεύτηκαν στη δεκαετία του 1870 για να σχηματίσουν το Σοσιαλιστικό Δημοκρατικό Κόμμα (SPD), το πιο ισχυρό σοσιαλιστικό κόμμα στον κόσμο. Το κόμμα από την έναρξή του συμμετείχε στο νέο κοινοβούλιο που δημιουργήθηκε ως αποτέλεσμα της γερμανικής ενοποίησης.

Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς ήταν πάρα πολύ επικριτικοί απέναντι στους Γερμανούς σοσιαλιστές. Το πρόγραμμα ενότητας του κόμματος, που προτάθηκε στο συνέδριο της Γκότα το 1875, υπέστη την κριτική του Μαρξ, επειδή αποδεχόταν μια σειρά από μη μαρξιστικές έννοιες, όπως η ιδέα ότι όλες οι άλλες τάξεις, εκτός από την εργατική, ήταν «μια αντιδραστική μάζα». Στην *Κριτική στο Πρόγραμμα της Γκότα*, ο Μαρξ επιχειρηματολόγησε ότι οι σοσιαλιστές δεν θα πρέπει να απορρίπτουν όλες τις άλλες τάξεις σαν να ήταν ανίκανες να παλέψουν ενάντια στο σύστημα.²⁹ Σε διάφορα σημεία της ζωής τους, ο Μαρξ κι ο Ένγκελς ήταν πρόθυμοι να συμμαχήσουν ακόμα και με αστικά κόμματα ενάντια στην αντιδραστική φεουδαρχία, αλλά πολύ συχνά και με διάφορες μικροαστικές οργανώσεις και τάσεις.

Η διατύπωση «μια αντιδραστική μάζα» προήλθε από τους

υποστηρικτές του σοσιαλιστή Λασάλ, ο οποίος, παρ' όλη τη ρητορεία του ενάντια σε όλες τις άλλες τάξεις, στην πράξη ευνοούσε μια συμμαχία με τη μοναρχία του Βίσμαρκ ενάντια στην αντίσταση των αστών.

Ο Χαλ Ντρέπερ έχει περιγράψει ότι για το Μαρξ και τον Ένγκελς το μικροαστικό στρώμα θεωρούταν ικανό και για αντιδραστική και για προοδευτική πολιτική δράση. Πίστευαν ότι το πρόγραμμα του γερμανικού κόμματος θα οδηγούσε σε σεκταρισμό. Και το μικροαστικό στρώμα και η αγροτιά (το αστικό και το αγροτικό κομμάτι της ίδιας τάξης) αποτελούν «τάξεις που βρίσκονται σε παρακμή και γίνονται αντιδραστικές σε σχέση με το προλεταριάτο, μόλις θελήσουν να διατηρήσουν τεχνητά την ύπαρξή τους», έγραφε ο Ένγκελς. Και συνέχιζε:

Όμως, δεν είναι αντιδραστικές σε όλες τις κοινωνικές συνθήκες. Δεν είναι όλα τα κομμάτια της τάξης εξίσου αντιδραστικά κάτω από τις ίδιες συνθήκες. Διαφορετικά κομμάτια και ομάδες μπορεί να έχουν πολύ διαφορετικές απόψεις σε ποικίλα θέματα. Και τέλος, αυτό που είναι σημαντικό, πρέπει πάντα να έχουμε στο νου μας τη διαφορά ανάμεσα σε κόμματα και ομάδες που βασίζονται σε αυτή την τάξη, και τις δυνατότητες να στρατολογήσουμε τους απλούς ανθρώπους της τάξης ή κάποιων τμημάτων της σε έναν αγώνα ενάντια στα δικά τους κόμματα. Με άλλα λόγια, μπαίνουμε στη θέση μιας ευφυσούς πολιτικής ηγεσίας ενός πλατιού επαναστατικού κινήματος που πασχίζει να απλωθεί, χωρίς να συμβιβάζει την πολιτική του, ενάντια στο ξύλινο τρυπάνι μιας σέκτας, η οποία βάζει τον εαυτό της στην άλμη.⁹⁹

Το πρόγραμμα της Γκότα έδειξε καθαρά στο Μαρξ και τον Ένγκελς την τάση προς το ρεφορμισμό, προς το συμβιβασμό με το γερμανικό κράτος. Ωστόσο, ήταν επίσης σαφές ότι το θεωρητικό επίπεδο του γερμανικού κόμματος ήταν χαμηλό. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 προσέλκυε κάθε λογής ανθρώπους, ενώ δεν είχε

πάντα μια σαφή αντίληψη για το πώς θα τους κέρδιζε στην επαναστατική πολιτική. Ο πιο γνωστός βιογράφος του Μαρξ, από την επόμενη γενιά των Γερμανών σοσιαλιστών, ο Φραντς Μέρνινγκ, έγραφε για το κόμμα στα μέσα της δεκαετίας του 1870:

Το γρήγορο μέγλωμα των πρακτικών επιτυχιών έκανε το νέο κόμμα να αδιαφορεί για τη θεωρία, κι ακόμη κι αυτό λέει υπερβολικά πολλά. Δεν αδιαφορούσαν για τη θεωρία καθαυτή, αλλά για αυτό που νόμιζαν, μέσα στο προκώρημα της δράσης τους, ως θεωρητική σχολαστικότητα. Ανυπόληπτοι επενδυτές και παρεξηγημένοι μεταρρυθμιστές, αντίπαλοι του εμβολιασμού, φυσικοί θεραπευτές και παρόμοιοι εκκεντρικοί τύποι προσέρχονταν μαζικά κάτω απ' τις σημαίες του νέου κόμματος επειδή έλπιζαν να βρουν στις δραστήριες γραμμές της εργατικής τάξης την αναγνώριση που τους είχε αρνηθεί ο αστικός κόσμος. Όποιος έδειχνε καλή διάθεση και πρόσφερε κάποια θεραπεία για τους άρρωστους πολίτες του κράτους ήταν σίγουρα καλοδεχούμενος, ιδιαίτερα αυτοί που έρχονταν από ακαδημαϊκούς κύκλους και η παρουσία τους υποσχόταν να επισφραγίσει τη συμμαχία ανάμεσα στο προλεταριάτο και την επιστήμη. Ένας πανεπιστημιακός καθηγητής, ο οποίος υποστήριζε ή φαινόταν να υποστηρίζει το σοσιαλισμό σε κάποια από τις πολλές εκδοχές του, δεν είχε κανένα λόγο να φοβάται καμιά ιδιαίτερα αυστηρή κριτική προς το πνευματικό του εμπόρευμα.⁸¹

Το έργο *Αντί-Ντύρινγκ* του Ένγκελς, μια κριτική προς τις ιδέες του Δόκτορα Ευγένιου Ντύρινγκ, πρέπει να το δούμε σε αυτά τα πλαίσια. Αυτός κι ο Μαρξ είχαν ανησυχήσει πάρα πολύ με την επίδραση που είχε ο Ντύρινγκ ακόμη και στους διανοούμενους του κόμματος, όπως ο νεαρός Έντουαρντ Μπέρνσταϊν. Το *Αντί-Ντύρινγκ* ξεκίνησε ως μια σειρά από άρθρα στο έντυπο *Vorwärts* του γερμανικού κόμματος το 1877. Τα άρθρα δέχτηκαν επίθεση από το ίδιο το κόμμα. Το ύφος των άρθρων του Ένγκελς και το περιεχόμενό τους θεωρήθηκε από κάποιους

«ενοχλητικό» και έτσι τα ξαπέστειλαν στο επιστημονικό συμπλήρωμα της εφημερίδας.⁸²

Ωστόσο, ο Ένγκελς επέμεινε. Η πολεμική αυτή έγινε κεντρική στην υλοποίηση των ιδεών του Μαρξ για μια νέα γενιά σοσιαλιστών που είχαν μεγάλη εκτίμηση στο Μαρξ και τον Ένγκελς, αλλά δεν γνώριζαν και πολλά για τις θεωρητικές ιδέες τους. Παρόλο που σύντομα απαγορεύτηκε στη Γερμανία, μια ενότητα του βιβλίου κυκλοφόρησε με τη μορφή ενός δημοφιλούς μικρού βιβλίου, *Ουτοπικός και Επιστημονικός Σοσιαλισμός*, που μεταφράστηκε σε διάφορες ευρωπαϊκές γλώσσες και πουλήθηκε σε πολλά αντίτυπα. Ήταν, και ακόμη είναι, μια από τις καλύτερες και πιο κατανοητές εισαγωγές στις μαρξιστικές ιδέες.

Ο Ένγκελς περιγράφει πώς οι μεγάλοι ουτοπικοί σοσιαλιστές, ο Σαιν-Σιμόν, ο Φουριέ και ο Όουεν, άντλησαν τις ιδέες τους από την ορθολογιστική σκέψη του Διαφωτισμού, που κορυφώθηκε στη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση. Εξέφραζαν την απογοήτευση που ένιωθαν από τους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς οι οποίοι προέκυψαν από την επανάσταση. Σύμφωνα με τον Ένγκελς, «η κοινωνία δεν πρόσφερε τίποτε άλλο από αδικίες· το έργο της λογικής ήταν να τις διορθώσει».⁸³ Περιγράφει πώς αυτό το είδος σοσιαλισμού κυριαρχούσε στους παλιότερους σοσιαλιστές στοχαστές:

Για όλους αυτούς ο σοσιαλισμός είναι η έκφραση της απόλυτης αλήθειας, της λογικής και της δικαιοσύνης. Δεν χρειάζεται παρά να ανακαλυφθεί για να κατακτήσει ολόκληρο τον κόσμο χάρη στη δύναμή του. Κι εφόσον η απόλυτη αλήθεια είναι ανεξάρτητη από το χρόνο, το χώρο και την ιστορική εξέλιξη του ανθρώπου, είναι απλώς θέμα τύχης το πότε και πού θα ανακαλυφθεί.⁸⁴

Όμως, η σοσιαλιστική σκέψη έπρεπε να ξεφύγει από την ηθική αγανάκτηση με τον καπιταλισμό και τις προτροπές για αλλαγή και να

περάσει σε μια αντίληψη για το πώς αυτή η αλλαγή μπορεί να γίνει πράξη. Ο σοσιαλισμός έγινε επιστήμη, σύμφωνα με τον Ένγκελς, όταν αναπτύχθηκε η υλιστική αντίληψη της ιστορίας και η κατανόηση ότι η βάση της καπιταλιστικής συσσώρευσης είναι η εκμετάλλευση των εργατών:

Ο σοσιαλισμός της παλιότερης εποχής σίγουρα ασκούσε κριτική στον υπάρχοντα καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και στις συνέπειές του. Όμως, δεν μπορούσε να δώσει εξηγήσεις γι' αυτά και επομένως δεν μπορούσε να τα ελέγξει. Μπορούσε μόνο να τα απορρίπτει ως κακά.

Σύμφωνα με τις ιδέες του Μαρξ, «ο σοσιαλισμός δεν ήταν πια μια τυχαία ανακάλυψη της μιας ή της άλλης ιδιοφυΐας, αλλά το αναγκαίο αποτέλεσμα της πάλης ανάμεσα σε δύο τάξεις που είχαν αναπτυχθεί ιστορικά – το προλεταριάτο και την αστική τάξη».* Ένα σύστημα που θα έπρεπε να μπορεί να κάνει τη ζωή πιο εύκολη για όλη την ανθρωπότητα, την έκανε πολύ πιο άθλια για τους πολλούς, ενώ μια μειοψηφία επωφελοόταν:

Η μηχανή, το πιο ισχυρό εργαλείο για τη μείωση του εργασιακού χρόνου, γίνεται το πιο αποτελεσματικό μέσο που βάζει κάθε στιγμή της ζωής του εργάτη και της οικογένειάς του στη διάθεση του καπιταλιστή ... η υπερβολική εργασία κάποιων γίνεται η προϋπόθεση για την τεμπελιά κάποιων άλλων... Η συσσώρευση του πλούτου στον έναν πόλο σημαίνει ... τη συσσώρευση της δυστυχίας στον άλλο.**

Επιπλέον, η συνεχής ανάπτυξη καινούργιων και ισχυρότερων μηχανημάτων, που παίζει βασικό ρόλο στη συσσώρευση του κεφαλαίου, παράγει μεγάλο πλούτο, αλλά τελικά οδηγεί σε κρίση: «οι αγορές παθαίνουν κορεσμό, τα προϊόντα συσσωρεύονται ... τα μετρητά εξαφανίζονται, η πίστωση εξανεμίζεται, τα εργοστάσια κλείνουν και η

μεγάλη μάζα των εργατών στερείται τα μέσα συντήρησης, επειδή έχει παραγάγει πάρα πολλά μέσα συντήρησης».⁸⁷

Ο μόνος τρόπος για να ξεφύγει κανείς από την κρίση αυτή είναι η κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής. Τη λύση αυτή, λέει ο Ένγκελς, τη μισοαναγνωρίζει ακόμη και το καπιταλιστικό σύστημα και γι' αυτό κάνει αυξανόμενες προσπάθειες να ρυθμίσει την ελεύθερη αγορά μέσω των μονοπωλίων, των εθνικοποιήσεων και της παρέμβασης του κράτους. Όμως, ο γνήσιος σοσιαλισμός μπορεί να έρθει μόνο όταν η εργατική τάξη πάρει τον έλεγχο των μέσων παραγωγής.⁸⁸

Η επιτυχία του βιβλίου Ουτοπικός και Επιστημονικός Σοσιαλισμός βοήθησε ώστε να καθιερωθεί η φήμη του Μαρξ και του Ένγκελς σε μια νέα γενιά σοσιαλιστών διεθνώς. Ωστόσο, τα πολιτικά προβλήματα που ο Μαρξ κι ο Ένγκελς συναντούσαν σε σχέση με το γερμανικό κόμμα δεν εξαφανίστηκαν. Το 1879, ο Βίσμαρκ πέρασε τον Αντισοσιαλιστικό Νόμο, αντιδρώντας στην αυξανόμενη δύναμη του κόμματος. Στην πράξη, ο νόμος δεν έβλαψε το μέγαλωμα του κόμματος, όμως οι ηγέτες του αντέδρασαν στον περιορισμό της δραστηριότητάς τους με τον πιο συμβιβαστικό και ανειλικρινή τρόπο. Η κοινοβουλευτική ομάδα ακολούθησε μια πολιτική προσαρμογής και ο ηγέτης της, ο Βίλελμ Λίμπκνεχτ, δήλωσε στο Reichstag (το κοινοβούλιο) ότι το SPD θα υπακούσει στο νόμο. Ο Μαρξ είπε για την κοινοβουλευτική ομάδα των σοσιαλιστών ότι «έχουν ήδη επηρεαστεί τόσο πολύ από την κοινοβουλευτική πλιθιότητα, ώστε νομίζουν ότι είναι υπεράνω κριτικής».⁸⁹

Ιδιαίτερα ο Ένγκελς ήταν θυμωμένος με την ηγεσία του γερμανικού κόμματος εκείνη την εποχή. Ένιωθε ότι του είχαν επιτεθεί αδικαιολόγητα για το Αντί-Ντύρινγκ κι επίσης πίστευε ότι υπολείμματα του «λασαλισμού» εμφανίζονταν ξανά και ξανά στην πολιτική του κόμματος. Θεωρούσε ότι οι συμβουλές τις οποίες είχαν δώσει εκείνος κι ο Μαρξ δεν γίνονταν εύκολα αποδεκτές από το γερμανικό κόμμα και ότι αυτό οδηγούσε σε καιροσκοπικές, ακόμη και ρεφορμιστικές, τάσεις,

όπως έγινε με τον Αντισοσιαλιστικό Νόμο. Παρόλο που η επίσκεψη στο Λονδίνο του Αύγουστου Μπέμπελ το 1880 βοήθησε να μετριαστούν οι φόβοι του, το γερμανικό κόμμα ήταν μια πηγή ανησυχίας για τον Ένγκελς για όλη την υπόλοιπη ζωή του.

Η Λίζι Μπερνς είχε πεθάνει το 1878 και είχε γίνει σύζυγος του Ένγκελς στο κρεβάτι του θανάτου της. Τρία χρόνια αργότερα, πέθανε και η σύζυγος του Μαρξ, η Τζένη, και περίπου ένα χρόνο μετά την ακολούθησε και η μεγαλύτερη κόρη της, η Τζένη. Ο Μαρξ είχε από καιρό προβλήματα υγείας, όπως έδειχνε συχνά η αλληλογραφία του, όμως οι θάνατοι αυτοί είχαν μια φοβερή επίδραση πάνω του. Η υγεία του έγινε ακόμη χειρότερη, παρά τα ταξίδια ανάρρωσης που έκανε στην Αλγερία και στο νησί του Wight. Έπαθε όγκο στον πνεύμονα και πέθανε στις 14 Μαρτίου του 1883, μόνο δύο μήνες μετά τη μεγαλύτερη κόρη του και λίγες μέρες πριν τον εγγονό του, τον τετράχρονο Χάρι Λόνγκετ, που θάφτηκε στον τάφο του Μαρξ.

Ο Ένγκελς βρισκόταν εκεί τη στιγμή του θανάτου του και έγραψε την επόμενη μέρα στον παλιό τους φίλο, το Φρέντερικ Άντολφ Σορτζ, που ήταν στην Αμερική: «Η ανθρωπότητα έχει κοντύνει κατά ένα κεφάλι, και αυτό ήταν το μεγαλύτερο κεφάλι της εποχής μας».⁹⁰ Μίλησε πάνω από τον τάφο του Μαρξ, δηλώνοντας ότι «όπως ακριβώς ο Δαρβίνος ανακάλυψε το νόμο της εξέλιξης της οργανικής φύσης, έτσι κι ο Μαρξ ανακάλυψε το νόμο της εξέλιξης της ανθρώπινης ιστορίας». Και συνέχισε επιβεβαιώνοντας την αφοσίωσή τους στην επανάσταση:

Γιατί ο Μαρξ ήταν πάνω απ' όλα επαναστάτης. Η πραγματική αποστολή του στη ζωή ήταν να συμβάλει, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην ανατροπή της καπιταλιστικής κοινωνίας και των κρατικών θεσμών που έχει γεννήσει... Ο αγώνας ήταν το στοιχείο του... Κι επομένως, ο Μαρξ ήταν ο πιο μιστός και ο πιο συκοφαντημένος άνδρας της εποχής του.⁹¹

Μετά το Μαρξ

Το κενό στη ζωή του Ένγκελς μετά το θάνατο του Μαρξ θα πρέπει να ήταν μεγάλο. Όμως, δεν ήταν το είδος του ανθρώπου που θα το άφηνε να τον εμποδίσει από τη συνέχιση του έργου, στο οποίο οι δύο άνδρες είχαν πάντα αφιερώσει την ενέργειά τους. Έτσι, τα τελευταία χρόνια του Ένγκελς – επρόκειτο να ζήσει άλλα 12 χρόνια μετά το Μαρξ – ήταν τόσο γεμάτα και απαιτητικά όσο και τα νεανικά του. Η ζωή του τα χρόνια αυτά ήταν αφιερωμένη στο να επιχειρηματολογεί για τις ιδέες του Μαρξ, να τις εξηγεί και να τις διασαφηνίζει. Δούλεψε τους υπόλοιπους τόμους του Κεφαλαίου, που πιθανόν δεν θα είχαν δει ποτέ το φως της δημοσιότητας, αν δεν ήταν ο Ένγκελς. Φρόντιζε τις δύο κόρες του Μαρξ, τη Λώρα και την Ελεονόρα. Κι επίσης, συμβούλεψε αυτούς που προσπαθούσαν να χτίσουν οργανώσεις σε διάφορες χώρες, ιδιαίτερα στη Γερμανία και τη Βρετανία.

Η θεωρητική παραγωγή του Ένγκελς δεν μειώθηκε ποτέ. Μάλιστα, το 1884, δημοσίευσε ένα από τα πιο γνωστά βιβλία του, *Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ιδιοκτησίας και του Κράτους*. Βασιζόταν στις ανθρωπολογικές μελέτες για να ανιχνεύσει την πορεία της καταπίεσης των γυναικών μέσα σε όλες τις ταξικές κοινωνίες. Αυτό υπήρξε ένα ρηξικέλευθο βιβλίο για πολλούς λόγους. Όχι μόνο συνέδεσε την ανάπτυξη οικογενειακών μορφών και δομών με την άνοδο της ιδιοκτησίας που είχε μια συγκεκριμένη τάξη μέσα στην κοινωνία, αλλά επίσης έδειχνε μια εντελώς ισότιμη στάση απέναντι στις γυναίκες. Σε όλη του τη ζωή ο Ένγκελς έβλεπε την καταπίεση των γυναικών ως ένα αφύσικο δημιούργημα των ιδιοκτησιακών σχέσεων, που θα εξαφανιζόταν μόλις αυτές οι ιδιοκτησιακές σχέσεις εξαφανίζονταν. Επομένως, ανέπτυξε μια άποψη που τον έβαζε πολύ μπροστά ακόμη κι από τους φιλελεύθερους σχολιαστές της βικτοριανής Αγγλίας, οι οποίοι πάρα πολύ συχνά έβλεπαν τις γυναίκες σαν αδύναμα όντα που είχαν ανάγκη από προστασία, παρά ως ισότιμους ανθρώπους.⁸⁸

Το μεγαλύτερο μέρος του δεύτερου τόμου του Κεφαλαίου είχε ολοκληρωθεί πριν το θάνατο του Μαρξ κι έτσι ο Ένγκελς μπόρεσε να γράψει μια εισαγωγή σε αυτό πριν το 1885. Κατάφερε να εκδώσει τον τελικό τόμο σχεδόν δέκα χρόνια μετά, μόλις πριν το θάνατό του, το 1895, και το μεγαλύτερο μέρος του αναγκάστηκε να το γράψει εξαρχής. Η δουλειά του έγινε ακόμα πιο δύσκολη, επειδή ένα μεγάλο μέρος των δεδομένων στο οποίο βασιζόταν ήταν από δέκα ή δεκαπέντε χρόνια πριν.

Η επιθυμία του να τελειώσει το Κεφάλαιο μπορεί να είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους ο Ένγκελς έμεινε στην Αγγλία, αντί να γυρίσει στην πατρίδα του, τη Γερμανία, ή στη γερμανόφωνη Ελβετία. Συχνά τόνιζε ότι ένιωθε πως μπορούσε καλύτερα να συνεχίσει τις θεωρητικές μελέτες του στο Λονδίνο παρά στη Γερμανία ή την Ελβετία. Επίσης, στη Βρετανία ασχολούταν λιγότερο άμεσα με το εργατικό κίνημα απ' ό,τι θα έκανε στη Γερμανία. Μάλιστα, ο Ένγκελς ήταν αρκετά απομονωμένος από το εργατικό κίνημα, σε αντίθεση με τα νεανικά του χρόνια, κατά τα οποία συμμετείχε στους Χαρπιστές, στην Κομμουνιστική Ένωση και αργότερα στη Διεθνή. Αυτό καθρέφτιζε εν μέρει το τι είχε συμβεί στο κίνημα της εργατικής τάξης στις δύο δεκαετίες που μεσολάβησαν – αν και η παθητικότητα και η αδράνεια των Άγγλων εργατών και εργατριών άρχισε να αλλάζει στα τελευταία χρόνια της ζωής του Ένγκελς.

Συγχρόνως, είχε μια σειρά από ισχυρές προσωπικές υποχρεώσεις στην Αγγλία: στην Έλεν Ντέμαθ, που υπήρξε σε όλη της τη ζωή φίλη και υπηρέτρια της οικογένειας Μαρξ και, όπως κι εκείνοι, ήταν αφοσιωμένη σοσιαλίστρια – τα τελευταία χρόνια της ζωής της τα πέρασε ως οικονόμος του Ένγκελς στην οδό Ρίντζεντς Παρκ· στην «Παμπς» (Μαίρη Έλεν) Μπερνς, ανιψιά της Μαίρης και της Λίζι, που συχνά βουλευόταν εκεί μαζί με το σύζυγο και την οικογένειά της· και στις κόρες του Μαρξ. Η Λώρα ζούσε μαζί με το σύζυγό της, το Γάλλο σοσιαλιστή Πολ Λαφάργκ, στο Παρίσι, όμως η Ελεονόρα ζούσε στο

Λονδίνο, έχοντας σχέση με το σοσιαλιστή Έντουαρντ Έιβλινγκ από το 1883.

Ο Ένγκελς τους φερόταν με τη μεγαλύτερη στοργή και γενναιοδωρία, με τακτ και συμπόνοια. Απάλυνε πολλά προβλήματα, όπως τη στενοχώρια της Λώρας, γιατί η Ελεονόρα και όχι εκείνη έγινε μια από τις εκτελέστριες της διαθήκης του πατέρα τους. Μέχρι το θάνατό του, τους παρείχε χρήματα και άφησε και στις δύο αρκετά στη διαθήκη του για να συντηρούνται για την υπόλοιπη ζωή τους. Ο Ένγκελς τα θεωρούσε όλα αυτά σαν κάτι αυτονόπο, όπως ακριβώς είχε στηριξει οικονομικά το Μαρξ σε όλη τη ζωή του. Επίσης, τις υπερασπιζόταν από επιθέσεις, και την τάση του αυτή την επέκτεινε γενναιοδωρα και στον Έντουαρντ Έιβλινγκ, που είχε άσχημη προσωπική φήμη, όμως ο Ένγκελς τον θεωρούσε πάντα σαν έναν από τους πιο ικανούς σοσιαλιστές στη Βρετανία.

Η αναγέννηση του αγγλικού σοσιαλιστικού κινήματος

Όταν ο Ένγκελς πρωτοήρθε στην Αγγλία στις αρχές της δεκαετίας του 1840, ο ενθουσιασμός του για το κίνημα της αγγλικής εργατικής τάξης ήταν απεριόριστος. Το κίνημα των Χαρτιστών ήταν το πιο προχωρημένο στην Ευρώπη. Όμως, η ήττα του Χαρτισμού μετά το 1848 και η συνακόλουθη κυριαρχία ενός στρώματος ειδικευμένων συνδικαλιστών ηγετών μέσα στο κίνημα της εργατικής τάξης, τον οδήγησαν στην αλλαγή των απόψεών του. Η εμπειρία της Πρώτης Διεθνούς ενίσχυσε αυτές τις κατοπινές απόψεις του, ότι το κίνημα της αγγλικής εργατικής τάξης – ή τουλάχιστον οι ηγέτες του, ήταν στενόμυαλοι, τοπικιστές και υπερβολικά πρόθυμοι να κάνουν συμφωνίες με το αστικό Φιλελεύθερο Κόμμα, αντί να σχηματίσουν το δικό τους ανεξάρτητο εργατικό κόμμα. Έτσι ο Ένγκελς έγραφε στον Έντουαρντ Μπέρνσταϊν το 1879:

Οι εργάτες έχουν διαιρεθεί πολιτικά σε Συντηρητικούς και Φιλελεύθερους Ριζοσπάστες, σε υποστηρικτές του υπουργικού συμβουλίου του Ντισραέλι και σε υποστηρικτές του υπουργικού συμβουλίου του Γκλάδστοουν. Έτσι, μπορεί να μιλήσει κανείς για εργατικό κίνημα μόνο στο βαθμό που συμβαίνουν εδώ απεργίες, οι οποίες, είτε νικούν είτε όχι, δεν πάνε το κίνημα ούτε ένα βήμα μπροστά.⁸⁸

Έγραφε με ακόμη πιο δηκτική διάθεση στο Γερμανό σοσιαλιστή Καρλ Κάουτσκι:

Με ρωτάς τι σκέφτονται οι Άγγλοι εργάτες για την αποικιοκρατική πολιτική. Ε, λοιπόν, ό,τι ακριβώς σκέφτονται και για την πολιτική γενικά: το ίδιο με τους αστούς. Βλέπεις, δεν υπάρχει εδώ εργατικό κόμμα, υπάρχουν μόνο Συντηρητικοί και Φιλελεύθεροι-Ριζοσπάστες...⁸⁹

Τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν περίπου την εποχή που πέθανε ο Μαρξ. Ο ίδιος ο Ένγκελς είχε αρχίσει να γράφει άρθρα στην εφημερίδα του Συνδικαλιστικού Συμβουλίου του Λονδίνου Labour Standard το 1881. Σε αυτά, καλούσε τους ανθρώπους να δημιουργήσουν ένα εργατικό πολιτικό κόμμα, αντί για μια απλή συνδικαλιστική οργάνωση – ένα κάλεσμα που κατέληξε στην αποχώρησή του από την εφημερίδα.⁹⁰ Λίγο μετά ήρθε η δημιουργία μιας ισχνής σοσιαλιστικής οργάνωσης στη Βρετανία. Η Δημοκρατική Ομοσπονδία, υπό την ηγεσία του Χ. Μ. Χάιντμαν, ήταν μια συνάθροιση ποικίλων ριζοσπαστικών οργανώσεων. Εξελίχτηκε προς μια σοσιαλιστική – αντί για μια φιλελεύθερη – κατεύθυνση. Το 1884, άλλαξε το όνομά της σε Σοσιαλιστική Δημοκρατική Ομοσπονδία (SDF), με σοσιαλιστικό πρόγραμμα και πλατειά υποστήριξη, ιδιαίτερα από νεαρούς συνδικαλιστές που επρόκειτο να γίνουν διάσημοι λίγα χρόνια μετά για το ρόλο τους στην ηγεσία απεργιών.

Όμως, η SDF σύντομα διασπάστηκε. Τα μέλη που έφυγαν

ανέφεραν τον καιροσκοπισμό του Χάιντμαν, που συνδυαζόταν με αυταρχική συμπεριφορά. Στις αρχές του 1885 σχημάτισαν τη Σοσιαλιστική Ένωση. Ανάμεσα σ' εκείνους οι οποίοι υπέγραψαν την ιδρυτική της διακήρυξη, περιλαμβάνονταν κάποια από τα πιο γνωστά ονόματα του αγγλικού σοσιαλισμού, όπως η Ελεονόρα Μαρξ, ο Έντουαρντ Έιβλινγκ, ο Ουίλιαμ Μόρις, ο Μπέλφορντ Μπαξ κι ο Τζον Λίνκολν Μέικον. Ο καβγάς τους με το Χάιντμαν ήταν κατανοητός: είχε εκνευρίσει το Μαρξ με τις συχνές του επισκέψεις τα τελευταία χρόνια της ζωής του και εκνεύριζε τον Ένγκελς, επειδή δεν είχε συλλάβει τα ουσιαστικά του μαρξισμού, ενώ είχε διαβάσει το Κεφάλαιο. Ούτε είχε απομακρυνθεί τελείως από τη δική του αστική καταγωγή και τις αντίστοιχες ιδέες. Συγκεκριμένα, είχε ένα βαθμό εθνικού σοβινισμού που χρωμάτιζε το σοσιαλισμό του κι έτσι ήταν όντως ικανός για καιροσκοπισμό, όπως τον κατηγορούσαν. Η SDF εστιαζόταν στην αφηρημένη προπαγάνδα, δεν έβλεπε τη σημασία των απεργιών και ήταν ανίκανη να αρπάξει πολλές από τις ευκαιρίες που ήρθαν στο δρόμο της. Ο Ένγκελς τη θεωρούσε μια σέκτα: «Δεν έχει καταλάβει πώς μπορεί να πάρει την ηγεσία του εργατικού κινήματος γενικά και να το κατευθύνει προς το σοσιαλισμό. Έχει μετατρέψει το Μαρξισμό σε μια ορθοδοξία».* Όμως, η SDF πραγματικά προσπάθησε να διαδώσει τις ιδέες του Μαρξ, έστω και με ένα διαστρεβλωμένο τρόπο, σε μια νέα γενιά σοσιαλιστών. Το βιβλίο του Χάιντμαν *Η Αγγλία για Όλους* ήταν μια προσπάθεια να προτείνει τις ιδέες του Μαρξ (αν και χωρίς να τις πιστεύει).

Η Σοσιαλιστική Ένωση, παρά τις μεγάλες ελπίδες που υπήρχαν, δεν τα πήγε και πολύ καλύτερα. Η αντίδρασή της στον καιροσκοπισμό ήταν να τονίσει την αφηρημένη προπαγάνδα για το σοσιαλισμό ακόμη περισσότερο και να περιμένει απλώς για την επανάσταση. Έδειχνε δυσπιστία απέναντι στα «καταπραϊντικά» που θα μπορούσαν να βελτιώσουν με οποιονδήποτε τρόπο την κατάσταση των εργατών μέσα στον καπιταλισμό. Έτσι, η Ένωση ήταν ανίκανη να συνδυάσει το όραμά της για το σοσιαλισμό με την υποστήριξη των καθημερινών αγώνων, η

οποία θα της έδινε τη δυνατότητα να κερδίσει τους εργάτες στο ευρύτερο όραμά της. Ήταν ανίκανη να συνδυάσει τη θεωρία της με οποιαδήποτε πρακτική εφαρμογή. Όσοι συμμετείχαν στη δράση ανακάλυψαν ότι το έκαναν ως άτομα, όχι ως μέλη μιας οργάνωσης που θα τους στήριζε. Έτσι, η Ελεονόρα Μαρξ και ο Έιβλινγκ ασχολούνταν πάρα πολύ με τη δράση για την ελευθερία του λόγου και των συγκεντρώσεων στο Ιστ Εντ του Λονδίνου από τα μέσα της δεκαετίας του 1880, όμως όλο και περισσότερο ένιωθαν αποξενωμένοι από την Ένωση και τελικά την εγκατέλειψαν. Η Ένωση άρχισε να επηρεάζεται περισσότερο από τον αναρχισμό παρά από το μαρξισμό.

Μια τρίτη ομάδα σοσιαλιστών γεννήθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1880: οι Φαβιανοί. Αντίθετα με τις άλλες ομάδες, οι Φαβιανοί προσέλκυαν αποκλειστικά ανθρώπους από τα μορφωμένα μεσαία στρώματα, όχι εργάτες και εργάτριες. Στην αρχή, κάποια από τα μέλη της έδειχναν συμπάθεια προς τις αριστερές ιδέες. Όμως, οι αυξανόμενες ταξικές συγκρούσεις στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1880, ιδιαίτερα οι ταραχές που προκάλεσαν οι άνεργοι το 1886 και οι μάχες στην πλατεία Τραφάλγκαρ το 1887, οδήγησαν τους ηγέτες τους να απομακρυνθούν συνειδητά από οποιοδήποτε φλερτάρισμα με την επαναστατική αλλαγή και να κινηθούν προς τη θεωρία της σταδιακής μετάβασης, η οποία τελικά επηρέασε το Εργατικό Κόμμα.

Ο Ένγκελς κρατούσε αρκετή απόσταση από τα κινήματα αυτά, αν και δεν έμεινε καθόλου μακριά από τη δράση που υπήρχε εκείνα τα χρόνια. Δεν έπαυζε ο ίδιος ενεργό ρόλο, όμως συνεργαζόταν στενά με την Ελεονόρα και τον Έιβλινγκ. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι συμφωνούσε με τις προσπάθειες διείσδυσης των πολιτικών τους θέσεων στις διάφορες συζητήσεις που γίνονταν. Είχε αμφιβολίες για την τύχη των πρώτων Βρετανών σοσιαλιστών, όπως δείχνουν τα σχόλιά του το 1886:

Εδώ η έλλειψη οποιοδήποτε ανταγωνισμού αφενός, και η

πληθιότητα της κυβέρνησης αφετέρου, έδωσαν τη δυνατότητα στους κυρίους της Σοσιαλιστικής Δημοκρατικής Ομοσπονδίας να καταλάβουν μια θέση που δεν θα τολμούσαν να ονειρευτούν τρεις μήνες πριν... Το εργατικό κίνημα ξεκινάει εδώ χωρίς αμφιβολία, ακόμη κι αν η SDF είναι η πρώτη η οποία θα δρέψει τους καρπούς που είναι το αποτέλεσμα της δειλίας των ριζοσπαστών και της πληθιότητας της Σοσιαλιστικής Ένωσης, η οποία καβγαδίζει με τους αναρχικούς και δεν μπορεί να απαλλαγεί από αυτούς. Έτσι, δεν έχει χρόνο να ασχοληθεί με το ζωντανό κίνημα που συμβαίνει έξω κάτω από τη μύτη της. Παρεμπιπτόντως, για πόσο ακόμα οι Χάιντμαν και Σία θα επιμένουν στον τωρινό, σχετικά λογικό τρόπο δράσης τους είναι αβέβαιο. Έτσι κι αλλιώς, περιμένω ότι σύντομα θα ξανακάνουν κολοσσιαίες γκάφες· τους έχει πάσει υπερβολική βιασύνη.⁸⁷

Ο Ένγκελς είχε ακόμα πολύ μεγαλύτερη επαφή με σοσιαλιστές από το εξωτερικό παρά από την Αγγλία. Τα συνηθισμένα κυριακάτικα δείπνα του ήταν ένα σημείο συνάντησης για τους Γερμανούς σοσιαλιστές στο Λονδίνο.⁸⁸ Όμως, γινόταν όλο και πιο ενθουσιώδης για την ταξική πάλη στη Βρετανία, καθώς η δεκαετία έφτανε στο τέλος της. Το κίνημα των Νέων Συνδικάτων ξεκίνησε το 1888 και απλώθηκε σαν πυρκαγιά τα επόμενα τρία χρόνια. Ήταν ένα κίνημα από τα κάτω, με ηγεσία εκείνα τα κομμάτια που υποτίθεται ότι δεν μπορούσαν να οργανωθούν: τις γυναίκες, τους ανειδίκευτους, τους Ιρλανδούς. Όλοι αυτοί είχαν αποκλειστεί από τα υπάρχοντα συνδικάτα εξαιτίας των ειδικευμένων τεχνιτών που κυριαρχούσαν σε αυτά. Αυτοί οι συνδικαλιστικοί ηγέτες ήταν δειλοί και συντηρητικοί. Το 1886, ο Τόμας Μαν, ένας σοσιαλιστής μηχανικός που στη συνέχεια έγινε ηγέτης στην απεργία των λιμενεργατών, η οποία έπαιξε κεντρικό ρόλο στο Νέο Συνδικαλισμό, έγραψε τα εξής για τα παλιά συνδικάτα:

Καμιά από τις σημαντικές οργανώσεις δεν έχει άλλη πολιτική,

πέρα από το να προσπαθεί να εμποδίσει τη μείωση των μισθών. Φαίνονται να έχουν χάσει τελείως από τα μάτια τους την αληθινή συνδικαλιστική πολιτική της επιθετικότητας. Στην πραγματικότητα, ο μέσος συνδικαλιστής σήμερα είναι ένας άνδρας με απολιθωμένη σκέψη, είτε απελπιστικά απαθής ή υποστηρικτής μιας πολιτικής που παίζει το παιχνίδι του εκμεταλλευτή καπιταλιστή... Κάνω το μερίδιο δουλειάς που μου αντιστοιχεί στο συνδικάτο στο οποίο ανήκω. Όμως, ομολογώ με ειλικρίνεια ότι αν αυτό δεν δείξει περισσότερη ενεργητικότητα στην παρούσα στιγμή, θα αναγκαστώ να υποθετίσω την άποψη – ενάντια στη θέλησή μου – ότι το να συνεχίσω να ξοδεύω χρόνο για τη συνίθη πολιτική που ερευνάει τους καβγάδες και τελικά δεν κάνει τίποτα, θα είναι μια αδικαιολόγητη σπατάλη ενέργειας. Είμαι βέβαιος ότι υπάρχουν χιλιάδες άλλοι οι οποίοι έχουν την ίδια γνώμη με μένα.*

Η δυστυχία που προκάλεσε η οικονομική ύφεση, οι αυξανόμενες επιθέσεις της αστυνομίας το 1886 και το 1887 σε διαδηλωτές και αγωνιστές για την πολιτική ελευθερία, η απουσία οποιασδήποτε πολιτικής ή οικονομικής φωνής για το μεγάλο όγκο της εργατικής τάξης ξαφνικά εξεργάγησαν. Η απεργία των κοριτσιών που έφτιαχναν σπέρτα στο εργοστάσιο Μπράιαντ και Μεί στο ανατολικό Λονδίνο, η οποία έγινε μετά από μια αναφορά σχετικά με τη φοβερή κατάστασή τους γραμμένη από τη ριζοσπάστρια Άνι Μπέσαντ στην εφημερίδα Link, αποτέλεσε ένα φοβερό σοκ για τις απόψεις των καθωσπρέπει και κέρδισε πλατιά υποστήριξη σε ολόκληρη την εργατική τάξη. Τα κορίτσια με τα σπέρτα πέτυχαν να γίνουν δεκτά τα αιτήματά τους.

Μετά την απεργία των γυναικών, ακολούθησαν οι εργάτες υγραερίου, με ηγέτη το Γουίλ Θορν (στον οποίο δίδαξε γραφή κι ανάγνωση η Ελεονόρα Μαρξ), κι έπειτα η απεργία των λιμενεργατών του Λονδίνου για την αύξηση «κατά έξι πένες», με ηγέτες τους σοσιαλιστές Τζον Μπερνς και Τομ Μαν. Ακολούθησαν κι άλλες απεργίες σε όλα τα επαγγέλματα των ανειδίκευτων και

κακοπληρωμένων –στα μαγαζιά, τις συγκοινωνίες, τις βιομηχανίες τροφίμων. Αυτές επηρέασαν επίσης τα συνδικαλισμένα κομμάτια της εργατικής τάξης, που έγιναν και τα ίδια πιο μαχητικά.

Ο Νέος Συνδικαλισμός είχε μια σειρά από αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά: ξεκίνησε στο Ιστ Εντ του Λονδίνου, την πιο φτωχή και πολιτικά καθυστερημένη φτωχογειτονιά στη Βρετανία· οι απεργίες συχνά είχαν ηγέτες τους σοσιαλιστές που είχαν προκαλέσει πολιτικές ζυμώσεις στο Ιστ Εντ και αλλού, σε μικρές ομάδες, τα χρόνια προτού ξεσπάσει ο αγώνας· και το επίπεδο της πολιτικής γενίκευσης ήταν υψηλό. Ο Ένγκελς τόνισε όλα αυτά τα σημεία σε ένα γράμμα που έστειλε στον παλιό του φίλο, το Σόρτζ, στο τέλος του 1889:

Οι άνθρωποι ... προσελκύουν πολύ μεγαλύτερες μάζες στον αγώνα, ταρακουνούν την κοινωνία πολύ πιο βαθιά και θέτουν αιτήματα που φτάνουν πολύ πιο μακριά: το οκτάωρο, τη δημιουργία γενικής συνμοσπονδίας για όλες τις οργανώσεις και την απόλυτη αλληλεγγύη. Χάρη στην Τάσι [την Ελεονόρα Μαρξ], το συνδικάτο Εργατών Υγραερίου και Γενικών Εργατών για πρώτη φορά απέκτησε γυναικεία τμήματα. Επιπλέον, οι άνθρωποι θεωρούν τα άμεσα αιτήματά τους προσωρινά μόνο, αν και οι ίδιοι δεν γνωρίζουν ακόμα ποιος είναι ο τελικός σκοπός για τον οποίον εργάζονται. Όμως, αυτή η αόριστη αίσθηση τους έχει πιάσει τόσο δυνατά, ώστε εκλέγουν ως ηγέτες μόνο καθαρούς Σοσιαλιστές.¹⁰⁰

Η επιτυχία της αναταραχής φάνηκε στη μαζική διαδήλωση της Πρωτομαγιάς η οποία οργανώθηκε με θέμα το οκτάωρο το 1890. Παρά τη σεκταριστική αντίσταση που πρόβλεπαν κάποιοι από τους παλιούς ηγέτες των συνδικάτων γύρω από το Συνδικαλιστικό Συμβούλιο του Λονδίνου, εκατοντάδες χιλιάδες πήγαν στο πάρκο Χάιντ –η οργάνωση έγινε μέσω μιας επιτροπής που περιλάμβανε τους Έιβλινγκ. Ο Ένγκελς βρισκόταν σε μια από τις εξέδρες των ομιλητών και ήταν γεμάτος ενθουσιασμό για την εκδήλωση, που θεωρούσε ότι συμβόλιζε την καινούρια αφύπνιση της

εργατικής τάξης.¹⁰¹

Ετοιμάζονταν κινήσεις για να αποκτήσουν πολιτική φωνή οι εργάτες, τις οποίες κινητοποιούσε ιδιαίτερα ο Σκοτσέζος σοσιαλιστής Κέιρ Χάρντι. Το Κόμμα των Φιλελευθέρων υποτίθεται ότι πάντα εκπροσωπούσε στη βουλή τους εργαζόμενους. Όμως, όταν οι μεγάλες μάχες του Νέου Συνδικαλισμού εξερράγησαν, συχνά ήταν αντίθετες προς τους Φιλελεύθερους εργοδότες ή τους υποστηρικτές τους: τέτοιοι ήταν οι ιδιοκτήτες του εργοστασίου Μπράιαντ και Μεί, οι εφοπλιστές και τα αφεντικά του εργοστασίου Μάνινγκαμ, που έσπασαν την απεργία των εργατών τους το 1891. Όσο το κίνημα των απεργιών υποχωρούσε και οι επθέσεις των εργοδοτών αυξάνονταν στις αρχές της δεκαετίας του 1890, τόσο αυξανόταν η έλξη του Ανεξάρτητου Εργατικού Κόμματος. Την έλξη αυτή ο Ένγκελς αρχικά την καλωσόρισε, επειδή το κόμμα βασιζόταν στους εργαζόμενους, ήταν προσανατολισμένο μακριά από τους σεκταριστικούς καβγάδες της παλιάς αριστεράς και φαινόταν ότι θα είχε την ευκαιρία να εξελιχτεί σε ένα μαζικό σοσιαλιστικό κόμμα. Ωστόσο, ποτέ δεν πέτυχε πραγματικά τη συμμετοχή όλων των διαφορετικών σοσιαλιστικών ομάδων, ενώ βασανιζόταν από διαμάχες και τα πήγαινε αρκετά άσχημα στις εκλογές τα πρώτα του χρόνια. Το πιο σημαντικό ήταν ότι δεν είχε καθόλου ξεκάθαρες θέσεις θεωρητικά και πολιτικά, απέρριπτε το μαρξισμό και έδινε έμφαση στο να μορφωθούν οι εργάτες με σκοπό το σοσιαλισμό, αντί να δώσει βάση στον αγώνα. Μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1890, το Ανεξάρτητο Εργατικό Κόμμα έφτασε πολύ πιο κοντά στους Φαβιανούς και στις απόψεις της σταδιακής μετάβασης:

Έτσι, όταν το μεγάλο κύμα στα τέλη της δεκαετίας του '80 και στις αρχές της δεκαετίας του '90 άρχισε να πέφτει, οι παλιές ιδέες του αστικού φιλελεύθερου ρεφορμισμού ξαναεμφβλήθηκαν σε μια μορφή πιο κατάλληλη για το επίπεδο στο οποίο είχε φτάσει το κίνημα πολιτικά και βιομηχανικά.¹⁰²

Τα τελευταία χρόνια

Ο Ένγκελς ήταν 70 ετών το 1890. Η Ελεονόρα Μαρξ, γράφοντας για τα εβδομηκοστά του γενέθλια σε μια βιεννέζικη σοσιαλιστική εφημερίδα, έλεγε:

Κινεί το σώμα του, ύψους κάτι παραπάνω από 1,80, τόσο ανάλαφρα ... αν και ο Ένγκελς δείχνει νέος, είναι ακόμα πιο νέος απ' ό,τι δείχνει. Είναι πραγματικά ο νεότερος άνδρας που γνωρίζω. Απ' όσο μπορώ να θυμηθώ, δεν έχει μεγαλώσει καθόλου στα τελευταία 20 σκληρά χρόνια.¹⁰³

Στη γιορτή των γενεθλίων του οι καλεσμένοι «ευωχούνταν όλοι με κόκκινο κρασί και σαμπάνια μέχρι τις 3.30 το πρωί, οπότε καταναλώθηκαν δώδεκα δωδεκάδες στρείδια».¹⁰⁴ Ανάμεσα στους καλεσμένους ήταν και οι Γερμανοί σοσιαλιστές Λίμπκνεχτ, Μπέμπελ και Σίνγκερ. Οι διεθνείς δεσμοί ανάμεσα στους σοσιαλιστές είχαν αρχίσει να μεγαλώνουν με την ώθηση που τους έδωσε η ίδρυση της Δεύτερης Διεθνούς. Το πρώτο της συνέδριο έγινε στο Παρίσι το 1889, στην εκατοστή επέτειο της εφόδου στη Βασιίλη.

Ο Ένγκελς συνέβαλε αποφασιστικά για να εξασφαλίσει ότι το συνέδριο θα γίνει. Πριν από την ίδια την έναρξή του, υπήρχε τέτοια διχογνωμία στην αριστερά, ώστε δύο διεθνείς συναντήσεις είχαν σχεδιαστεί να γίνουν στο Παρίσι την ίδια χρονική στιγμή. Οι προσπάθειές του να εξασφαλίσει ότι το συνέδριο θα ήταν μια ανοιχτή, δημόσια συνάντηση και ότι θα ήταν ένα μέσο για να ξεκινήσει μια καμπάνια για το οκτάωρο διεθνώς είχαν τεράστια σημασία. Συνεργαζόταν πολύ στενά με την Ελεονόρα Μαρξ, η οποία είχε κεντρικό ρόλο στην οργάνωσή του, παρόλο που ο ίδιος δεν το παρακολούθησε.

Η ανάπτυξη σοσιαλιστικών οργανώσεων, συχνά κάτω από την επιρροή τουλάχιστον κάποιας μορφής μαρξισμού, σήμαινε ότι οι

συμβουλές του Ένγκελς ήταν περιζήτητες. Έγινε στενός φίλος του Βίκτορα Άντλερ, ηγέτη του αυστριακού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος, ο οποίος τον επισκεπτόταν στο Λονδίνο. Επίσης, αλληλογραφούσε με σοσιαλιστές σε χώρες τόσο μακρινές, όπως η Ρωσία και η Πορτογαλία. Οι ηγέτες του αναδυόμενου κινήματος τον έβλεπαν σαν την ενσάρκωση μιας επαναστατικής παράδοσης που απλωνόταν πριν το 1848 –και ως έναν από τους τελευταίους επιζώντες της γενιάς του.

Ένα δείγμα της αναγνώρισης αυτής ήρθε στο συνέδριο της Σοσιαλιστικής Διεθνούς στη Ζυρίχη το 1893. Όμως, και πάλι αυτό ήταν το ένα από τα δύο συνέδρια που θα γίνονταν –το άλλο το είχαν καλέσει τα αγγλικά συνδικάτα στο Λονδίνο και ο Ένγκελς το θεωρούσε πολιτική πρόκληση προς τους πιο προχωρημένους σοσιαλιστές της ηπειρωτικής Ευρώπης. Ο Ένγκελς κατάφερε να ματαιωθεί το αγγλικό συνέδριο, προτρέποντας τα γερμανικά, αυστριακά και γαλλικά συνδικάτα να περάσουν ψηφίσματα απαιτώντας να γίνει ένα συνέδριο. Ο Ένγκελς χρησιμοποίησε αυτή την ευκαιρία για να επισκεφτεί ξανά τη Γερμανία, έπειτα από πολλά χρόνια, και εμφανίστηκε μόνο προς το τέλος του συνεδρίου. Οι διεθνείς αντιπρόσωποι τον τίμησαν και αυτός έβγαλε το λόγο με τον οποίον έκλεισε το συνέδριο. Η σεμνότητα του Ένγκελς, η οποία υπήρχε σε όλη του τη ζωή, ήταν εμφανής και τότε, όπως και σε άλλες περιπτώσεις:

Το απρόσμενα υπέροχο καλωσόρισμα που μου προσφέρατε και που θα μπορούσα να το δεχτώ μόνο με βαθειά συγκίνηση το δέχομαι όχι με τη δική μου ιδιότητα, αλλά ως συνεργάτης του σπουδαίου άνδρα του οποίου το πορτρέτο έχετε εδώ. Πριν από μόνο 50 χρόνια ο Μαρξ κι εγώ μπήκαμε στο κίνημα, όταν γράψαμε τα πρώτα σοσιαλιστικά άρθρα για την Deutsche-Franz siche Jahrb cher. Από τις μικρές σέκτες εκείνης της εποχής, ο σοσιαλισμός εξελίχτηκε σε ένα ισχυρό κόμμα που κάνει τους αξιωματούχους ολόκληρου του κόσμου να τρέμουν. Ο Μαρξ έχει πεθάνει, όμως αν ζούσε ακόμη, δεν θα υπήρχε

κανένας άλλος στην Ευρώπη και την Αμερική που θα μπορούσε να κοιτάξει προς τα πίσω το έργο της ζωής του με τέτοια δικαιολογημένη περηφάνια.¹⁰⁸

Όμως, ο Ένγκελς ανακάλυψε ότι παρά το μέγαλωμα αυτών των κομμάτων υπήρχε μέσα τους ένας κίνδυνος—η ίδια η επιτυχία τους μπορούσε να κρύβει θεωρητικά και πολιτικά προβλήματα. Η φροντίδα του ήταν πάντα να εξελιχτούν σε πραγματικά μαζικά εργατικά κόμματα, σε αντίθεση με τις σέκτες που δεν είχαν αληθινές ρίζες στον ταξικό αγώνα και οι οποίες τόσες φορές είχαν κυριαρχήσει στην αριστερά. Έτσι, ήταν πάντοτε ιδιαίτερα επικριτικός προς τις αναρχικές τάσεις. Όταν το γερμανικό κόμμα αντιμετώπισε μια ομάδα αναρχικών που διασπάστηκε από αυτό στη δεκαετία του 1890, εκείνος πήρε το μέρος του. Όμως, η έμφαση που έδινε, και πολύ σωστά, στην ανάγκη να δουλέψει το γερμανικό κόμμα μέσα από τα συνδικάτα και τη βουλή, στην ανάγκη να χτίσει μια μαζική βάση, θα μπορούσε εύκολα να το οδηγήσει σε έναν καιροσκοπικό συμβιβασμό με το σύστημα.

Οι διαφωνίες οι οποίες ξέσπασαν μετά το θάνατο του Ένγκελς με θέμα το «ρεβιζιονισμό» - και με ηγέτη το θεωρητικό Έντουαρντ Μπέρνσταϊν -, είχαν τις ρίζες τους στα προηγούμενα χρόνια. Η ιδέα ότι το σύστημα θα μπορούσε απλώς να επεκταθεί χωρίς αντιφάσεις κι έτσι θα έδινε τους καρπούς του σοσιαλισμού σχεδόν σαν κάτι αυτονόητο, υπήρχε, κατά την άποψη του Ένγκελς, στο αναθεωρημένο πρόγραμμα που προτάθηκε στο συνέδριο του γερμανικού κόμματος το 1891. Ο Ένγκελς πάντα έτρεφε μεγάλη πεκρία, επειδή ο Λίμπκνεχτ αποσιώπησε την Κριτική στο Πρόγραμμα της Γκότα του Μαρξ. Εξοργίστηκε ακόμη περισσότερο, όταν το πρόγραμμα αυτό αναθεωρήθηκε μετά την ανάκληση του Αντισοσιαλιστικού Νόμου, επειδή οι ηγέτες του κόμματος δεν αναγνώρισαν τα παλιότερα λάθη τους ούτε την κριτική του Μαρξ.

Έτσι, το θεώρησε προσωπική του υπόθεση να δημοσιεύσει την Κριτική, ώστε οι νεαροί σύντροφοι στη Γερμανία και αλλού να μπορούν

να δουν τι θα έπρεπε πραγματικά να είναι ο μαρξισμός στην πράξη. Στη διαδικασία αυτή επιτέθηκε ενάντια στις καιροσκοπικές τάσεις που έδειχναν κάποια κομμάτια του σοσιαλιστικού τύπου. Οι φόβοι του ήταν βάσιμοι, αφού αργότερα ο καιροσκοπισμός έγινε κυρίαρχη τάση μέσα στο κόμμα. Ακόμη και όσο ζούσε ο Ένγκελς, το κείμενό του υπέστη λογοκρισία από το κόμμα, καθώς οι ηγέτες του κόμματος έσβησαν τις αναφορές που είχε κάνει στη βίαιη ανατροπή της κοινωνίας.¹⁰⁶

Ο Ένγκελς στα τελευταία χρόνια του δεν είχε καμιά ανάπαυλα από τις απαιτήσεις για διασάφηση της θεωρίας, οι οποίες είχαν κυριαρχήσει στη ζωή του. «Τα τελευταία πέντε χρόνια της ζωής του, ο Ένγκελς είχε, προς τιμήν του, περίπου 135 έργα μεγαλύτερης ή μικρότερης σημασίας». Διάβαζε επτά καθημερινές εφημερίδες (τρεις γερμανικές, δύο αγγλικές, μία αυστριακή και μία ιταλική) και 19 εβδομαδιαίες σε διάφορες γλώσσες.¹⁰⁷ Το πιο σημαντικό του έργο τα χρόνια αυτά ήταν ο τρίτος τόμος του Κεφαλαίου, που τον έγραψε ως επί το πλείστον απ' την αρχή.

Αλλά, επίσης, φρόντιζε να ενημερώνεται για τις τρέχουσες δημόσιες συζητήσεις και για την πολιτική και προσπαθούσε να κατανοήσει έναν κόσμο που άλλαζε πάρα πολύ γρήγορα. Μερικές φορές το κατάφερνε με αξιοθαύμαστο τρόπο. Για παράδειγμα, ο Ένγκελς είχε πάντοτε ξεκάθαρη θέση για το ρόλο που έπαιζαν οι εθνικοποιήσεις στο σύγχρονο καπιταλιστικό κόσμο. Έβλεπε ότι ο κρατικός έλεγχος των σιδηροδρόμων, του ταχυδρομικού συστήματος και άλλων μέσων επικοινωνίας είχε ζωτικό ρόλο στην αποτελεσματική συσσώρευση κεφαλαίου από την άρχουσα τάξη. Ήταν δηκτικός απέναντι σε εκείνους που εξομοίωναν αυτόν τον κρατικό έλεγχο με κάποια μορφή σοσιαλισμού.¹⁰⁸

Επίσης, είχε μια πολύ καλή εικόνα για την πορεία και το επίπεδο του ταξικού αγώνα σε μια ολόκληρη σειρά από χώρες. Όμως, κάποιες φορές έκανε λάθη σε σχέση με τις συνθήκες που είχαν αλλάξει σε άλλα θέματα, ιδιαίτερα όπου είχε πάρει κάποια θέση στα νιάτα του. Για

παράδειγμα, πίστευε ακόμη ότι ένας αμυντικός πόλεμος από την πλευρά της Γερμανίας ενάντια στη Ρωσική Αυτοκρατορία μπορεί να ήταν αναγκαίος. Στη δεκαετία του 1840, η Γερμανία ήταν ένα αναδυόμενο έθνος το οποίο πάλευε για ενοποίηση και εθνική ταυτότητα. Η Ρωσία θεωρούνταν το πιο αντιδραστικό προπύργιο της φεουδαρχίας στην Ευρώπη, που έκανε ό,τι περισσότερο μπορούσε για να υποθάψει τις εθνικές διαιρέσεις και να εμποδίσει την επανάσταση.

Όμως, η ισορροπία δυνάμεων άλλαξε μετά το γαλλοπρωσικό πόλεμο, καθώς η Γερμανία έγινε η ταχύτερα αναπτυσσόμενη βιομηχανική και ιμπεριαλιστική δύναμη, ώστε σταδιακά θα μπορούσε να ανταγωνιστεί ακόμα και τη Βρετανία. Ενώ παλιότερα οι Γερμανοί σοσιαλιστές θα είχαν υποστηρίξει έναν πόλεμο ενάντια στη Ρωσία, στη δεκαετία του 1890 αυτό θα σήμαινε ότι έπαιρναν το μέρος της δικής τους ιμπεριαλιστικής άρχουσας τάξης. Ωστόσο, ο Ένγκελς ακόμη έμενε προσκολλημένος στην ιδέα ότι, κάτω από ορισμένες συνθήκες, θα μπορούσε να γίνει ένας δικαιολογημένος αμυντικός πόλεμος, για τον οποίο οι Γερμανοί σοσιαλιστές θα έπρεπε να ψηφίσουν θετικά. «Το επχείρημά του το παπαγάλιζαν με καταστροφικά αποτελέσματα το 1914 οι ίδιοι κομματικοί ηγέτες που λογόκριναν άλλα κείμενα του Ένγκελς, όταν οι Γερμανοί σοσιαλιστές υποστήριξαν τη δική τους άρχουσα τάξη στον ιμπεριαλιστικό Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και πραγματικά ψήφισαν υπέρ του πολέμου».¹⁰⁹

Ωστόσο, το γεγονός ότι ο Ένγκελς είπε ή έγραψε κάποια πράγματα που αργότερα θα μπορούσαν να στραφούν ενάντια στους επαναστάτες σοσιαλιστές, δεν μπορεί με κανένα τρόπο να λερώσει το μνημό του ως επαναστάτη. Η δράση του απλώθηκε σε μια τεράστια περίοδο από τους Χαρτιστές ως τη γέννηση των σύγχρονων συνδικάτων. Έζησε κάποιες από τις μεγαλύτερες αλλαγές στην εξέλιξη του καπιταλισμού, οι οποίες πουθενά δεν ήταν τόσο έντονες, όσο στη Γερμανία. Άφησε το στίγμα του στο σοσιαλιστικό κίνημα τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική. Παρά την επιθυμία του να βρίσκεται

**ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ,
ΟΥΤΟΠΙΚΟΣ ΚΑΙ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ**

πάντα στο πίσω κάθισμα, ήταν ένας άνδρας με τεράστια talέντα. Δεν έγινε ποτέ ένας απλός σχολιαστής ή ένας απολιθωμένος σοσιαλιστής της πολυθρόνας, αλλά πάντα αντλούσε έμπνευση κι ενθουσιασμό από τη δράση των εργατών και των καταπιεσμένων. Τα κείμενά του σχετικά με ένα εύρος θεμάτων δείχνουν τις τεράστιες γνώσεις του και το ενδιαφέρον του για την επιστήμη, το στρατό και, ίσως το πιο σημαντικό απ' όλα, για την ιστορία. Τα ιστορικά κείμενα του Ένγκελς φανερώνουν μια βαθιά αντίληψη του θέματος και το ύφος τους τα κάνει προσιτά στο ευρύ κοινό.

Έβγαλε τον τελευταίο δημόσιο λόγο του στο συνέδριο της Ζυρίχης. Συνέχισε τη δράση και τη συγγραφή, αλλά αρρώστησε στις αρχές του 1895 από καρκίνο του λάρυγγα. Πέθανε στις 5 Αυγούστου. Ο Ένγκελς αποτεφρώθηκε σε μια κηδεία, στην οποία παρευρίσκονταν οι ηγέτες του γερμανικού, του αυστριακού και του γαλλικού κόμματος, η Ρωσίδα επαναστάτρια Βέρα Ζάσουλιτς και ο ηγέτης των Άγγλων εργατών φωταερίου Γουίλ Θορν. Η τέφρα του σκορπίστηκε στη θάλασσα έξι μίλια έξω από το Ίστμπουρν από την Ελεονόρα Μαρξ. Οι άνθρωποι που ήταν στην κηδεία του δείχνουν πώς ο Ένγκελς κατάφερε να μεταφέρει το πνεύμα των ιδρυτών του επαναστατικού σοσιαλισμού και των επαναστάσεων του 1848 στην επόμενη γενιά σοσιαλιστών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Ο σύγχρονος σοσιαλισμός, σύμφωνα με το περιεχόμενό του, ορίζεται βασικά και κύρια σαν το προϊόν της συνειδητοποιήσης, αφ' ενός των ταξικών αντιθέσεων που κυριαρχούν στη σύγχρονη κοινωνία ανάμεσα σε έχοντες και κατέχοντες, καπιταλιστές και μισθωτούς εργάτες, αφ' ετέρου της αναρχίας που επικρατεί στην παραγωγή. Στη θεωρητική του μορφή, όμως, παρουσιάζεται κυρίως σαν η πιο αναπτυγμένη και η φαινομενικά πιο συνεπής συνέχιση των αρχών που διακήρυξαν οι μεγάλοι Γάλλοι διαφωτιστές του 18ου αιώνα. Όπως κάθε καινούργια θεωρία, έπρεπε πρώτα να συνδεθεί με το υλικό της διανοήσης που υπήρχε από πριν, όσο βαθιά και αν βρίσκονταν οι ρίζες του στα οικονομικά δεδομένα.

Οι μεγάλοι άντρες που στη Γαλλία φώτισαν τα πνεύματα για την επερχόμενη Επανάσταση, έδρασαν σαν επαναστάτες. Δεν αναγνώριζαν καμιά εξωτερική αυθεντία, οποιαδήποτε κι αν ήταν αυτή. Θρησκεία, αντιλήψεις για τη φύση, κοινωνία, κρατική οργάνωση, όλα υπέστησαν την πιο αμείλικτη κριτική: όλα έπρεπε να δικαιολογήσουν την ύπαρξή τους μπροστά στο δικαστήριο της λογικής ή να πάψουν να υπάρχουν. Η σκεπτόμενη λογική έγινε το ένα και μοναδικό μέτρο για όλα τα πράγματα. Ήταν η εποχή που, όπως έλεγε ο Χέγκελ, ο κόσμος στεκόταν με το κεφάλι όρθιο, πρώτα-πρώτα με την έννοια πως το ανθρώπινο μυαλό και οι αρχές που ανακαλύφθηκαν με τη σκέψη του είχαν την

αξίωση να αποτελέσουν τη βάση για κάθε ανθρώπινη πράξη και κάθε κοινωνική σχέση. Και αργότερα με την ευρύτερη έννοια, πως εκείνη η πραγματικότητα, που βρίσκεται σε αντίφαση με τις αρχές αυτές, ήταν ουσιαστικά αναποδογυρισμένη.¹ Όλες οι προηγούμενες κοινωνικές και κρατικές μορφές, όλες οι πατροπαράδοτες αντιλήψεις κηρύχθηκαν παράλογες και πετάχτηκαν στον σκουπιδοτενεκέ. Τον κόσμο τον καθοδηγούσαν ως τότε μόνο οι προκαταλήψεις. Κάθε τι που ανήκε στο παρελθόν άξιζε μόνο οίκτο και περιφρόνηση. Για πρώτη φορά ανέτειλε η μέρα, το βασίλειο της λογικής. Από 'δω και μπρος, η προκατάληψη, η αδικία, τα προνόμια και η καταπίεση έπρεπε να σαρωθούν από την αιώνια αλήθεια, την αιώνια δικαιοσύνη, την ισότητα που βασίζεται στη φύση και το αναπαλλοτρίωτο δικαίωμα του ανθρώπου.

Σήμερα ξέρουμε, πως το βασίλειο αυτό της λογικής δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η εξιδανικευμένη βασιλεία της αστικής τάξης, πως η αιώνια δικαιοσύνη βρήκε την πραγμάτωσή της στην αστική δικαιοσύνη, πως η ισότητα υποβιβάστηκε σε αστική ισότητα μπροστά στο νόμο, πως η αστική ιδιοκτησία ανακηρύχτηκε σ' ένα από τα πιο ουσιαστικά δικαιώματα του ανθρώπου, και πως το κράτος της λογικής, το «κοινωνικό σύμβολαιο» του Ρουσσώ, δεν ήρθε στον κόσμο και ούτε μπορούσε να έρθει διαφορετικά, παρά μόνο σαν αστική δημοκρατία. Όπως όλοι οι πρόδρομοί τους, έτσι και οι μεγάλοι στοχαστές του 18ου αιώνα, δεν μπορούσαν να ξεπεράσουν τα όρια που τους έβαζε η εποχή τους.

Μα πάλι στην αντίθεση ανάμεσα στους φεουδάρχες ευγενείς και την αστική τάξη, που παρουσιαζόταν σαν εκπρόσωπος ολόκληρης της υπόλοιπης κοινωνίας, υπήρχε η γενική αντίθεση ανάμεσα στους εκμεταλλευτές και τους εκμεταλλεζόμενους, τους πλούσιους και αργόσχολους και τους φτωχούς εργάτες του μόχθου. Και ήταν αυτή ακριβώς η περίπτωση που έδωσε τη δυνατότητα στους εκπροσώπους της αστικής τάξης να παρουσιάζονται σαν εκπρόσωποι όχι μόνο μιας ιδιαίτερης τάξης, μα ολόκληρης της βασανισμένης ανθρωπότητας. Και κάτι επιπλέον. Η αστική τάξη ήταν από τη γέννηση της δεμένη με την

αντίθεσή της: δίχως μισθωτούς εργάτες δεν μπορούν να υπάρξουν καπιταλιστές, με την ίδια αντιστοιχία που η συντεχνιακή αστική τάξη του Μεσαίωνα εξελίχθηκε στη σύγχρονη αστική τάξη και, κατ' αναλογία, τόσο ο τεχνίτης της συντεχνίας όσο και ο μεροκαματιάρης εκτός συντεχνίας μετατράπηκαν σε προλετάριους. Και παρόλο που, συνολικά, η αστική τάξη ισχυρίζεται πως στον αγώνα ενάντια στους ευγενείς αντιπροσώπευε εξίσου τα συμφέροντα διαφορετικών τάξεων εργαζόμενων της εποχής εκείνης, μαζί με κάθε σημαντική κίνηση των αστών ξέσπασαν ανεξάρτητα κινήματα της τάξης εκείνης που αποτελούσε σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό τον πρόδρομο του σύγχρονου προλεταριάτου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα, στην εποχή της Μεταρρύθμισης και του Πολέμου των Χωρικών στη Γερμανία η τάση των Αναβαπτιστών και ο Τόμας Μίντσερ, στη μεγάλη αγγλική επανάσταση οι Ισοπεδωτές (Levellers), στη μεγάλη γαλλική επανάσταση ο Μπαμπέφ.³

Στις επαναστατικές αυτές εξεγέρσεις μιας εμβρυακής ακόμη τάξης αντιστοιχούσαν και θεωρητικές εκδηλώσεις. Τον 16ο και τον 17ο αιώνα ουτοπιστικές περιγραφές των ιδανικών κοινωνικών συνθηκών, τον 18ο αιώνα ανοιχτά ή κομμουνιστικές θεωρίες (Μορελί και Μαρπλι) . Το αίτημα για ισότητα δεν περιοριζόταν ή στα πολιτικά δικαιώματα, αλλά επεκτάθηκε στην κοινωνική θέση του ατόμου. Δεν ήταν ή μόνο τα ταξικά προνόμια που έπρεπε να καταργηθούν, ή και οι ίδιες οι ταξικές διακρίσεις. Έτσι η πρώτη εκδήλωση της καινούργιας διδασκαλίας ήταν ένας ασκητικός, σπαρτιατικός κομμουνισμός, που απαγόρευε κάθε απόλαυση της ζωής. Ακολούθησαν οι τρεις μεγάλοι ουτοπιστές: ο Σεν Σιμόν, για τον οποίον τα αστικά ρεύματα σκέψης διατηρούσαν σε κάποιο βαθμό τη σημασία τους παράλληλα με τα προλεταριακά, ο Φουριέ και ο Όουεν. Ο τελευταίος, στη χώρα της ή αναπτυσσόμενης καπιταλιστικής παραγωγής και με τις επιρροές των αντιθέσεων που αυτή γεννάει, επεξεργάστηκε συστηματικά τις θέσεις του για την κατάργηση των ταξικών διακρίσεων, σε άμεση σύνδεση με το γαλλικό

υλισμό.

Και οι τρεις έχουν ένα κοινό μεταξύ τους: ότι δεν παρουσιάζονται σαν εκπρόσωποι των συμφερόντων του προλεταριάτου, που στο μεταξύ έφερε στον κόσμο η ιστορική εξέλιξη. Όπως οι φιλόσοφοι της εποχής του Διαφωτισμού, έτσι κι αυτοί δεν θέλουν να ελευθερώσουν μια συγκεκριμένη τάξη, μα ολόκληρη την ανθρωπότητα. Όπως εκείνοι, θέλουν κι αυτοί να ιδρύσουν το βασίλειο της λογικής και της αιώνιας δικαιοσύνης, μα το δικό τους βασίλειο απέχει από το βασίλειο των φιλοσόφων του Διαφωτισμού όσο ο ουρανός από τη γη. Γιατί αυτός ο αστικός κόσμος που οργανώθηκε σύμφωνα με τις αρχές των φιλοσόφων αυτών, είναι παράλογος και άδικος, και γι' αυτό αξίζει να καταλήξει στο σκουπιδοτενεκέ μαζί με τη φεουδαρχία και όλα τα άλλα παλιότερα κοινωνικά συστήματα. Αν ως τώρα δεν βασίλευσε στον κόσμο η αληθινή λογική και η πραγματική δικαιοσύνη, είναι γιατί δεν έχουν κατανοηθεί ακόμα σωστά. Έλειπε απλά το μεγαλοφυσέ άτομο, που τώρα μόλις εμφανίστηκε και ανακάλυψε την αλήθεια. Το γεγονός ότι εμφανίστηκε τώρα, ότι μόλις τώρα αναγνωρίστηκε η αλήθεια, δεν είναι ένα αναπόφευκτο γεγονός, ένα αποτέλεσμα μιας αλληλουχίας στην ιστορική εξέλιξη, μα καθαρά ζήτημα τύχης. Το μεγαλοφυσέ άτομο μπορούσε να έχει γεννηθεί 500 χρόνια νωρίτερα και τότε θα γλίτωνε την ανθρωπότητα από 500 χρόνων λάθη, αγώνες και βάσανα.

Οι Γάλλοι φιλόσοφοι του 18ου αιώνα, αυτοί που προετοίμασαν την επανάσταση, επικαλούνταν τη λογική σαν μοναδικό κριτή για τα πάντα. Έπρεπε να δημιουργηθεί λογικό κράτος, λογική κοινωνία. Καθετί που ερχόταν σε αντίθεση με την αιώνια λογική, έπρεπε να εξαλειφθεί δίχως οίκτο. Είδαμε ακόμη πως αυτή η αιώνια λογική δεν ήταν στην πραγματικότητα παρά η εξιδανικευμένη αντίληψη του μεσαίου αστού, ο οποίος ακριβώς τότε εξελισσόταν σε αστό. Όταν λοιπόν η Γαλλική Επανάσταση έκανε πραγματικότητα αυτή την κοινωνία του λόγου, η νέα τάξη πραγμάτων, όσο λογική κι αν φαινόταν σε σχέση με τις προηγούμενες συνθήκες, αποδείχτηκε ότι δεν είχε αυτό το

χαρακτηριστικό σε απόλυτο βαθμό. Το κράτος του λόγου κατέρρευσε ολοκληρωτικά. Το κοινωνικό συμβόλαιο του Ρουσσώ βρήκε την πραγματοποίησή του στην περίοδο της Τρομοκρατίας, στην οποία κατέφυγε η αστική τάξη, όταν έχασε την πίστη στη δική της πολιτική ικανότητα, αρχικά με τη μορφή της διαφθοράς του Διευθυντηρίου και τελικά κάτω από την προστασία του ναπολεόντειου δεσποτισμού. Η αιώνια ειρήνη που είχε εξαγγελθεί μετατράπηκε σε ατελείωτο κατακτητικό πόλεμο. Η κοινωνία της λογικής δεν είχε καλύτερη τύχη. Η αντίθεση ανάμεσα στους πλούσιους και τους φτωχούς, αντί να διαλυθεί μέσα στη γενική ευημερία, οξύνθηκε, καθώς δεν υπήρχαν πια οι συντεχνίες και τα άλλα προνόμια που τη γεφύρωναν, ούτε τα εκκλησιαστικά φιλανθρωπικά ιδρύματα που την απάλυναν. Όσο για την «απελευθέρωση της ιδιοκτησίας» από τα φεουδαλικά εμπόδια, με τον τρόπο που υλοποιήθηκε, σήμαινε για το μικροαστό και το μικρό αγρότη την ελευθερία να πουλάει τη μικρή του ιδιοκτησία, που την είχε τσακίσει ο πανίσχυρος ανταγωνισμός του μεγάλου κεφαλαίου και της μεγάλης ιδιοκτησίας της γης, και μάλιστα να την πουλάει σ' αυτούς ακριβώς τους αφέντες. Κι έτσι, η «απελευθέρωση» αυτή μετατράπηκε ουσιαστικά για το μικροαστό και το μικρό αγρότη σε απελευθέρωσή του από κάθε ιδιοκτησία. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας σε καπιταλιστική βάση μετέτρεψε τη φτώχεια και την εξαθλίωση των εργατικών μαζών σε όρο ύπαρξης της κοινωνίας. Η πληρωμή τοις μετρητοίς σταδιακά έγινε, σύμφωνα με τα λόγια του Καρλάιλ, ο μοναδικός κοινωνικός δεσμός. Ο αριθμός των εγκλημάτων μεγάλωνε από χρόνο σε χρόνο. Τα κακά της φεουδαρχικής εποχής, που άλλοτε ήταν ορατά δίκως ντροπή στο φως της ημέρας, αν και δεν ξεριζώθηκαν, τουλάχιστον είχαν προσωρινά σπρωχτεί σε δεύτερο φόντο. Τα κακά της αστικής εποχής, που ως τότε τρέφονταν κρυφά, άρχισαν να ανθίζουν ακόμα πιο άφθονα. Το εμπόριο εξελίχθηκε σε όλο και μεγαλύτερη απάτη. Η «αδελφότητα» του επαναστατικού εμβλήματος πραγματοποιήθηκε με τις απάτες και το φθόνο του ανταγωνισμού. Η βίαιη καταπίεση παραχώρησε τη θέση της

στη διαφθορά, το σπαθί σαν βασικός μοχλός για την κοινωνική ισχύ παρακώρηνσε τη θέση του στο κρήμα. Το «δικαίωμα της πρώτης νύχτας» πέρασε από τους φεουδάρχες στους αστούς εργοστασιάρχες. Η πορνεία απλώθηκε σε ανήκουστο μέχρι τότε βαθμό. Ο ίδιος ο γάμος έμεινε, όπως και πρώτα, μια νόμιμα αναγνωρισμένη μορφή, ένα επίσημο προκάλυμμα της πορνείας, που συμπληρώθηκε και από τη μοικεία.

Με λίγα λόγια, σε σύγκριση με τις πανηγυρικές επαγγελίες των φιλοσόφων της εποχής του Διαφωτισμού, οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί που εγκαθίδρυσσε ο «θρίαμβος της λογικής» αποδείχτηκαν καρικατούρες που απογοίτευσαν πικρά. Το μόνο που έλειπε ήταν να συνειδητοποιήσει ο κόσμος την απογοίτευση αυτή κι αυτό έγινε με το γύρισμα του αιώνα. Το 1802 δημοσιεύτηκαν τα «Γράμματα από τη Γενεύη» του Σεν Σιμόν, το 1808 εκδόθηκε το πρώτο μεγάλο έργο του Φουριέ, αν και οι βάσεις της θεωρίας του χρονολογούνται ήδη από το 1799. Την 1η Γενάρη 1800 ο Ρόμπερτ Όουεν ανέλαβε τη διεύθυνση του Νιου Λάναρκ.³

Την εποχή εκείνη, όμως, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και μαζί μ' αυτόν και η αντίθεση ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο ήταν ακόμη πολύ λίγο αναπτυγμένα. Η μεγάλη βιομηχανία, που τότε μόλις είχε κάνει την εμφάνισή της στην Αγγλία, ήταν ακόμη άγνωστη στη Γαλλία. Αφ'ενός, όμως, μόνο η μεγάλης κλίμακας βιομηχανία αναπτύσσει τις συγκρούσεις που κάνουν αναπόφευκτη ανάγκη την ανατροπή του τρόπου παραγωγής, την κατάργηση του καπιταλιστικού του χαρακτήρα, συγκρούσεις όχι μονάχα ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, μα και ανάμεσα στις ίδιες τις παραγωγικές δυνάμεις και τις μορφές συναλλαγής που τις συνοδεύουν. Αφ'ετέρου, μόνο μέσα σ' αυτές τις γιγάντιες παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονται τα μέσα για να δοθούν λύσεις στις συγκρούσεις αυτές. Αν, λοιπόν, γύρω στα 1800, άρχισαν να αναπτύσσονται οι συγκρούσεις που οφείλονταν στο καινούργιο κοινωνικό καθεστώς, αυτό ισχύει σε ακόμα μεγαλύτερο βαθμό με τα μέσα για το ξεπέρασμά τους. Στην

περίοδο της Τρομοκρατίας, οι ακτήμονες μάζες του Παρισιού μπόρεσαν να κατακτήσουν για μια στιγμή την ηγεμονία και να οδηγήσουν έτσι την αστική Επανάσταση στη νίκη ενάντια στην ίδια την αστική τάξη. Όμως, μ'αυτή τους την πράξη, απέδειξαν πόσο αδύνατο ήταν να διατηρηθεί η εξουσία αυτή στις τότε συνθήκες. Το προλεταριάτο, που τότε μόνο άρχιζε να ξεχωρίζει από τις μάζες αυτές σαν ο κορμός μιας καινούργιας τάξης, ολότελα ανίκανο ακόμα για ανεξάρτητη πολιτική δράση, παρουσιάζοταν σαν καταπιεζόμενη και βασανισμένη τάξη, που λόγω της αδυναμίας της να βοηθήσει η ίδια τον εαυτό της, μπορούσε το πολύ-πολύ να δεχτεί βοήθεια απ' έξω, από τα πάνω.

Η ιστορική αυτή κατάσταση καθόριζε και τους ιδρυτές του σοσιαλισμού. Στην ανωριμότητα της καπιταλιστικής παραγωγής, στην ανωριμότητα των τάξεων, αντιστοιχούσαν ανώριμες θεωρίες. Η λύση των κοινωνικών προβλημάτων, που βρισκόταν ακόμα κρυμμένη στις υπανάπτυκτες οικονομικές σχέσεις, έπρεπε να ξεπηδήσει από το ανθρώπινο μυαλό. Η κοινωνία παρουσιάζει μόνο καταχρήσεις. Η εξάλειψή τους ήταν καθήκον της λογικής. Για το σκοπό αυτό, χρειαζόταν να εφευρεθεί ένα καινούργιο, τελειότερο σύστημα κοινωνικής οργάνωσης, που να επιβληθεί απ' έξω στην κοινωνία, με την προπαγάνδα και, όπου ήταν δυνατό, με το παράδειγμα, με πειραματικά μοντέλα. Τα καινούργια αυτά κοινωνικά συστήματα ήταν από τα πριν καταδικασμένα να παραμείνουν ουτοπίες. Όσο περισσότερο επεξεργάζονταν τις λεπτομέρειές τους, τόσο περισσότερο χάνονταν σε καθαρές φαντασιοπληξίες.

Μια που το διαπιστώσαμε αυτό, δεν θα μείνουμε ούτε στιγμή περισσότερο στην άποψη αυτή, που πα ανήκει ολότελα στο παρελθόν. Άς σκαλίζουν οι ψιλκατζήδες των βιβλίων τις φαντασιοπληξίες αυτές, που σήμερα είναι απλά διασκεδαστικές. Άς τους αφήσουμε να εκθειάζουν την ανωτερότητα του δικού τους πνεύματος μπροστά σε τέτοιου είδους «παλαβομάρες». Εμείς προτιμάμε να χαιρόμαστε με τα σπέρματα αυτά από εμπνευσμένες σκέψεις, σκέψεις που προβάλλουν

παντού μέσα από το φανταστικό τους κάλυμμα και που, γι' αυτές, οι φιλισταίοι αυτού του είδους είναι τυφλοί.

Ο Σεν Σιμόν υπήρξε παιδί της Γαλλικής Επανάστασης. Δεν ήταν ούτε τριάντα ετών όταν αυτή ξέσπασε. Η Επανάσταση ήταν η νίκη της τρίτης τάξης, δηλαδή της μεγάλης μάζας του έθνους, που ήταν οικονομικά ενεργή στην παραγωγή και το εμπόριο, ενάντια στις προνομούχες ως τότε αργόσχολες τάξεις, τους ευγενείς και τον κλήρο. Μα η νίκη της τρίτης τάξης αποδείχτηκε σύντομα αποκλειστική νίκη μιας μικρής μερίδας αυτής της τάξης, σαν κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από το κοινωνικά προνομιούχο στρώμα της, την αστική τάξη που είναι κάτοχος ιδιοκτησίας. Και μάλιστα, την αστική αυτή τάξη που είχε αναπτυχθεί πολύ γρήγορα στη διάρκεια ακόμα της Επανάστασης, μέσω της κερδοσκοπίας πάνω στα κτήματα των ευγενών και του κλήρου, που κατασχέθηκαν και ύστερα πουλήθηκαν, καθώς και από την εξαπάτηση του έθνους με τα συμβόλαια προμηθειών του στρατού. Ήταν ακριβώς η κυριαρχία αυτών των απατεώνων τον καιρό του Διευθυντηρίου, που οδήγησε τη Γαλλία και την Επανάσταση στο χείλος της καταστροφής κι έδωσε, έτσι, στο Ναπολέοντα το πρόσχημα για το πραξικόπημά του.

Γι' αυτό, στο μυαλό του Σεν Σιμόν, η αντίθεση ανάμεσα στην τρίτη τάξη και τα προνομιούχα στρώματα πήρε τη μορφή αντίθεσης ανάμεσα σε «εργάτες» και «αργόσχολους». Αργόσχολοι δεν ήταν μόνο οι παλιοί προνομιούχοι, μα και όλοι όσοι ζούσαν από τα εισοδήματά τους, χωρίς να παίρνουν μέρος στην παραγωγή και τη διανομή. Και «εργάτες» δεν ήταν μόνο οι μισθωτοί εργάτες, μα ακόμη και οι εργοστασιάρχες, οι έμποροι, οι τραπεζίτες. Το ότι οι αργόσχολοι είχαν χάσει κάθε ικανότητα πνευματικής ηγεσίας και πολιτικής κυριαρχίας, επιβεβαιώθηκε και θεσμοθετήθηκε οριστικά από την Επανάσταση. Το γεγονός ότι οι μη κατέχουσες τάξεις δεν είχαν την ικανότητα αυτή, φαινόταν στον Σεν-Σιμόν πως είχε αποδειχθεί από την εμπειρία της περιόδου της Τρομοκρατίας. Μα ποιός έπρεπε τότε να ηγείται και να

διευθύνει; Κατά τον Σεν-Σιμόν, ήταν η επιστήμη και η βιομηχανία, ενωμένες από έναν καινούργιο θρησκευτικό δεσμό, προορισμένο να αποκαταστήσει την ενότητα στις θρησκευτικές αντιλήψεις, μια ενότητα που είχε διαρραγεί από την εποχή της Μεταρρύθμισης - ένας «νέος Χριστιανισμός», αναγκαστικά μυστικιστικός και αυστηρά ιεραρχικός. Όμως την επιστήμη αποτελούσαν οι σπουδασμένοι και τη βιομηχανία, κατά πρώτο λόγο, οι δραστήριοι αστοί εργοστασιάρχες, έμποροι, τραπεζίτες. Οι αστοί αυτοί έπρεπε βέβαια να μετατραπούν σε ένα είδος δημόσιων λειτουργών, έμπιστων της κοινωνίας, που θα διατηρούσαν ωστόσο απέναντι στους εργάτες μια διευθυντική και με οικονομικά προνόμια θέση. Ιδιαίτερα οι τραπεζίτες θα έπρεπε να κατευθύνουν, με τη ρύθμιση των πιστώσεων, το σύνολο της κοινωνικής παραγωγής. Η αντίληψη αυτή ανταποκρινόταν απόλυτα σε μια εποχή, στην οποία μόλις άρχιζαν στη Γαλλία να γεννιούνται η μεγάλη βιομηχανία και μαζί μ' αυτήν η αντίθεση ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο. Μα αυτό που ο Σεν-Σιμόν τονίζει ιδιαίτερα είναι το εξής: παντού και πάντοτε εκείνο που τον ενδιαφέρει περισσότερο απ' όλα είναι η τύχη «της πιο πολυάριθμης και πιο φτωχής τάξης».

Ήδη στα «Γράμματα από τη Γενεύη», ο Σεν-Σιμόν διατυπώνει την αρχή πως «όλοι οι άνθρωποι πρέπει να εργάζονται». Στο ίδιο σύγγραμμα αναγνωρίζει πως η Τρομοκρατία στη Γαλλία αποτέλεσε την περίοδο της κυριαρχίας των ακτημόνων μαζών. «Κοιτάξτε» λέει, «τι έγινε στη Γαλλία τον καιρό που κυριαρχούσαν εκεί οι σύντροφοί σας, έφεραν την πείνα».⁴

Το να αντιληφθείς, όμως, πως η Γαλλική Επανάσταση υπήρξε ταξική αντιπαράθεση, όχι μόνο ανάμεσα στους ευγενείς και την αστική τάξη, μα και ανάμεσα στους ευγενείς, τους αστούς και τους μη κατέχοντες, αποτελούσε για το 1802 μια ανακάλυψη από τις πιο μεγαλοφυείς. Το 1816 ο Σεν-Σιμόν διακηρύσσει πως η πολιτική είναι η επιστήμη της παραγωγής και προλέγει την ολοκληρωτική απορρόφηση της πολιτικής από την οικονομία.⁵ Αν και η ιδέα πως η οικονομική κατάσταση αποτελεί τη βάση για τους πολιτικούς θεσμούς,

παρουσιάζεται εδώ εν σπέρματι μόνο, αυτό που πολύ καθαρά διατυπώνεται, είναι η μετάβαση από την πολιτική κυβέρνηση των ανθρώπων στη διαχείριση πραγμάτων και τη διεύθυνση των παραγωγικών λειτουργιών - κατά συνέπεια η «κατάργηση του κράτους», για την οποία τόσος θόρυβος έγινε τώρα τελευταία. Με την ίδια υπεροχή σε σχέση με τους συγχρόνους του, ο Σεν-Σιμόν διακηρύσσει το 1814, αμέσως μετά την είσοδο των συμμάχων στο Παρίσι, κι ακόμη το 1815, στο διάστημα του πολέμου των Εκατό Ημερών, τη συμμαχία ανάμεσα στη Γαλλία και την Αγγλία και, σε δεύτερη γραμμή, των δύο αυτών χωρών με τη Γερμανία, σαν τη μοναδική εγγύηση για την ευδόκιμη ανάπτυξη και την ειρήνη στην Ευρώπη.⁶ Χρειαζόταν πραγματικά θάρρος, όσο και πνευματική οξυδέρκεια, για να κηρύξει κανείς στους Γάλλους του 1815 συμμαχία με τους νικητές του Βατερλώ.

Αν στον Σεν-Σιμόν βρίσκουμε μια γεμάτη μεγαλοφυσία ευρύτητα αντίληψης, που περιέχει σε εμβρυακή μορφή όλες σχεδόν τις μη αυστηρά οικονομικές ιδέες των μετέπειτα σοσιαλιστών, στον Φουριέ ανακαλύπτουμε μια κριτική των σημερινών κοινωνικών συνθηκών που, αν και διατυπώθηκε με ένα πνεύμα ολότελα γαλλικό, δεν υπολείπεται καθόλου σε βάθος. Ο Φουριέ πάνεται από τα λόγια της αστικής τάξης, από τους γεμάτους ενθουσιασμό προφήτες της πριν την Επανάσταση, και τους συμφεροντολόγους κόλακες της ύστερα. Ξεσκεπάζει αμείλικτα την υλική και ηθική αθλιότητα του αστικού κόσμου. Την αντιπαράθετεί τόσο στις φανταχτερές υποσχέσεις των φιλοσόφων του Διαφωτισμού για μια κοινωνία όπου θα βασιλεύε μόνο η λογική, για έναν πολιτισμό που θα έφερνε την παγκόσμια ευτυχία, για μια απεριόριστη πορεία του ανθρώπου προς την τελειότητα, όσο και για τα όμορφα χρωματισμένα λόγια των συγχρόνων του αστών ιδεολόγων. Αποκαλύπτει πως παντού η πιο αξιοθρήνητη πραγματικότητα αντιστοιχεί στην πιο πομπώδη φρασεολογία και ειρωνεύεται όλο αυτό το φιάσκο με φοβερό σαρκασμό.

Ο Φουριέ δεν είναι μόνο κριτικός, η παντοτινά χαρούμενη φύση

του τον κάνει σατιρικό, και μάλιστα έναν από τους μεγαλύτερους όλων των εποχών. Περιγράφει αριστοτεχνικά και μαζί διασκεδαστικά την απίστευτη κερδοσκοπία, που άνθισε στο τέλος της Επανάστασης, παράλληλα με το γενικά ψυλκατζίδικο πνεύμα που χαρακτήριζε το γαλλικό εμπόριο της εποχής αυτής. Πιο αριστοτεχνικά ακόμα είναι η κριτική του για τη μορφή που έδωσε η αστική τάξη στις σεξουαλικές σχέσεις και τη θέση της γυναίκας στην αστική κοινωνία. Είναι ο πρώτος που αποφαίνεται πως, σε μια δεδομένη κοινωνία, ο βαθμός χειραφέτησης της γυναίκας αποτελεί το φυσικό μέτρο της γενικής χειραφέτησης αυτής της κοινωνίας.⁷

Μα εκεί που αποδεικνύεται το μεγαλείο του, είναι στην αντίληψή του για την εξέλιξη της κοινωνίας. Χωρίζει ολόκληρη την προηγούμενη ιστορία σε τέσσερις φάσεις εξέλιξης: άγρια κατάσταση, πατριαρχία, βαρβαρότητα και πολιτισμός, τον οποίον ταυτίζει με αυτό που ονομάζουμε σήμερα αστική κοινωνία, δηλαδή με το κοινωνικό καθεστώς που εγκαινιάζεται το 16ο αιώνα.⁸ Αποδεικνύει πως «το πολιτισμένο καθεστώς προσδίδει περίπλοκη, ασαφή και διαφορούμενη μορφή σε κάθε κακό που επί βαρβαρότητας κυριαρχούσε με απλοϊκό τρόπο». Πως ο πολιτισμός κινείται σ' ένα «φαύλο κύκλο», μέσα σε αντιφάσεις που τις αναπαράγει αδιάκοπα, χωρίς να μπορεί να τις ξεπεράσει, έτσι ώστε πετυχαίνει συνεχώς το αντίθετο απ' αυτό που θέλει ή που προσποιείται ότι θέλει να πετύχει. Έτσι λ.χ. «στον πολιτισμό, η φτώχεια τη γεννά η ίδια η αφθονία».⁹

Ο Φουριέ, όπως βλέπουμε, χειρίζεται τη διαλεκτική με την ίδια μαεστρία όπως και ο σύγχρονός του Χέγκελ. Με την ίδια διαλεκτική δείχνει πως, αντίθετα από τη φιλολογία για τις απεριόριστες δυνατότητες τελειοποίησης του ανθρώπου, κάθε ιστορική περίοδος διακρίνεται στη φάση της ανόδου και στη φάση της παρακμής, και εφαρμόζει τον τρόπο αυτό αντίληψης και στις προοπτικές της ανθρωπότητας στο σύνολό της.¹⁰ Όπως ο Κάντ εγκαινίασε στη φυσική επιστήμη την ιδέα περί τελικής καταστροφής της γης, έτσι και ο Φουριέ

εισήγαγε στη μελέτη της ιστορίας τη μελλοντική καταστροφή της ανθρωπότητας.

Ενώ στη Γαλλία η καταιγίδα της Επανάστασης σάρωνε τη χώρα, στην Αγγλία συνέβαινε μια πιο αθόρυβη, όχι όμως λιγότερο ισχυρή, εξέγερση. Ο ατμός και οι καινούργιες μηχανικές εγκαταστάσεις μεταμόρφωναν τη χειροτεχνία σε σύγχρονη βιομηχανία μεγάλης κλίμακας και επαναστατικοποιούσαν έτσι ολόκληρη τη βάση της αστικής κοινωνίας. Ο νωθός ρυθμός ανάπτυξης της εποχής της μανιφακτούρας μετατράπηκε κυριολεκτικά σε μια περίοδο καταγιστικής έντασης στην παραγωγή. Με ολοένα αυξανόμενη ταχύτητα επήλθε ο χωρισμός της κοινωνίας σε μεγάλους καπιταλιστές και μη κατέχοντες προλετάριους και, στη μέση, τη θέση της σταθερής μεσαίας τάξης του παλιού καιρού καταλαμβάνει μια ασταθής μάζα από βιοτέχνες και μικρεμπόρους με αβέβαιη ύπαρξη, που επανδρώνεται από το πιο ρευστό μέρος του πληθυσμού.

Ο νέος τρόπος παραγωγής δεν ήταν ακόμα παρά στην αρχή της ανόδου του. Ήταν ακόμα ο φυσιολογικός τρόπος παραγωγής - ο μόνος εφικτός στις συνθήκες αυτές. Εντούτοις, προκαλούσε ήδη κτυπητές κοινωνικές ανωμαλίες: συνωσιισμό του ξεριζωμένου πληθυσμού στις χειρότερες συνοικίες των μεγάλων πόλεων, διάλυση όλων των πατροπαράδοτων δεσμών καταγωγής, της πατριαρχικής εξάρτησης, της οικογένειας, προκαλούσε υπερεργασία, ιδιαίτερα στις γυναίκες και τα παιδιά σε τρομακτική κλίμακα, μαζική εξαχρείωση της εργατικής τάξης που βρέθηκε ξαφνικά σε ολότελα καινούργιες συνθήκες, περνώντας από την ύπαιθρο στην πόλη, από τη γεωργία στη βιομηχανία, από σταθερές σε αβέβαιες συνθήκες, που μεταβάλλονταν κάθε μέρα.

Και τότε παρουσιάστηκε σαν μεταρρυθμιστής, ένας εικοσιεννιάχρονος εργοστασιάρχης, ένας άνθρωπος με παιδική απλότητα στο χαρακτήρα, απλότητα που έφτανε ως το μεγαλείο και, ταυτόχρονα, ένας από τους λίγους ηγέτες που έχουμε δει. Ο Ρόμπερτ Όουεν είχε αφομοιώσει τη διδασκαλία των υλιστών φιλοσόφων του

Διαφωτισμού, ότι ο χαρακτήρας του ανθρώπου αποτελεί προϊόν από τη μια μεριά της κατάστασης που κληρονόμησε, και από την άλλη μεριά των περιστατικών που ο ίδιος έζησε, ιδιαίτερα στη διάρκεια της περιόδου της νεότητας του. Στη βιομηχανική επανάσταση οι περισσότεροι άνθρωποι της τάξης του έβλεπαν μόνο χάος και σύγχυση, καθώς και τη δυνατότητα να ψαρεύουν στα θολά νερά για να πλουτίσουν γρήγορα. Ο Οουεν, όμως, είδε σ' αυτήν την ευκαιρία να κάνει πράξη τις αγαπημένες του θεωρίες και να φέρει έτσι τάξη στο χάος. Το είχε ήδη δοκιμάσει με επιτυχία στο Μάντσεστερ, σαν διευθυντής ενός εργοστασίου με πεντακόσιους εργάτες. Από το 1800 ως το 1829 διεύθυνε το μεγάλο κλωστήριο βαμβακιού στο Νιου Λάναρκ στη Σκωτία, σαν διευθυντής μέτοχος, με το ίδιο πνεύμα, μα με μεγαλύτερη ελευθερία δράσης και με μια επιτυχία, που του χάρισε πανευρωπαϊκή φήμη. Ένας πληθυσμός που σιγά-σιγά έφτασε ως τις 2.500 ψυχές και που αρχικά τον αποτελούσαν τα πιο αποκλίνοντα και στο μεγαλύτερο μέρος τους πολύ διεφθαρμένα στοιχεία, μετατράπηκε σε τέλεια υποδειγματική αποικία, όπου το μεθύσι, η αστυνομία, η ποινική δικαιοσύνη, οι δίκες, η δημόσια πρόνοια και η ανάγκη της φιλανθρωπίας ήταν άγνωστα. Και τα κατόρθωσε αυτά, απλούστατα βάζοντας τους ανθρώπους σε συνθήκες πιο αντάξιες για τον άνθρωπο και, πρώτα απ' όλα, ανατρέφοντας τη νέα γενιά με ιδιαίτερη φροντίδα. Ήταν ο εφευρέτης των νηπαγωγείων και ο πρώτος που τα εγκαίνιασε στο Νιου Λάναρκ. Από την ηλικία των δύο χρόνων, τα παιδιά πήγαιναν στο σχολείο, όπου περνούσαν τόσο καλά, που δύσκολα τα ξανάφερναν σπίτι. Ενώ οι ανταγωνιστές του έβαζαν τους εργάτες τους να εργάζονται 13 και 14 ώρες τη μέρα, στο Νιου Λάναρκ εργάζονταν μόνο 10,5 ώρες. Όταν μια κρίση στα βαμβάκια έκλεισε το εργοστάσιό του για τέσσερις μήνες, οι άνεργοι εργάτες εξακολουθούσαν να παίρνουν ολόκληρο το μισθό τους. Αυτό δεν εμπόδισε την επιχείρηση να διπλασιάσει την αξία της και να δίνει ως το τέλος μεγάλα κέρδη στους ιδιοκτήτες.

Παρ' όλ' αυτά, ο Όουεν δεν ήταν ευχαριστημένος. Η ζωή που είχε

επινοήσει για τους εργάτες του απείχε πολύ, κατά τη γνώμη του, από αυτό που θεωρούσε αντάξιο για τον άνθρωπο. «Οι άνθρωποι είναι σκλάβοι στο έλεός μου». Οι σχετικά ευνοϊκές συνθήκες που τους είχε εξασφαλίσει, απείχαν πολύ ακόμη από το να επιτρέπουν μια ολόπλευρη και λογική ανάπτυξη του χαρακτήρα και του μυαλού και ακόμα περισσότερο μια ελεύθερη ζωτική δραστηριότητα.

«Κι όμως, το εργαζόμενο τμήμα από αυτά τα 7.500 πρόσωπα παρήγε τόσο μεγάλη ποσότητα πραγματικού πλούτου για την κοινωνία, όσο μόλις μισό αιώνα πριν θα απαιτούσε την εργασία ενός πληθυσμού από 600.000 άτομα. Αναρωτήθηκα: τί γίνεται η διαφορά ανάμεσα στον πλούτο που καταναλώνουν 2.500 πρόσωπα και στον πλούτο που θα κατανάλωναν τα 600.000 πρόσωπα;».¹¹

Η απάντηση ήταν ξεκάθαρη. Η διαφορά χρυσίμεινε για να εξασφαλίσει στους ιδιοκτήτες της επιχείρησης 5% τόκο για το επενδεδυμένο κεφάλαιο και ένα επιπλέον κέρδος που έφτανε τις 300.000 λίρες. Και αυτό που ίσχυε για το Νιου Λάναρκ, ίσχυε σε μεγαλύτερο βαθμό για όλα τα εργοστάσια της Αγγλίας.

«Αν αυτός ο νέος πλούτος δεν παραγόταν από μηχανές, ... οι πόλεμοι... κατά του Ναπολέοντα και για τη διατήρηση των αριστοκρατικών αρχών της κοινωνίας, δε θα μπορούσαν να συντηρηθούν. Κι όμως, αυτή η καινούργια δύναμη ήταν δημιουργημα της εργατικής τάξης».¹²

Γι' αυτό, σ' αυτήν ανήκουν και οι καρποί. Οι νεαρές και ισχυρές παραγωγικές δυνάμεις, που ως τώρα χρυσίμειναν μόνο για να κάνουν μερικούς ιδιώτες πλούσιους και να υποδουλώνουν τις μάζες, πρόσφεραν στον Όουεν τα θεμέλια για την αναδιοργάνωση της κοινωνίας και προορίζονταν, σαν κοινή ιδιοκτησία όλων, να λειτουργούν για την κοινή ευημερία όλων.

Μ' αυτή την καθαρά επιχειρηματική λογική, σαν προϊόν ας πούμε ενός εμπορικού υπολογισμού, γεννήθηκε ο κομμουνισμός του Όουεν. Από τότε διατηρεί πάντοτε τον ίδιο πρακτικό χαρακτήρα. Έτσι, όταν ο

Όουεν πρότεινε στα 1823 να θεραπεύσει με κομμουνιστικές αποικίες την πείνα στην Ιρλανδία, πρόσθεσε στο σχέδιό του έναν ολόκληρο προϋπολογισμό για τα έξοδα εγκατάστασης, τα ετήσια έξοδα και τα προβλεπόμενα έσοδα.¹⁸ Με την ίδια λογική, στο οριστικό του σχέδιο για το μέλλον επεξεργάστηκε τις τεχνικές λεπτομέρειες από κάθε οπτική μεριά και με τέτοια ικανότητα, που αν ποτέ γινόταν δεκτή η πρόταση του Όουεν για την κοινωνική μεταρρύθμιση, πολύ λίγα πράγματα θα μπορούσαν να ειπωθούν ενάντια στις λεπτομέρειες της οργάνωσης, ακόμα και από καθαρά τεχνική άποψη.

Το πέρασμα στο στόχο του κομμουνισμού ήταν το σημείο καμπής στη ζωή του Όουεν. Όσο καιρό περιοριζόταν στο ρόλο του φιλόδημου, μάζεψε μονάχα πλούτη, επιδοκμασίες, τιμές και δόξα. Ήταν ο πιο δημοφιλής άνθρωπος στην Ευρώπη. Τον άκουγαν με επιδοκμασία όχι μόνο οι συνάδελφοί του, μα και πολιτικοί και πρίγκιπες. Όταν, όμως, παρουσίασε τις κομμουνιστικές του θεωρίες, όλα άλλαξαν. Τρία μεγάλα εμπόδια, κατά τη γνώμη του, ήταν αυτά που έφραζαν το δρόμο για την κοινωνική μεταρρύθμιση: η ατομική ιδιοκτησία, η θρησκεία και η σύγχρονη μορφή του γάμου. Ήξερε τι τον περίμενε αν τα έβαζε μαζί τους - γενικός εξοστρακισμός από την επίσημη κοινωνία, ολοκληρωτική απώλεια της κοινωνικής του θέσης. Μα αυτό δεν τον εμπόδισε να συγκρουστεί μαζί τους, χωρίς φόβο για τις συνέπειες. Και έγινε αυτό που πρόβλεψε. Αποκλεισμένος από την επίσημη κοινωνία, καταδικασμένος στη συνωμοσία της σιωπής από τον τύπο, οικονομικά κατεστραμμένος από τα αποτυχημένα κομμουνιστικά πειράματά του στην Αμερική, πειράματα που θυσίασε γι' αυτά ολόκληρη την περιουσία του, στράφηκε άμεσα στην εργατική τάξη και εξακολούθησε να δρα μέσα στους κύκλους της για τριάντα ακόμη χρόνια. Όλα τα κοινωνικά κινήματα, όλες οι πραγματικές προόδους που έγιναν στην Αγγλία προς το συμφέρον των εργατών συνδέονται με το όνομα του Όουεν. Έτσι, το 1819, ύστερα από πέντε χρόνων προσπάθειες, πέτυχε να ψηφιστεί ο πρώτος νόμος που περιόριζε την εργασία των γυναικών και των παιδιών

στα εργοστάσια.¹⁴ Ήταν προεδρείο στο πρώτο συνέδριο των συνδικαλιστικών οργανώσεων, κατά το οποίο όλα τα συνδικάτα της Αγγλίας ενώθηκαν σε μια μεγάλη συνδικαλιστική συνομοσπονδία.¹⁵ Εισήγαγε σαν μεταβατικό μέτρο, με απώτερο στόχο την ολοκληρωτικά κομμουνιστική οργάνωση της κοινωνίας, κατ'αρχήν τους συνεταιρισμούς (καταναλωτών και παραγωγών), οι οποίοι αν μη τι άλλο απέδειξαν πρακτικά πως τόσο ο έμπορος, όσο και ο εργοστασιάρχης είναι πρόσωπα περιττά. Επίσης διοργάνωσε το θεσμό των αγορών εργασίας, στο πλαίσιο των οποίων τα προϊόντα της εργασίας ανταλλάσσονταν με τη βοήθεια ενός χαρτονομίσματος, που για μονάδα του είχε την εργατοώρα. Τα ιδρύματα αυτά, που ήταν αναγκαστικά καταδικασμένα σε αποτυχία, ήταν πραγματικοί πρόδρομοι της «Τράπεζας Ανταλλαγών», που ίδρυσε αρκετά αργότερα ο Προυντόν και διέφεραν από αυτή, μόνο στο ότι δεν διεκδικούσαν ότι αποτελούν την πανάκεια για κάθε κοινωνικό πρόβλημα, αλλά απλώς το πρώτο βήμα προς έναν πολύ πιο ριζοσπαστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.¹⁶

Ο τρόπος που έβλεπαν τα πράγματα οι Ουτοπιστές επικράτησε για πολύ καιρό στις σοσιαλιστικές αντιλήψεις του 19ου αιώνα και εξακολουθεί εν μέρει να τις επηρεάζει και σήμερα. Δεν πάει πολύς καιρός που όλοι οι Γάλλοι και Άγγλοι σοσιαλιστές όφειλαν να αποτίουν φόρο τιμής σ'αυτόν. Ο πρώιμος Γερμανικός κομμουνισμός, συμπεριλαμβανόμενου του Βάιτλιγκ, ανήκει σ'αυτή την παράδοση. Ο σοσιαλισμός για όλους αυτούς είναι η εκδήλωση της αλήθειας, της λογικής και της απόλυτης δικαιοσύνης και αρκεί μόνο να τον ανακαλύψουμε, για να κατακτήσει τον κόσμο χάρη στη δύναμή του. Και καθώς η απόλυτη αλήθεια είναι ανεξάρτητη από το χρόνο, τον τόπο και την ιστορική εξέλιξη των ανθρώπων, η χρονολογία και ο τόπος που θα γίνει η ανακάλυψη αυτή είναι ένα εντελώς τυχαίο γεγονός. Ωστόσο, η αλήθεια, η λογική και η απόλυτη δικαιοσύνη είναι διαφορετικά πράγματα για τον ιδρυτή της κάθε διαφορετικής σχολής. Κι επειδή οι διαφορετικές αυτές εκδοχές της αλήθειας, της λογικής και της

απόλυτης δικαιοσύνης εξαρτώνται από την υποκειμενική κρίση του καθένα, από τις συνθήκες της ζωής του, από το σημείο που φτάνουν οι γνώσεις του, καθώς και από τη διαμόρφωση της σκέψης του, η μοναδική δυνατή λύση σ'αυτή τη σύγκρουση ανάμεσα στις απόλυτες αλήθειες είναι να αναμειχθούν όλες μαζί στον ίδιο μύλο. Από όλα αυτά δεν μπόρεσε να βγει τίποτε άλλο, παρά ένα είδος μέσου εκλεκτικού σοσιαλισμού, σαν κι αυτόν που ουσιαστικά επικρατεί ακόμη και σήμερα στα κεφάλια των περισσότερων σοσιαλιστών εργατών στη Γαλλία και την Αγγλία: ένα μίγμα από τις πιο πολλαπλές αποχρώσεις, παρμένες από εκείνες τις κριτικές ερμηνείες, οικονομικές θέσεις και εικόνες μιας μελλοντικής κοινωνίας, όπως τις διατυπώνουν οι ιδρυτές των διάφορων αιρέσεων. Και μάλιστα, ένα μίγμα που παράγεται τόσο πιο εύκολα, όσο περισσότερο οι διατυπώσεις των συστατικών του απόψεων έχουν αμβλυωθεί μέσα στην αντιπαράθεση, όπως τα χαλίκια ενός ρέματος. Για να γίνει ο σοσιαλισμός επιστήμη, θα πρέπει πρώτα να τοποθετηθεί πάνω σε πραγματικά θεμέλια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Στο μεταξύ, παράλληλα με τη γαλλική φιλοσοφία του 18ου αιώνα και σαν συνέχειά της, γεννήθηκε η νεότερη γερμανική φιλοσοφία, που βρήκε την ολοκλήρωσή της στο Χέγκελ. Η μεγαλύτερή της συνεισφορά ήταν πως παραδέχτηκε ξανά τη διαλεκτική σαν την ανώτατη μορφή σκέψης. Οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι ήταν όλοι τους γεννημένοι διαλεκτικοί, και το πιο εγκυκλοπαιδικό μυαλό ανάμεσά τους, ο Αριστοτέλης, είχε ήδη μελετήσει τις πιο σημαντικές μορφές της διαλεκτικής σκέψης. Αντίθετα, η νεότερη φιλοσοφία, παρ' όλο που η διαλεκτική σκέψη είχε στις γραμμές της λαμπρούς εκπρόσωπους (π.χ. τον Καρτέσιο και το Σπινόζα), βυθιζόταν όλο και περισσότερο - ιδιαίτερα κάτω από την αγγλική επίδραση - στον λεγόμενο μεταφυσικό τρόπο σκέψης, που κατέκτησε όλους σχεδόν τους Γάλλους του 18ου αιώνα, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τα ειδικά φιλοσοφικά τους έργα. Έξω από την καθ' αυτό φιλοσοφία, ωστόσο, μπόρεσαν να δημιουργήσουν αριστουργήματα διαλεκτικής. Θυμίζουμε μονάχα τον «Ανιπλό του Ραμό» του Ντιντερό και την «Πραγματεία για την καταγωγή της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους» του Ρουσσώ.¹ Εδώ δίνουμε σύντομα την ουσία και από τις δύο αυτές μεθόδους σκέψης.

Όταν βάλουμε κάτω από την έρευνα της σκέψης τη φύση ή την ανθρώπινη ιστορία ή την πνευματική μας δραστηριότητα, αυτό που θα εμφανιστεί πρώτα-πρώτα σε μας είναι η εικόνα ενός ατέλειωτου

λαβύρινθου από αλληλουχίες και αλληλοεπιδράσεις, όπου τίποτα δεν παραμένει αυτό που ήταν, εκεί όπου ήταν και όπως ήταν, μα όλα κινούνται, αλλάζουν, γεννιούνται και εξαφανίζονται. Στην αρχή λοιπόν βλέπουμε τη συνολική εικόνα, με τα επιμέρους τμήματά της στο πίσω φόντο. Προσέχουμε πιο πολύ την κίνηση, τα περάσματα από τη μια κατάσταση στην άλλη, τις αλληλουχίες, παρά αυτό που κινείται, μεταβάλλεται και συσχετίζεται. Αυτή η πρωτόγονη, απλοϊκή, μα ουσιαστικά ορθή αντίληψη για τον κόσμο είναι κατάκτηση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και διατυπώθηκε για πρώτη φορά καθαρά από τον Ηράκλειτο: όλα υπάρχουν και δεν υπάρχουν, γιατί τα πάντα ρει, όλα βρίσκονται σε αδιάκοπη μεταβολή, όλα γεννιούνται και πεθαίνουν.

Μα η αντίληψη αυτή, όσο σωστά και αν αντιλαμβάνεται το γενικό χαρακτήρα της συνολικής εικόνας των φαινομένων, δεν είναι ωστόσο αρκετή για να εξηγήσει τις λεπτομέρειες που συνθέτουν τη συνολική αυτή εικόνα. Και όσο δεν γνωρίζουμε τις λεπτομέρειες, δεν έχουμε καθαρή ιδέα για τη συνολική εικόνα. Για να κατανοήσουμε τις λεπτομέρειες αυτές, πρέπει να τις αποσπάσουμε από τη φυσική ή ιστορική τους αλληλουχία και να εξετάσουμε την κάθε μια χωριστά, σύμφωνα με την ποιότητά της, τα ιδιαίτερά της αίτια, τα αποτελέσματά της κ.λπ. Αυτό είναι πάνω απ' όλα, το καθήκον της φυσικής επιστήμης και της ιστορικής έρευνας, δύο κλάδων, οι οποίοι κατείχαν στους Έλληνες της κλασικής εποχής δευτερεύουσα θέση, για πολύ συγκεκριμένους λόγους, καθώς έπρεπε να συγκεντρώσουν αρχικά την πρώτη ύλη γι' αυτούς. Μόνο όταν συγκεντρωθεί σε κάποιο βαθμό το φυσικό και ιστορικό υλικό, μπορεί να αρχίσει η κριτική θεώρηση, η σύγκριση και η κατανομή σε τάξεις, κατηγορίες, είδη. Γι' αυτό και οι πρώτες αρχές της θετικής επιστήμης αναπτύχθηκαν για πρώτη φορά από τους Έλληνες της Αλεξανδρινής Περιόδου, και αργότερα, το Μεσαίωνα, από τους Άραβες.² Πραγματικά ωστόσο φυσική επιστήμη συναντάμε μόνο από το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, και από τότε κι ύστερα προοδεύει με ολοένα αυξανόμενη ταχύτητα. Η ανάλυση της

φύσης στα ξεχωριστά της μέρη, ο διαχωρισμός σε ορισμένες τάξεις που αντιστοιχούν στις διάφορες φυσικές λειτουργίες και τα διάφορα φυσικά αντικείμενα, η έρευνα του εσωτερικού των οργανικών σωμάτων, με τις ποικίλες ανατομικές τους μορφές, ήταν η βασική προϋπόθεση για τις γιγάντιες προόδους που συντελέστηκαν τα τελευταία τετρακόσια χρόνια σχετικά με τη γνώση της φύσης. Η μέθοδος αυτή, όμως, μας άφησε κληρονομιά τη συνήθεια να αντιλαμβανόμαστε τα φυσικά πράγματα και τις φυσικές λειτουργίες απομονωμένες, έξω από τις μεγάλες αλληλουχίες του συνόλου, κατά συνέπεια όχι στην κίνησή τους, αλλά στην αδράνειά τους, όχι σαν ουσιαστικά μεταβαλλόμενες οντότητες μα σαν σταθερές, όχι στη ζωή τους μα στο θάνατό τους. Και όταν, χάρη στον Μπέικον και τον Λοκ, ο τρόπος αυτός αντίληψης πέρασε από τις φυσικές επιστήμες στη φιλοσοφία, απέκτησε την ειδική εκείνη στενότητα πνεύματος που παρατηρούμε στους τελευταίους αιώνες, το μεταφυσικό τρόπο σκέψης.

Για τον μεταφυσικό διανοούμενο, τα πράγματα και οι αντανakλάσεις τους στη σκέψη, οι έννοιες, είναι αντικείμενα έρευνας απομονωμένα, που πρέπει να εξεταστούν το ένα ύστερα από το άλλο και χωριστά, ακίνητα, στέρεα, μα για πάντα δεδομένα. Ο μεταφυσικός σκέφτεται με ολότελα αποκομμένες αντιθέσεις. Ο λόγος του είναι «ναι - ναι και όχι - όχι» και ο,τιδήποτε υπάρχει πέρα απ' αυτό είναι εκ του πονηρού. Γι' αυτόν, ένα πράγμα ή υπάρχει ή δεν υπάρχει. Ένα πράγμα δεν μπορεί να είναι ο εαυτός του και ταυτόχρονα κάτι άλλο. Το θετικό και το αρνητικό αποκλείονται απόλυτα μεταξύ τους. Η αιτία και το αποτέλεσμα βρίσκονται κι αυτά σε μόνιμη αντίθεση μεταξύ τους.

Ο τρόπος αυτός σκέψης μάς φαίνεται με την πρώτη ματιά ολότελα κανονικός, γιατί είναι ο λεγόμενος κοινός νους. Μα όσο αξιοσέβαστος σύντροφος κι αν είναι ο κοινός νους όταν βρίσκεται κλεισμένος στους τέσσερις τοίχους, συναντάει τις πιο καταπληκτικές περιπέτειες μόλις ριψοκινδυνέψει να βγει έξω, στον ευρύ κόσμο της έρευνας. Ο μεταφυσικός τρόπος αντίληψης, όσο δικαιολογημένος και όσο

αναγκαίος κι αν είναι σε περιοχές που η έκτασή τους μεταβάλλεται ανάλογα με τη φύση του αντικειμένου, θα σκοντάψει αργά η γρήγορα σε κάποιο εμπόδιο, και πέρα απ' αυτό θα γίνει μονόπλευρος, στενός, περιορισμένος, αφηρημένος, θα περιπλανηθεί μέσα σε αζεδιάλυτες αντιφάσεις, γιατί μπροστά στα ξεχωριστά αντικείμενα ξεχνάει το συσχετισμό τους, μπροστά στην ύπαρξή τους ξεχνάει τη γέννηση και το θάνατό τους, μπροστά στην ηρεμία τους ξεχνάει την κίνησή τους. Γιατί τα δέντρα τον εμποδίζουν να δει το δάσος. Στις καθημερινές περιπτώσεις ξέρουμε λ.χ. και μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν ένα ζώο είναι ζωντανό ή όχι. Μα με μια ακριβέστερη έρευνα, ανακαλύπτουμε πως το πρόβλημα αυτό είναι πολλές φορές εξαιρετικά μπερδεμένο, όπως γνωρίζουν πολύ καλά οι νομικοί, όταν μάταια κοπάζουν να βρουν ένα λογικό όριο, πέρα απ' το οποίο το θανάτωμα ενός παιδιού μέσα στην κοιλιά της μητέρας να θεωρείται φόνος. Εξίσου αδύνατο είναι να διαπιστώσουμε τη στιγμή του θανάτου, γιατί η φυσιολογία δείχνει πως ο θάνατος δεν είναι ένα απλό και στιγμιαίο φαινόμενο, μα ένα μακρόχρονο γεγονός.

Το ίδιο και κάθε οργανικό ον, κάθε στιγμή είναι και δεν είναι το ίδιο, κάθε στιγμή αφομοιώνει ξένες ύλες και αποβάλλει άλλες, κάθε στιγμή πεθαίνουν κύτταρα στο σώμα του και σχηματίζονται άλλα καινούργια, έτσι που σε ένα χρονικό διάστημα περισσότερο ή λιγότερο μακρύ, το υλικό του σώματος αυτού να έχει ολότελα ανανεωθεί και αντικατασταθεί από άλλα υλικά μόρια, και μ' αυτόν τον τρόπο κάθε οργανικό ον να είναι πάντα ο εαυτός του και ταυτόχρονα κάτι άλλο.

Αν παρατηρήσουμε τα πράγματα κάπως βαθύτερα, θα βρούμε ακόμα πως οι δύο πόλοι μιας αντίφασης, όπως το θετικό και το αρνητικό, είναι τόσο ακώριστοι ο ένας από τον άλλον, όσο και αντίθετοι, και πως παρ'όλη την αντίθεσή τους διαπερνούν ο ένας τον άλλο. Αντίστοιχα, η αιτία και το αποτέλεσμα είναι έννοιες που έχουν πέραση μόνο όταν χρησιμοποιούνται σε μεμονωμένες περιπτώσεις, αλλά μόλις εξετάσουμε την ιδιαίτερη περίπτωση στη γενική της σύνδεση με το

σύνολο του κόσμου, συγχωνεύονται, διαλύονται μέσα στην παγκόσμια δράση και αντίδραση, αλλάζουν αδιάκοπα θέση μεταξύ τους, οπότε αυτό που εδώ και τώρα είναι αποτέλεσμα, αλλού και ύστερα γίνεται αιτία και αντίστροφα.

Καμιά από αυτές τις διαδικασίες και μεθόδους σκέψης δεν χωρά στο πλαίσιο της μεταφυσικής σκέψης. Για τη διαλεκτική, αντίθετα, που αντιλαμβάνεται τα πράγματα και τις εννοιακές τους απεικονίσεις ουσιαστικά στην αλληλοσύνδεσή τους, στην αλληλουχία τους, στην κίνησή τους, τη γέννηση και το θάνατό τους, οι διαδικασίες που αναφέραμε πιο πάνω αποτελούν επιβεβαίωση για τη μέθοδό της.

Η φύση είναι το πεδίο όπου δοκιμάζεται η διαλεκτική και μπορούμε να πούμε, προς τιμή της σύγχρονης φυσικής επιστήμης, πως εξασφάλισε για τη δοκιμή αυτή μια πλούσια και διαρκώς αυξανόμενη συγκομιδή από περιστατικά, αποδεικνύοντας έτσι πως στη φύση, σε τελική ανάλυση, τα πάντα λειτουργούν διαλεκτικά και όχι μεταφυσικά, πως η φύση δεν επαναλαμβάνει διαρκώς έναν μονότονο και αδιάκοπα επαναλαμβανόμενο κύκλο, μα ζει μια αυθεντική ιστορική εξέλιξη. Σ' αυτό το σημείο πρέπει να αναφέρουμε πάνω απ' όλους το Δαρβίνο, ο οποίος έδωσε το πιο δυνατό χτύπημα στη μεταφυσική αντίληψη για τη φύση, αποδεικνύοντας πως ολόκληρος ο σημερινός οργανικός κόσμος - τα φυτά, τα ζώα, κατά συνέπεια και ο άνθρωπος, είναι προϊόντα μιας εξελικτικής διαδικασίας που κρατάει εκατομμύρια χρόνια τώρα. Επειδή όμως οι φυσικοί επιστήμονες που έμαθαν να σκέπτονται διαλεκτικά είναι ακόμη ελάχιστοι, η σύγκρουση αυτή ανάμεσα στα αποτελέσματα της έρευνας και τον πατροπαράδοτο τρόπο σκέψης εξηγεί την τεράστια σύγχυση που επικρατεί σήμερα στη θεωρία των φυσικών επιστημών και φέρνει σε απελπισία δασκάλους και μαθητές, συγγραφείς και αναγνώστες.

Μια σωστή εικόνα του σύμπαντος, της εξέλιξής του και της εξέλιξης του ανθρώπου, καθώς και της αντανάκλασης της εξέλιξης αυτής στο ανθρώπινο μυαλό δεν μπορεί, λοιπόν, να γίνει παρά μόνο με

διαλεκτικό τρόπο, λαμβάνοντας πάντα υπόψιν τις γενικές αλληλοεπιδράσεις ανάμεσα στη γέννηση και το θάνατο, ανάμεσα στις προοδευτικές και τις οπισθοδρομικές μεταβολές. Μ' αυτό το πνεύμα λειτούργησε από την αρχή η νεότερη γερμανική φιλοσοφία. Ο Καντ άρχισε τη σταδιοδρομία του αναλύοντας το σταθερό ηλιακό σύστημα του Νεύτωνα και την αιώνια διάρκειά του, μετά την περίφημη πρώτη ώθηση σε μια ιστορικά εξελικτική κίνηση: στη γέννηση του ήλιου και όλων των πλανητών από μια περιστρεφόμενη νεφελώδη μάζα. Απ' αυτό έβγαλε και το συμπέρασμα πως αφού γεννήθηκε, το ηλιακό σύστημα αναγκαστικά θα πεθάνει κάποια μέρα. Η άποψη αυτή θεμελιώθηκε μαθηματικά μισό αιώνα αργότερα από τον Λαπλάς, και άλλο μισό αιώνα αργότερα το σπεκτροσκόπιο επιβεβαίωσε την ύπαρξη στο κοσμικό σύμπαν αυτών των διάπυρων και με διαφορετικό βαθμό συμύκνωσης μαζών αερίου.

Η νεότερη αυτή γερμανική φιλοσοφία βρήκε το επιστέγασμα της στο σύστημα του Χέγκελ, όπου για πρώτη φορά - και είναι η μεγάλη του συνεισφορά - ολόκληρος ο φυσικός, ιστορικός και πνευματικός κόσμος παρουσιάζεται σαν εξελικτική διαδικασία, δηλαδή μέσα σε μια αδιάκοπη κίνηση, μεταβολή, ανασχηματισμό και εξέλιξη, και έγινε προσπάθεια να αποδειχθεί η εσωτερική αλληλουχία στην κίνηση και την εξέλιξη αυτή. Από την άποψη αυτή, η ιστορία της ανθρωπότητας δεν εμφανίζεται πια σαν ένας στρόβιλος από παράλογες πράξεις βίας, όλες εξίσου καταδικασμένες από το δικαστήριο του ώριμου πλέον φιλοσοφικού λόγου και τις οποίες προτιμότερο είναι να ξεχάσουμε όσο το δυνατό γρηγορότερα, μα μια εξελικτική κίνηση της ίδιας της ανθρωπότητας. Το καθήκον της σκέψης τώρα ήταν να παρακολουθήσει τη βαθμιαία εξελικτική πορεία μέσα σε όλους τους ελιγμούς της και να εντοπίσει την εσωτερική λογική που διέπει όλα τα προφανώς συμπτωματικά φαινόμενα.

Ότι ο Χέγκελ δεν έλυσε το πρόβλημα που ο ίδιος είχε θέσει δεν έχει καμιά σημασία εδώ. Η συνεισφορά του, που έμεινε στην ιστορία,

είναι πως έθεσε το ζήτημα, γιατί πρόκειται για ένα από εκείνα τα προβλήματα που κανένα άτομο δεν μπορεί να λύσει μόνο του. Παρ' όλο που ο Χέγκελ - μαζί με το Σεν-Σιμόν - ήταν το πιο εγκυκλοπαιδικό μυαλό της εποχής του, ήταν ωστόσο εγκλωβισμένος, πρώτα από την αναγκαστικά περιορισμένη έκταση των δικών του γνώσεων, και ύστερα από τις αντίστοιχα περιορισμένες σε έκταση και σε βάθος γνώσεις και έννοιες της εποχής του. Μα πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας και ένα τρίτο εμπόδιο. Ο Χέγκελ ήταν ιδεαλιστής. Δηλαδή, αντί να βλέπει τις ιδέες που είχε στο κεφάλι του σαν περισσότερο ή λιγότερο αφηρημένες αντανakλάσεις του πραγματικού κόσμου, θεωρούσε αντίστροφα τα αντικείμενα και την εξελικτική τους κίνηση σαν απλές αντανakλάσεις μιας «Ιδέας» που ήδη υπήρχε, ποιός ξέρει πού, πριν από τον κόσμο. Έτσι, όλα στέκονταν με το κεφάλι κάτω και η πραγματική αλληλουχία του κόσμου ήταν γυρισμένη ανάποδα. Παρ' όλο που ο Χέγκελ είχε αντιληφθεί πολλούς επιμέρους συσχετισμούς με ορθότητα και μεγαλοφυΐα, ήταν ωστόσο αναπόφευκτο, για τους λόγους που αναφέραμε, να καταντούν κακότεχνα μπαλώματα, φτιαχτοί, ουσιαστικά με το κεφάλι κάτω. Το σύστημα του Χέγκελ, σαν τέτοιο, ήταν μια κολοσοαία αποτυχία - μα και το τελευταίο στο είδος του. Πραγματικά, υπέφερε από μια αθεράπευτη εσωτερική αντίφαση. Από τη μια μεριά, σαν ουσιώδες αξίωμα είχε την αντίληψη πως η ιστορία της ανθρωπότητας είναι μια εξελικτική διαδικασία, η οποία από τη φύση της δεν μπορεί να βρει το νοητικό της τέλος με την ανακάλυψη της λεγόμενης απόλυτης αλήθειας. Από την άλλη, όμως, ισχυριζόταν πως αποτελεί την ανώτατη εκδήλωση αυτής της απόλυτης αλήθειας. Ένα σύστημα από φυσικές και ιστορικές γνώσεις, που αγκαλιάζει το κάθε τι, μια για πάντα, βρίσκεται σε αντίφαση με τους θεμελιώδεις νόμους της διαλεκτικής σκέψης, γεγονός που δεν αποκλείει με κανένα τρόπο, μα αντίθετα συνεπάγεται την ιδέα πως η συστηματική γνώση του εξωτερικού κόσμου μπορεί να κάνει γιγάντια βήματα από γενιά σε γενιά.

Η αναγνώριση της απόλυτης αδυναμίας τού ως τότε γερμανικού ιδεαλισμού οδήγησε στον υλισμό, μα, ας σημειωθεί, όχι στον καθαρά μεταφυσικό, τον αποκλειστικά μηχανιστικό υλισμό του 18ου αιώνα. Αντί να απορρίπτει με απόλυτο τρόπο και με απλοϊκή επαναστατικότητα όλη την προηγούμενη ιστορία, ο σύγχρονος υλισμός θεωρεί την ιστορία ως την εξελικτική κίνηση της ανθρωπότητας, και ως δικό του καθήκον να ανακαλύψει τους νόμους που την κινούν. Η αντίληψη που επικρατούσε τόσο στους Γάλλους του 18ου αιώνα, όσο και στο Χέγκελ, ήταν πως η φύση είναι μια ολότητα που κινείται γύρω από στενούς κύκλους και μένει πάντοτε σταθερή, με αιώνια ουράνια σώματα, όπως δίδασκε ο Νεύτωνας, με αμετάβλητα είδη από οργανικά όντα, όπως δίδασκε ο Λιναίος. Σε αντίθεση μ' αυτή τη σύλληψη, ο σύγχρονος υλισμός αγκαλιάζει τα πρόσφατα βήματα των φυσικών επιστημών, σύμφωνα με τα οποία η φύση έχει κι αυτή τη δική της ιστορία μέσα στο χρόνο. Τα ουράνια σώματα, όπως και τα είδη των ζωντανών οργανισμών που κατοικούν σ' αυτά, όταν οι συνθήκες είναι ευνοϊκές, γεννιούνται και χάνονται, και οι περιστροφές, στο βαθμό που μπορούμε να τις παραδεχτούμε, παίρνουν απείρως μεγαλύτερες διαστάσεις. Και στις δύο περιπτώσεις ο σύγχρονος υλισμός είναι ουσιαστικά διαλεκτικός και δεν έχει ανάγκη από καμιά φιλοσοφία που να στέκεται πάνω από τις άλλες επιστήμες. Από τη στιγμή που κάθε ειδική επιστήμη καλείται να ξεκαθαρίσει τη θέση που κατέχει στη γενική αλληλουχία των πραγμάτων και στη δική μας γνώση των πραγμάτων, μια ξεχωριστή επιστήμη που να ασχολείται με αυτό ειδικά το ζήτημα είναι περιττή. Από ολόκληρη την παλιά φιλοσοφία δεν απομένει πια τίποτε άλλο σε ανεξάρτητη κατάσταση παρά η διδασκαλία για τη νόηση και τους νόμους της - η τυπική λογική και η διαλεκτική. Όλα τα άλλα περνούν στις θετικές επιστήμες για τη φύση και την ιστορία.

Μα καθώς η επανάσταση στην αντίληψη για τη φύση δεν μπορούσε να γίνει παρά μόνο στο μέτρο που η έρευνα προμήθευε το αντίστοιχο υλικό από θετικές γνώσεις, είχαν ήδη λάβει χώρα διάφορα ιστορικά

περιστατικά, τα οποία οδήγησαν σε μια αποφασιστική στροφή στην αντίληψη για την ιστορία. Το 1831 έγινε στη Λυών η πρώτη εργατική εξέγερση. Ανάμεσα στο 1838 και το 1842 στην Αγγλία, το πρώτο σε εθνική κλίμακα εργατικό κίνημα, το κίνημα των Άγγλων Χαρτιστών, έφτασε στο ζενίθ του. Η ταξική πάλη ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη περνούσε στο πρώτο πλάνο της ιστορίας στις αναπτυγμένες χώρες της Ευρώπης, στο μέτρο που αναπτυσσόταν σ' αυτές αφ' ενός η μεγάλη βιομηχανία και αφ' ετέρου η πολιτική κυριαρχία της αστικής τάξης, την οποία πρόσφατα μόλις είχε κατακτήσει. Οι διδασκαλίες της αστικής οικονομίας για την ταυτότητα των συμφερόντων ανάμεσα στο κεφάλαιο και την εργασία, για την παγκόσμια αρμονία και ευημερία σαν αποτέλεσμα του ελεύθερου ανταγωνισμού, διαψεύστηκαν με τον πιο βίαιο τρόπο από τα γεγονότα. Δεν μπορούσαν τώρα πια να αγνοήσουν τα γεγονότα αυτά ούτε και τον γαλλικό και αγγλικό σοσιαλισμό, που αποτελούσαν, παρ' όλες τις ατέλειες τους, τη θεωρητική τους έκφραση. Μα η παλιά, ιδεαλιστική αντίληψη για την ιστορία, που δεν είχε ακόμα παραμεριστεί, δεν αναγνώριζε καμιά πάλη των τάξεων που να στηρίζεται σε υλικά συμφέροντα, και γενικά κανένα υλικό συμφέρον. Η παραγωγή, όπως και όλες οι οικονομικές σχέσεις, παρουσιάζονται σ' αυτή σαν τυχαία, επουσιώδη στοιχεία μέσα στην «ιστορία του πολιτισμού».

Τα καινούργια περιστατικά μάς υποχρέωσαν να εξετάσουμε ολόκληρη την ιστορία από την αρχή. Και τότε διαπιστώθηκε πως όλη η ως τα τώρα ιστορία, με εξαίρεση τα πρωτόγονα στάδια, είναι ιστορία ταξικών αγώνων και πως οι αντιμαχόμενες αυτές κοινωνικές τάξεις αποτελούν κάθε φορά το προϊόν των σχέσεων παραγωγής και ανταλλαγής, με μια λέξη των οικονομικών σχέσεων κάθε εποχής. Κατά συνέπεια, η οικονομική δομή της κοινωνίας αποτελεί κάθε φορά την πραγματική βάση, από την οποία μπορούμε να εξηγήσουμε ολόκληρο το εποικοδόμημα από τους νομικούς και πολιτικούς θεσμούς, καθώς και τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και τις διάφορες άλλες ιδέες της

δεδομένης ιστορικής περιόδου. Ο Χέγκελ είχε λυτρώσει την αντίληψη της ιστορίας από τη μεταφυσική - την έκανε διαλεκτική. Ο τρόπος ωστόσο που κατανοούσε την ιστορία ήταν ουσιαστικά ιδεαλιστικός. Τώρα όμως ο ιδεαλισμός διώχτηκε και από το τελευταίο του καταφύγιο, από την αντίληψη για την ιστορία, και άνοιξε ο δρόμος για να εξηγήσουμε τη συνείδηση των ανθρώπων από το είναι τους, αντί να εξηγήουμε το είναι τους από τη συνείδηση τους, όπως γινόταν ως τώρα.

Κατά συνέπεια, ο σοσιαλισμός δεν εμφανίζεται τώρα πια σαν τυχαία ανακάλυψη από αυτή ή εκείνη την ιδιοψυχία, μα σαν το αναγκαίο προϊόν της πάλης δύο τάξεων που γέννησε η ιστορία, του προλεταριάτου και της αστικής τάξης. Το καθήκον του δεν ήταν πια να επινοήσει ένα κοινωνικό σύστημα όσο το δυνατόν πιο τέλειο, αλλά να μελετήσει την ιστορικο-οικονομική διαδικασία απ' όπου αναγκαστικά ξεπήδησαν οι δύο αυτές τάξεις και ο ανταγωνισμός τους, και να ανακαλύψει στην οικονομική συγκυρία που διαμορφώθηκε τα μέσα για να λήξει η σύγκρουση αυτή. Ο πρώιμος σοσιαλισμός ωστόσο ήταν τόσο ασυμβίβαστος με την υλιστική αυτή αντίληψη της ιστορίας, όσο ήταν και η αντίληψη περί φύσης που είχε ο γαλλικός υλισμός απέναντι στη διαλεκτική και τη σύγχρονη φυσική επιστήμη. Βέβαια, ο πρώιμος σοσιαλισμός άσκούσε κριτικά στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και τις συνέπειές του, όμως δεν μπορούσε να τον ερμηνεύσει, οπότε ούτε να τα βγάλει πέρα μαζί του. Το μόνο που μπορούσε να κάνει ήταν απλά να τον απορρίπτει. Όσο πιο έντονα κατάγγελλε την εκμετάλλευση της εργατικής τάξης, που ήταν αξεχώριστη απ' αυτόν τον τρόπο παραγωγής, τόσο λιγότερο ήταν σε θέση να δείξει σε τι συνίσταται η εκμετάλλευση αυτή και ποιές ήταν οι ρίζες της. Το ζήτημα ήταν, αφ' ενός να παρουσιάσει τον καπιταλιστικό αυτό τρόπο παραγωγής στην ιστορική του διάσταση, τον αναγκαίο ρόλο του σε μια ορισμένη χρονική περίοδο της ιστορίας, και κατά συνέπεια την αναγκαιότητα της πτώσης του. Αφ' ετέρου να ξεσκεπάσει τον ουσιαστικό του χαρακτήρα που παρέμενε ακόμη κρυμμένος. Αυτό πραγματοποιήθηκε με την ανακάλυψη της

Σοσιαλισμός, Ουτοπικός και Επιστημονικός

υπεραξίας. Αποδείχτηκε πως η ιδιοποίηση απλήρωτης εργασίας αποτελεί τη θεμελιώδη μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της εκμετάλλευσης του εργάτη. Ακόμα κι όταν ο καπιταλιστής πληρώνει την εργατική δύναμη του εργάτη του σε όλη την αξία που αυτή έχει στην αγορά σαν εμπόρευμα, βγάζει από αυτή περισσότερη αξία απ' όση πλήρωσε και η υπεραξία αυτή αποτελεί, σε τελική ανάλυση, το ποσό της αξίας από το οποίο προέρχεται η ολοένα αυξανόμενη μάζα του κεφαλαίου που συσσωρεύεται στα χέρια των ιδιοκτητριών τάξεων. Έτσι ερμηνεύεται τόσο η διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής, όσο και της παραγωγής κεφαλαίου.

Τις δύο αυτές μεγάλες ανακαλύψεις, την υλιστική αντίληψη της ιστορίας και την αποκάλυψη του μυστικού της καπιταλιστικής παραγωγής με την υπεραξία, τις χρωστάμε στο Μαρξ. Χάρη σ' αυτόν, ο σοσιαλισμός έγινε επιστήμη, την οποία πρέπει τώρα να επεξεργαστούμε σε όλες της τις λεπτομέρειες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η υλιστική αντίληψη της ιστορίας ξεκινάει από τη θέση ότι η παραγωγή, και μαζί με την παραγωγή η ανταλλαγή των προϊόντων, αποτελεί τη βάση κάθε κοινωνικού συστήματος, πως, σε κάθε κοινωνία που αναδύεται ιστορικά, η κατανομή του πλούτου και μαζί μ' αυτή η διάρθρωση σε τάξεις ή κάστες, καθορίζεται από το τι παράγεται, πώς παράγεται, καθώς και από τον τρόπο με τον οποίο ανταλλάσσονται τα πράγματα που παράγονται. Κατά συνέπεια, η τελική αιτία όλων των κοινωνικών μεταβολών και όλων των πολιτικών ανατροπών δεν πρέπει να αναζητηθεί στα κεφάλια των ανθρώπων, στην αυξανόμενη κατανόηση της αιώνιας αλήθειας και δικαιοσύνης, μα στις μεταβολές που συντελούνται στον τρόπο παραγωγής και ανταλλαγής. Δεν πρέπει να αναζητηθεί στη φιλοσοφία της εκάστοτε εποχής, μα στην οικονομία. Όταν οι άνθρωποι αρχίζουν να κατανοούν ότι οι υπάρχοντες κοινωνικοί θεσμοί είναι παράλογοι και άδικοι, πως η λογική έγινε παραλογισμός και η αρετή κακό,¹ αυτό φανερώνει πως αθόρυβα έχουν λάβει χώρα μεταβολές στις μεθόδους παραγωγής και ανταλλαγής, με τις οποίες το υπάρχον κοινωνικό σύστημα, που ήταν δομημένο με βάση παλιότερες οικονομικές συνθήκες, δεν μπορεί να προσαρμοστεί. Αυτό σημαίνει, συνακόλουθα, πως τα μέσα για να εξαλειφθούν οι δυσλειτουργίες που βγήκαν στην επιφάνεια, πρέπει να υπάρχουν - σε περισσότερο η λιγότερο αναπτυγμένη μορφή - μέσα στις ίδιες τις τροποποιημένες

παραγωγικές σχέσεις. Δεν πρέπει λοιπόν να εφεύρουμε τα μέσα αυτά στο κεφάλι μας, μα να τα ανακαλύψουμε με τη βοήθεια του μυαλού μας μέσα στα υλικά δεδομένα της υπάρχουσας παραγωγής.

Ποια είναι λοιπόν η θέση του σύγχρονου σοσιαλισμού;

Είναι πλέον γενικά αποδεκτό ότι το υπάρχον κοινωνικό καθεστώς γεννήθηκε από την κυρίαρχη σήμερα τάξη, την αστική τάξη. Ο τρόπος παραγωγής που ανταποκρίνεται στην αστική τάξη, και που ονομάζεται από τον καιρό του Μαρξ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ήταν ασυμβίβαστος με τα τοπικά και ταξικά προνόμια, καθώς και με τους αμοιβαίους προσωπικούς δεσμούς που υπήρχαν στο φεουδαρχικό καθεστώς. Η αστική τάξη γκρέμισε το φεουδαρχικό καθεστώς και στα ερείπιά του οικοδόμησε το αστικό κοινωνικό καθεστώς, το βασίλειο του ελεύθερου ανταγωνισμού, της ελεύθερης μετακίνησης, της νομικής ισοτιμίας για τους κατόχους εμπορευμάτων και όλων των άλλων αστικών μεγαλειών. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής μπορούσε τώρα να αναπτυχθεί ελεύθερα. Από τη στιγμή που ο ατμός και τα καινούργια μηχανικά μέσα μεταμόρφωσαν την παλιά μανιφακτούρα σε μεγάλη βιομηχανία, οι παραγωγικές σχέσεις που δημιουργήθηκαν με την καθοδήγηση της αστικής τάξης αναπτύχθηκαν με ταχύτητα και σε κλίμακα ανήκουστες μέχρι τότε. Όπως, όμως, ακριβώς η χειροτεχνική βιοτεχνία και η βιομηχανία, που είχαν αναπτυχθεί επί φεουδαρχίας, ήρθαν κάποια στιγμή σε σύγκρουση με τα συντεχνιακά φεουδαρχικά δεσμά, το ίδιο και η μεγάλης κλίμακας βιομηχανία, όσο αναπτύσσεται σε τελειότερο βαθμό, έρχεται κι αυτή σε σύγκρουση με τους φραγμούς, μέσα στους οποίους την περιορίζει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Οι νέες παραγωγικές δυνάμεις έχουν ήδη ξεπεράσει την καπιταλιστική μορφή ιδιοποίησής τους και η σύγκρουση αυτή ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τον τρόπο παραγωγής δεν είναι καθόλου μια σύγκρουση που γεννήθηκε στα κεφάλια των ανθρώπων, όπως λ.χ. το προπατορικό αμάρτημα και η θεία δικαιοσύνη: βρίσκεται στα γεγονότα αντικειμενικά, έξω από μας, ανεξάρτητα από τη θέληση και τις πράξεις

των ανθρώπων, ακόμα κι εκείνων που την προκάλεσαν. Ο σύγχρονος σοσιαλισμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά αντανάκλαση αυτής ακριβώς της πραγματικής σύγκρουσης και, κυρίως, η αντανάκλαση στη σκέψη εκείνης πάνω από όλα της τάξης που υποφέρει άμεσα από τη σύγκρουση αυτή, της εργατικής τάξης.

Σε τι συνίσταται λοιπόν η σύγκρουση αυτή;

Πριν από την καπιταλιστική παραγωγή, στο Μεσαίωνα δηλαδή, βρισκόμαστε παντού τη μικρή παραγωγή που βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία του εργάτη πάνω στα παραγωγικά μέσα: γεωργία στους μικρούς, ελεύθερους ή δουλοπάροικους αγρότες, βιοτεχνία στις πόλεις. Τα μέσα της εργασίας - γη, αγροτικά εργαλεία, εργαστήρια, εργαλεία του βιοτέχνη - ήταν ατομικά μέσα εργασίας, υπολογισμένα μόνο για προσωπική χρήση και, κατά συνέπεια, αναγκαστικά ασήμαντα, μικροσκοπικά, περιορισμένα. Μα και γι' αυτόν ίσα-ίσα το λόγο, ανήκαν κατά κανόνα στον ίδιο τον παραγωγό. Η συγκέντρωση, η διεύρυνση των παραγωγικών αυτών μέσων, που ήταν σκορπισμένα και περιορισμένα, και ο μετασχηματισμός τους στους δυνατούς μοχλούς της σύγχρονης παραγωγής, αυτός ήταν ακριβώς ο ιστορικός ρόλος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της τάξης που ήταν φορέας του, της αστικής τάξης. Στον τέταρτο τόμο του «Κεφαλαίου», ο Μαρξ περιγράφει λεπτομερειακά με ποιόν τρόπο πραγματοποίησε το έργο αυτό ιστορικά η αστική τάξη από το 15ο αιώνα και μετά σε τρία στάδια: την απλή συνεργασία, τη χειροτεχνική βιομηχανία και τη βιομηχανία μεγάλης κλίμακας. Μα, όπως δείχνει στο ίδιο έργο, η αστική τάξη δεν μπόρεσε να μετατρέψει τα περιορισμένα αυτά μέσα παραγωγής σε ισχυρές παραγωγικές δυνάμεις, χωρίς να μεταβάλει τα ατομικά παραγωγικά μέσα σε κοινωνικά, που να μπορούν δηλαδή να χρησιμοποιηθούν μόνο από ένα σύνολο ανθρώπων. Αντί για το ροδάκι, τον χειροκίνητο αργαλειό, το σφυρί του σιδηρουργού, έχουμε τώρα την κλωστική μηχανή, τον μηχανικό αργαλειό και την ατμόσφουρα. Αντί για το ατομικό εργαστήρι το εργοστάσιο, το οποίο κάνει αναγκαία τη συνεργασία

ανάμεσα σε εκατοντάδες και χιλιάδες ανθρώπους. Και όπως τα μέσα της παραγωγής, έτσι και η ίδια η παραγωγή μεταμορφώνεται από μια σειρά ατομικές ενέργειες σε μια σειρά κοινωνικές ενέργειες και τα προϊόντα από ατομικά προϊόντα σε κοινωνικά. Το νήμα, το ύφασμα, το μεταλλικό αντικείμενο που βγαίνει από το εργοστάσιο είναι τα προϊόντα της συνεργασίας πολλών μαζί εργατών, από τα χέρια των οποίων ήταν αναγκαίο να περάσουν διαδοχικά πριν τελειώσουν. Δεν υπάρχει κανένα άτομο που να μπορεί να πει: «εγώ το έφτιαξα αυτό, αυτό είναι δικό μου προϊόν».

Όπου όμως η βασική μορφή της παραγωγής στηρίχτηκε σε έναν αυθόρμητο καταμερισμό εργασίας, ο οποίος σχηματίστηκε σταδιακά και χωρίς μέθοδο μέσα απ'την ίδια την κοινωνία, δίνει στα προϊόντα της εργασίας τη μορφή εμπορευμάτων, των οποίων η αμοιβαία ανταλλαγή, αγορά και πώληση επιτρέπει στους ατομικούς παραγωγούς να ικανοποιούν τις πολλαπλές ανάγκες τους. Αυτό συνέβαινε στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Ο χωρικός λ.χ. πουλούσε στο βιοτέχνη αγροτικά προϊόντα και σε αντάλλαγμα αγόραζε τα προϊόντα του βιοτέχνη. Μέσα σ' αυτή λοιπόν την κοινωνία, που την αποτελούσαν ατομικοί παραγωγοί εμπορευμάτων, εισχώρησε ο καινούριος τρόπος παραγωγής. Τον βλέπουμε να εφαρμόζει τον σχεδιασμένο καταμερισμό της εργασίας μέσα σε κάθε ξεχωριστό εργοστάσιο στη θέση της αυθόρμητης, δίχως πλάνο κατανομής εργασίας που επικρατούσε ως τότε σε ολόκληρη την κοινωνία. Πλάι στην ατομική παραγωγή εμφανίστηκε η κοινωνική παραγωγή. Τα προϊόντα και των δύο τα πουλούσαν στην ίδια αγορά και, κατά συνέπεια, στις ίδιες τιμές ή τουλάχιστον πάνω-κάτω στις ίδιες. Όμως η σχεδιασμένη οργάνωση ήταν πιο ισχυρή από τον αυθόρμητο καταμερισμό της εργασίας. Τα εργοστάσια που λειτουργούσαν κοινωνικά παρήγαγαν προϊόντα σε χαμηλότερο κόστος απ' ό,τι οι απομονωμένοι παραγωγοί. Η ατομική παραγωγή υπέκυψε διαδοχικά σε όλους τους κλάδους. Η κοινωνική παραγωγή επαναστατικοποίησε ολόκληρο τον παλιό τρόπο παραγωγής. Αυτός εντούτοις ο

επαναστατικός χαρακτήρας είχε αναγνωριστεί σε τόσο μικρό βαθμό που, αντίθετα, τον χρησιμοποιούσαν σαν μέσο για τη μεγέθυνση και την εξάπλωση της εμπορευματικής παραγωγής. Στη γέννησή του εμφανίστηκε άμεσα συνδεδεμένος με ορισμένους μοχλούς που προϋπήρχαν ήδη στην εμπορευματική παραγωγή και ανταλλαγή: εμπορικό κεφάλαιο, βιοτεχνία, μισθωτή εργασία. Κι επειδή η ίδια η κοινωνική παραγωγή εμφανίστηκε σαν μια νέα μορφή εμπορευματικής παραγωγής, εξακολούθησαν να ισχύουν ολοκληρωτικά οι μορφές ιδιοποίησης που χαρακτήριζαν την εμπορευματική παραγωγή.

Στην εμπορευματική παραγωγή, όπως είχε αναπτυχθεί το Μεσαίωνα, δεν μπορούσε καν να τεθεί ζήτημα σε ποιόν ανήκε το προϊόν της εργασίας. Κατά γενικό κανόνα, ο ατομικός παραγωγός το είχε ο ίδιος κατασκευάσει με πρώτες ύλες που άνηκαν σ' αυτόν και που, τις περισσότερες φορές, τις έφτιαχνε κι αυτές ο ίδιος με δικά του εργαλεία και με την προσωπική χειρωνακτική εργασία του ίδιου ή της οικογένειάς του. Δεν υπήρχε καμιά ανάγκη να ιδιοποιηθεί αυτός πρώτος το προϊόν, καθώς ανήκε εξ αρχής στον ίδιο. Η ιδιοκτησία του προϊόντος βασιζόταν λοιπόν στην προσωπική εργασία. Κι εκεί ακόμα που χρησιμοποιούσαν εξωτερική βοήθεια, αυτή σε γενικές γραμμές ήταν δευτερεύουσας σημασίας και συχνά πληρωνόταν, εκτός από το μισθό, και με άλλες άλλες μορφές αμοιβής: ο μαθητευόμενος στη συντεχνία, ή ο κάλφας εργαζόταν όχι τόσο για την τροφή και το μισθό του, όσο για να μάθει την τέχνη και να γίνει και ο ίδιος τεχνίτης.

Και τότε ήρθε η συγκέντρωση των μέσων παραγωγής σε μεγάλα εργαστήρια και μανιφακτούρες, ο μετασχηματισμός τους σε πραγματικά κοινωνικά μέσα παραγωγής. Τα κοινωνικά μέσα παραγωγής όμως, καθώς και τα προϊόντα, τα αντιμετώπιζαν και τώρα όπως στο παρελθόν, σαν να ανήκαν δηλαδή ατομικά στον παραγωγό. Μέχρι τότε, ο κάτοχος των μέσων εργασίας θεωρούταν κύριος των προϊόντων, γιατί επρόκειτο κατά κανόνα για προϊόντα του δικού του κόπου και η βοηθητική εργασία άλλων αποτελούσε εξαίρεση. Τώρα ο κάτοχος των μέσων παραγωγής

εξακολουθεί να ιδιοποιείται το προϊόν, παρόλο που δεν πρόκειται για το δικό του προϊόν, μα αποκλειστικά για το προϊόν της εργασίας κάποιου άλλου. Έτσι τα προϊόντα που από 'δω και μπρος παράγονται με την κοινωνική έννοια δεν τα ιδιοποιούνται αυτοί που πραγματικά χρησιμοποιούσαν τα παραγωγικά μέσα και πραγματικά κατασκεύασαν τα προϊόντα, μα ο καπιταλιστής. Τα παραγωγικά μέσα και η ίδια η παραγωγή απέκτησαν όντως κοινωνικό χαρακτήρα, βρίσκονται όμως κάτω από μια μορφή ιδιοποίησης που έχει σαν προϋπόθεση την ατομική παραγωγή, κατά την οποία ο καθένας είναι ιδιοκτήτης των προϊόντων του και τα φέρνει στην αγορά. Ο τρόπος παραγωγής υπακούει σ' αυτή τη μορφή ιδιοποίησης, αν και ο ίδιος αφαιρεί τις προϋποθέσεις στις οποίες βασίζεται η τελευταία.² Μέσα στην αντίφαση αυτή, που προσδίδει στον νέο τρόπο παραγωγής τον καπιταλιστικό του χαρακτήρα, βρίσκεται κι όλος εν σπέρματι ολόκληρη η κυρίαρχη σύγκρουση του σήμερα. Και όσο περισσότερο κυριαρχούσε ο καινούριος τρόπος παραγωγής σε όλους τους αποφασιστικούς τομείς της παραγωγής και σε όλες τις οικονομικά κρίσιμες χώρες, και παραμέριζε έτσι την ατομική παραγωγή ώσπου να απομείνει μόνο ένα ασήμαντο υπόλειμμα της, τόσο πιο έντονα βλέπουμε το ασύμβατο της κοινωνικής παραγωγής με την καπιταλιστική παραγωγή.

Όπως έχει προειπωθεί, οι πρώτοι καπιταλιστές βρήκαν τη μορφή της μισθωτής εργασίας να υπάρχει πριν απ' αυτούς. Μα τη βρήκαν σαν εξαίρεση, σαν βοηθητική απασχόληση, σαν συμπληρωματική, μεταβατική κατάσταση. Ο εργάτης γης που κατά καιρούς πήγαινε να δουλέψει με μεροκάματο είχε ένα-δυο στρέμματα δική του γη, από την οποία μπορούσε στην ανάγκη να επιβιώσει. Οι συντεχνιακοί νόμοι εξασφάλιζαν ότι ο σημερινός κάλφας θα γινόταν ο αυριανός μάστορας. Μόλις όμως τα μέσα παραγωγής μετατράπηκαν σε κοινωνικά και συγκεντρώθηκαν στα χέρια των καπιταλιστών, όλα άλλαξαν. Τα μέσα παραγωγής, καθώς και το προϊόν του μικρού ατομικού παραγωγού, έχαναν όλο και πιο πολύ την αξία τους. Δεν του απόμεινε πια, παρά να

πάει να εργαστεί με μεροκάματο στον καπιταλιστή. Η μισθωτή εργασία, που πρώτα ήταν εξαίρεση και βοηθητική πηγή, έγινε τώρα κανόνας και βασική μορφή για ολοκληρη την παραγωγή. Από βοηθητική απασχόληση έγινε η αποκλειστική απασχόληση του εργάτη. Ο περιστασιακά μισθωτός μετατράπηκε σε ισόβιο μισθωτό εργάτη. Επιπλέον, το πλήθος των ισόβια μισθωτών αυξήθηκε σε τεράστιο βαθμό, από την ταυτόχρονη κατάρρευση του φεουδαρχικού καθεστώτος με τη διάλυση της ακολουθίας των φεουδαρχών, την έξωση των χωρικών από τα νοικοκυριά τους κ.τ.λ. Ο χωρισμός ανάμεσα στα παραγωγικά μέσα από τη μια, τα οποία συγκεντρώθηκαν στα χέρια των καπιταλιστών, και τους παραγωγούς από την άλλη, που κατόντησαν να μην έχουν τίποτε άλλο εκτός από την εργατική τους δύναμη, ολοκληρώθηκε. Η αντίφαση ανάμεσα στην κοινωνική παραγωγή και την καπιταλιστική ιδιοποίηση εκδηλώνεται σαν ανταγωνισμός ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη.

Είδαμε ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής εισχώρησε σε μια κοινωνία από παραγωγούς εμπορευμάτων, από ατομικούς παραγωγούς που ο μόνος κοινωνικός δεσμός ανάμεσά τους ήταν η ανταλλαγή των προϊόντων τους. Κάθε κοινωνία, όμως, που στηρίζεται στην εμπορευματική παραγωγή, χαρακτηρίζεται από την ιδιαιτερότητα ότι οι παραγωγοί έχουν χάσει τον έλεγχο πάνω στις ίδιες τις δικές τους κοινωνικές σχέσεις. Ο καθένας παράγει για τον εαυτό του με τα μέσα παραγωγής που έτυχε να έχει και για τις δικές του ανταλλακτικές ανάγκες. Κανείς δεν ξέρει πόσα από τα αντικείμενα που παράγει θα φτάσουν στην αγορά, ούτε βέβαια πόση ποσότητα χρειάζεται η αγορά. Κανείς δεν ξέρει αν το ατομικό του προϊόν θα καλύψει, όταν φτάσει στην αγορά, κάποια πραγματική ανάγκη, αν θα βγάλει τα έξοδά του ή έστω και αν θα φτάσει να πουληθεί. Η αναρχία στην κοινωνική παραγωγή είναι ο κανόνας. Η εμπορευματική όμως παραγωγή, όπως και κάθε άλλη μορφή παραγωγής, έχει τους ιδιαίτερους εσωτερικούς της νόμους, που είναι αδιαχώριστοι από αυτή, και οι νόμοι αυτοί

επιβάλλονται παρ' όλη την αναρχία, μέσα και χάρη σ' αυτή. Αρχικά, λοιπόν, οι νόμοι είναι άγνωστοι και στους ίδιους τους παραγωγούς και πρέπει πρώτα να τους ανακαλύψει κανείς, σιγά-σιγά και με την εμπειρία. Επιβάλλονται, κατά συνέπεια, χωρίς τους παραγωγούς και ενάντια στους παραγωγούς, σαν τυφλοί, φυσικοί νόμοι που χαρακτηρίζουν τη δική τους μορφή παραγωγής. Το προϊόν κυριαρχεί πάνω στους παραγωγούς.

Στην κοινωνία του Μεσαίωνα, ιδιαίτερα στους πρώτους αιώνες, η παραγωγή ήταν ουσιαστικά προσανατολισμένη στην προσωπική κατανάλωση. Ικανοποιούσε, πάνω απ' όλα, μόνο τις ανάγκες του παραγωγού και της οικογένειάς του. Όπου υπήρχαν σχέσεις προσωπικής εξάρτησης, όπως στην ύπαιθρο, η παραγωγή ικανοποιούσε και τις ανάγκες του φεουδάρχη. Δεν γινόταν λοιπόν καμιά ανταλλαγή και, συνεπώς, τα προϊόντα δεν έπαιζαν το ρόλο εμπορευμάτων. Η αγροτική οικογένεια παρήγε σχεδόν όλα όσα είχε ανάγκη, εργαλεία, ρούχα, τρόφιμα. Μόνο όταν κατάφερνε να παραγάγει ένα πλεόνασμα πάνω από τις δικές της ανάγκες και τις οφειλές σε είδος που έπρεπε να δώσει στο φεουδάρχη, παρήγαγε και εμπορεύματα. Το πλεόνασμα αυτό που κατέληγε στην κοινοτική ανταλλαγή και προσφερόταν για πώληση, μετατρέποταν σε εμπόρευμα. Οι βιοτέχνες στην πόλη ήταν βέβαιοι αναγκασμένοι να παράγουν εξαρχής για ανταλλαγή. Μα κι αυτοί αντίστοιχα ικανοποιούσαν με την εργασία τους κυρίως ένα μεγάλο μέρος από τις ατομικές τους ανάγκες. Είχαν περιβόλια και μικρά χωράφια. Έστελναν τα ζώα τους στο κοινοτικό δάσος για βοσκή, που τους προμήθευε επιπλέον και με ξύλα για οικοδομές και για καύσιμα. Οι γυναίκες έκλωθαν το λινάρι, το μαλλί κ.τ.λ. Η παραγωγή με σκοπό την ανταλλαγή, η εμπορευματική παραγωγή, βρισκόταν μόλις στην αρχή της. Γι' αυτό η ανταλλαγή ήταν περιορισμένη, η αγορά το ίδιο, ο τρόπος παραγωγής σταθερός, υπήρχε απομόνωση σχετικά με τον έξω κόσμο, και ενότιπα στο εσωτερικό. Το Μαρκ³ στην ύπαιθρο, η συντεχνία στην πόλη.

Με την επέκταση όμως της εμπορευματικής παραγωγής και κυρίως με την εμφάνιση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οι νόμοι της εμπορευματικής παραγωγής, που ως τότε βρίσκονταν σε κατάσταση ύπνωσης, άρχισαν πια να λειτουργούν ανοιχτά και πιο έντονα. Οι παλιές συμβάσεις χαλάρωσαν, οι γέρικοι φραγμοί της απομόνωσης έσπασαν, οι παραγωγοί μετατράπηκαν όλο και πιο πολύ σε ανεξάρτητους, απομονωμένους παραγωγούς εμπορευμάτων. Η αναρχία της κοινωνικής παραγωγής έγινε ορατή και οξύνθηκε όλο και πιο πολύ. Όμως, το κυριότερο όργανο, με το οποίο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής ενίσχυσε το αναρχικό στοιχείο στην κοινωνική παραγωγή, ήταν το αντίθετο ακριβώς της αναρχίας - η αυξανόμενη οργάνωση της παραγωγής ως κοινωνική πια παραγωγή μέσα στην κάθε ξεχωριστή παραγωγική επιχείρηση. Και μ' αυτόν το μοχλό έβαλε τέλος στην παλιά ειρηνική σταθερότητα. Κάθε βιομηχανικός κλάδος στον οποίο εφαρμοζόταν, δεν ανεχόταν να συνυπάρχει πλάι του καμιά παλιότερη μέθοδος. Αν επρόκειτο για χειροτεχνία, σάρωσε την παλιά βιοτεχνία εντελώς. Το πεδίο της εργασίας έγινε πεδίο μάχης. Οι μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις και η αποικιοποίηση που τις ακολούθησε πολλαπλασίασαν τις αγορές κατανάλωσης και επιτάχυναν τη μετατροπή της βιοτεχνίας σε χειροτεχνικά εργοστάσια. Ο πόλεμος δεν ξέσπασε μόνο ανάμεσα στους ξεχωριστούς τοπικούς παραγωγούς. Οι τοπικοί αγώνες αναπτύχθηκαν ώσπου έγιναν εθνικοί αγώνες, οι εμπορικοί πόλεμοι του 17ου και του 18ου αιώνα.⁴ Η μεγάλη κλίμακας βιομηχανία, τέλος, και η δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς έκαναν την πάλη οικουμενική και ταυτόχρονα της έδωσαν μια πρωτάκουστη σφοδρότητα. Αυτό που καθορίζει σε σημείο ζωής ή θανάτου το αν θα επιβιώσουν οι ξεχωριστοί καπιταλιστές, όπως και ολόκληρες βιομηχανίες και ολόκληρες χώρες, είναι η πρόοδος στις φυσικές και τεχνητές συνθήκες της παραγωγής. Ο πιτημένος εξοντώνεται χωρίς οίκτο. Είναι η δαρβίνεια πάλη για την ατομική επιβίωση, που μεταφέρθηκε από τη φύση στην κοινωνία με πολλαπλάσια μανία. Ο βάρβαρος νόμος της

φύσης παρουσιάζεται σαν το απόγειο στην ανάπτυξη της ανθρωπότητας. Η αντίφαση μεταξύ κοινωνικής παραγωγής και καπιταλιστικής ιδιοποίησης αναπαράγεται με τη μορφή του ανταγωνισμού ανάμεσα στην οργάνωση της παραγωγής στο ξεχωριστό εργοστάσιο και την αναρχία της παραγωγής στο σύνολο της κοινωνίας.

Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής κινείται μέσα στις δύο αυτές μορφές αντίφασης, μιας αντίφασης που είναι συνυφασμένη εξαρχής μαζί του, διαγράφοντας ασταμάτητα το «φαύλο κύκλο» που είχε περιγράψει ο Φουριέ. Ωστόσο αυτό που δεν μπορούσε ακόμη να αντιληφθεί στον καιρό του ο Φουριέ, είναι πως ο κύκλος αυτός στενεύει σιγά-σιγά, πως η κίνηση μοιάζει όλο και περισσότερο με μια σπειροειδή γραμμή που, όπως και στους πλανήτες, θα καταλήξει να συγκρουστεί με το κέντρο. Η κινητήρια δύναμη της κοινωνικής αναρχίας στην παραγωγή είναι αυτή που μετατρέπει όλο και περισσότερο τη μεγάλη πλειοψηφία των ανθρώπων σε προλετάριους και οι προλεταριακές μάζες με τη σειρά τους είναι αυτές που τελικά θα βάλουν ένα τέλος στην αναρχία της παραγωγής. Η ίδια κινητήρια δύναμη είναι εκείνη που μετατρέπει την απεριόριστη δυνατότητα για τελειοποίηση των μηχανών στη μεγάλη βιομηχανία σε επιτακτικό νόμο για τον κάθε ξεχωριστό βιομήχανο καπιταλιστή, που τον εξαναγκάζει να τελειοποιεί όλο και πιο πολύ τις μηχανικές του εγκαταστάσεις κάτω από την απειλή της καταστροφής.

Τελειοποίηση όμως των μηχανών σημαίνει πως ένα μέρος από το ανθρώπινο εργατικό δυναμικό περισσεύει. Αν η εισαγωγή και ο πολλαπλασιασμός των μηχανών σήμανε τον εκτοπισμό εκατομμυρίων χειρωνακτών και την αντικατάστασή τους από ένα μικρό αριθμό χειριστών της μηχανής, η τελειοποίηση των μηχανικών εγκαταστάσεων σημαίνει τον εκτοπισμό όλο και περισσότερων χειριστών μηχανής και, σε τελευταία ανάλυση, τη δημιουργία ενός αριθμού από διαθέσιμους μισθωτούς που ξεπερνάει το μέσο όρο των αναγκών απασχόλησης του κεφαλαίου, τη δημιουργία ενός κυριολεκτικά εφεδρικού βιομηχανικού στρατού, σύμφωνα με τον όρο που χρησιμοποίησα το 1845.⁸ ενός

στρατού που είναι διαθέσιμος για τις περιόδους που η βιομηχανία εργάζεται σε έντονο ρυθμό, και που πετιέται στο δρόμο μόλις ακολουθήσει αναγκαστικά το «κραχ», ενός στρατού που αποτελεί κάθε στιγμή βαρίδι δεμένο στα πόδια της εργατικής τάξης στον αγώνα που διεξάγει ενάντια στο κεφάλαιο για την ύπαρξή της, ένα ρυθμιστή που κρατάει το μισθό στο χαμηλό επίπεδο που εξυπηρετεί τις ανάγκες του κεφαλαίου. Έτσι, για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του Μαρξ, οι μηχανές γίνονται το πιο δυνατό όπλο του κεφαλαίου ενάντια στην εργατική τάξη, όπου το μέσο της εργασίας αρπάζει ξανά και ξανά από τα χέρια του εργάτη τα μέσα της επιβίωσής του, όπου αυτό το ίδιο το προϊόν του εργάτη μετατρέπεται σε όργανο για την υποδούλωσή του. Μ'αυτόν τον τρόπο, από την αρχή, η οικονομία στα μέσα της εργασίας μετατρέπεται παράλληλα σε μια χωρίς έλεος σπατάλη της εργατικής δύναμης, σε κυριολεκτική καταλίστευση σε σχέση με τις συνθήκες και τους όρους εργασίας, σε τέτοιο βαθμό, που η μηχανή, το πιο ισχυρό μέσο για τον περιορισμό του εργάσιμου χρόνου, μετατρέπεται στον πιο αλάνθαστο μηχανισμό για τη μεταβολή ολόκληρης της ζωής του εργάτη και της οικογένειάς του σε διαθέσιμο χρόνο εργασίας για την επέκταση του κεφαλαίου.⁶

Έτσι, η υπερεργασία μερικών γίνεται προϋπόθεση για την ανεργία των άλλων και η μεγάλη βιομηχανία, τη στιγμή που κυνηγάει σ' όλον τον πλανήτη να βρει καινούργιους καταναλωτές, περιορίζει στη δική της χώρα την κατανάλωση των μαζών σε ένα ελάχιστο όριο πείνας και υποσκάπτει τη δική της εσωτερική αγορά. «Ο νόμος που κρατάει πάντα την ισορροπία ανάμεσα στην έκταση και ενέργεια της συσσώρευσης από τη μια και τον σχετικό υπερπληθυσμό ή τον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό από την άλλη, δίνει τον εργάτη στο κεφάλαιο πιο στέρεα απ' όσο κρατούσαν οι σφήνες του Ηφαίστου τον Προμηθέα δεμένο στο βράχο του. Ο νόμος αυτός καθορίζει μια συσσώρευση αθλιότητας αντίστοιχη με τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Η συσσώρευση του πλούτου στον ένα πόλο σημαίνει ταυτόχρονα συσσώρευση της

αθλιότητας, της αγωνίας για τη δουλειά, της σκλαβιάς, της αμάθειας, της αποκτήνωσης, της ηθικής κατάπτωσης στον αντίθετο πόλο, δηλαδή στην πλευρά της τάξης που παράγει το ίδιο το προϊόν της σαν κεφάλαιο». ¹ Το να περιμένει κανείς από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής μια διαφορετική κατανομή των προϊόντων, είναι σαν να περιμένει τα ηλεκτρόδια μιας μπαταρίας να μην αποσυνθέτουν το νερό και να μη δίνουν οξυγόνο στο θετικό πόλο και υδρογόνο στον αρνητικό, τη στιγμή που βρίσκονται συνδεδεμένα με τη μπαταρία.

Είδαμε με ποιόν τρόπο η ικανότητα τελειοποίησης των σύγχρονων μηχανών, όταν αναπτύσσεται στον ανώτατο βαθμό, μετατρέπεται, λόγω της αναρχίας της κοινωνικής παραγωγής, σ' έναν επιτακτικό νόμο που υποχρεώνει τον κάθε ξεχωριστό βιομήχανο καπιταλιστή να βελτιώνει αδιάκοπα την παραγωγική ισχύ τους. Η απλή δυνατότητα να διευρύνεται το πεδίο της παραγωγής του μετατρέπεται γι' αυτόν σε έναν άλλο, εξίσου επιτακτικό νόμο. Η τεράστια δυναμική επέκτασης που υπάρχει στη μεγάλης κλίμακας βιομηχανία και που πλάι της η δύναμη επέκτασης των αερίων μοιάζει πραγματικά παιδικό παιχνίδι, εκδηλώνεται τώρα σε μας σαν ανάγκη για ποιοτική και ποσοτική επέκταση, που δεν υπολογίζει καμιά αντίθετη πίεση. Την αντίθετη πίεση τη δημιουργεί η κατανάλωση, οι πωλήσεις, οι αγορές για τα προϊόντα της μεγάλης βιομηχανίας. Μα η ικανότητα για επέκταση των αγορών, τόσο σε έκταση όσο και σε βάθος, καθορίζεται πρώτα-πρώτα από ολότελα διαφορετικούς νόμους, που ενεργούν πολύ λιγότερο δραστικά. Η εξάπλωση των αγορών δεν μπορεί να συμβαδίζει με την επέκταση της παραγωγής. Η σύγκρουση είναι αναπόφευκτη, και μιας που δεν μπορεί να σπάσει τον ίδιο τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, γίνεται περιοδική. Η κεφαλαιοκρατική παραγωγή γεννάει έναν καινούργιο «φαύλο κύκλο».

Και πραγματικά, από το 1825 που ξέσπασε η πρώτη γενικευμένη κρίση, το σύνολο του βιομηχανικού και εμπορικού κόσμου, η παραγωγή και η ανταλλαγή σε όλους τους πολιτισμένους λαούς και τα περισσότερο ή λιγότερο βάρβαρα παραρήματα τους, παθαίνουν βλάβη

σχεδόν μια φορά κάθε δέκα χρόνια. Το εμπόριο σταματάει, οι αγορές είναι υπερπλήρεις, τα προϊόντα μένουν σε σωρούς απούλητα, το μετρητό χρήμα γίνεται άφαντο, η πίστωση εξαφανίζεται, τα εργοστάσια σταματούν, οι εργαζόμενες μάζες στερούνται τα μέσα διαβίωσης γιατί απλά παρήγαγαν πάρα πολλά, η μια χρεωκοπία διαδέχεται την άλλη, ο ένας αναγκαστικός πλειστηριασμός ακολουθεί τον άλλο. Η στασιμότητα κρατάει χρόνια, παραγωγικές δυνάμεις και προϊόντα κατασπαταλούνται και καταστρέφονται μαζικά, ώσου τελικά να μπορέσουν να διοχετευθούν οι συσσωρευμένες αυτές μάζες των εμπορευμάτων, ύστερα από μια μικρή ή μεγάλη υποτίμηση, οπότε η παραγωγή και η ανταλλαγή ξαναπαίρνουν σιγά-σιγά μπρος. Σταδιακά ο ρυθμός της κίνησης επιταχύνεται, το βήμα γίνεται τροχάδην, το βιομηχανικό τροχάδην μετατρέπεται σε καλπασμό και ο καλπασμός μεγαλώνει με τη σειρά του, ώσου να γίνει ένα ακαλίνωτο τρέξιμο, ένα πραγματικό βιομηχανικό, εμπορικό, πιστωτικό και κερδοσκοπικό *steerle-chase*,⁸ για να καταλήξει και πάλι με ένα από τα πιο επικίνδυνα άλματα.... στο χαντάκι του κραχ. Και ξανά τα ίδια από την αρχή. Να τί ζήσαμε από το 1825 όχι λιγότερες από πέντε φορές και το ξαναζούμε κι αυτή τη στιγμή (1877) για έκτη φορά. Και ο χαρακτήρας των κρίσεων αυτών εκδηλώνεται τόσο καθαρά, που ο Φουριέ έφτασε να τις χαρακτηρίσει όλες τους ονομάζοντας την πρώτη απ'αυτές: *crise pl thorique* (κρίση υπεραφθονίας).

Στις κρίσεις βλέπουμε να ξεσπά βίαια η αντίφαση ανάμεσα στην κοινωνική παραγωγή και την κεφαλαιοκρατική ιδιοποίηση. Η κυκλοφορία των εμπορευμάτων προσωρινά αναστέλλεται. Το μέσο κυκλοφορίας, το χρήμα, γίνεται εμπόδιο στην κυκλοφορία. Όλοι οι νόμοι της εμπορευματικής παραγωγής και κυκλοφορίας αναποδογυρίζονται. Η οικονομική σύγκρουση φτάνει στο απώγειό της: ο τρόπος παραγωγής ξεσπκώνεται ενάντια στον τρόπο ανταλλαγής.

Το γεγονός ότι η κοινωνική οργάνωση της παραγωγής στο εσωτερικό του εργοστασίου αναπτύχθηκε, ώσου να γίνει ασυμβίβαστη

με την αναρχία της παραγωγής που υπάρχει στην κοινωνία, πλάι και πάνω απ' αυτήν, το γεγονός αυτό γίνεται χειροπαστό και στους ίδιους τους καπιταλιστές από τη βίαιη συγκέντρωση του κεφαλαίου που συντελείται όσο διαρκούν οι κρίσεις, με την καταστροφή πολλών από τους μεγάλους και ακόμα περισσότερων από τους μικρούς καπιταλιστές. Ολόκληρος ο μηχανισμός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αρνείται να κινηθεί, γιατί τον πιάζουν οι παραγωγικές δυνάμεις που δημιούργησε ο ίδιος. Δεν μπορεί πια να μετατρέψει σε κεφάλαιο όλη αυτή τη μάζα από μέσα παραγωγής. Μένουν ακραιοποιήματα και γι' αυτό ακριβώς είναι υποχρεωμένος να μένει ακραιοποιήτος και ο εφεδρικός βιομηχανικός στρατός. Μέσα παραγωγής, μέσα συντήρησης, διαθέσιμοι εργάτες, όλα τα στοιχεία της παραγωγής και του γενικού πλούτου πλεονάζουν. Όμως «η άφθονια γίνεται η πηγή της δυστυχίας και της στέρσης» (Φουριέ), καθότι αυτή ακριβώς η αφθονία εμποδίζει τη μετατροπή των μέσων παραγωγής και συντήρησης σε κεφάλαιο. Γιατί στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία, τα μέσα παραγωγής δεν μπορούν να μπουν σε κίνηση, αν προηγουμένως δεν μετατραπούν σε κεφάλαιο, σε μέσα για την εκμετάλλευση της ανθρώπινης εργατικής δύναμης. Η ανάγκη να πάρουν τα μέσα παραγωγής και συντήρησης την ιδιότητα του κεφαλαίου ορθώνεται σαν φάντασμα ανάμεσα σ' αυτά και τους εργάτες. Αυτή η ανάγκη από μόνη της εμποδίζει να ενωθούν οι υλικοί και προσωπικοί μοχλοί της παραγωγής. Αυτή μονάχα απαγορεύει στα παραγωγικά μέσα να μπουν σε κίνηση και στους εργάτες να εργαστούν και να ζήσουν. Έτσι, λοιπόν, από τη μια ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στέκεται καταδικασμένος από την αδυναμία του να εξακολουθήσει να διευθύνει τις παραγωγικές δυνάμεις. Από την άλλη, αυτές οι ίδιες οι παραγωγικές δυνάμεις πιέζουν με αυξανόμενη δύναμη να λυθεί η αντίφαση, να απολυτρωθούν οι παραγωγικές δυνάμεις από την ιδιότητα του κεφαλαίου, ώστε να μπορέσει να αναγνωριστεί πραγματικά και ο χαρακτήρας τους σαν κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις.

Η αντίδραση αυτή των παραγωγικών δυνάμεων, που βρίσκονται σε έντονη ανάπτυξη, ενάντια στην ιδιότητά τους να είναι κεφάλαιο, αυτή η αυξανόμενη ανάγκη να αναγνωριστεί η κοινωνική τους φύση, είναι το στοιχείο που υποχρεώνει την ίδια την καπιταλιστική τάξη να τις μεταχειρίζεται όλο και πιο πολύ, ως το σημείο τουλάχιστον που είναι αυτό δυνατό να γίνει μέσα στις καπιταλιστικές σχέσεις, σαν κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις. Η περίοδος της βιομηχανικής ανάκαμψης, με την απεριόριστη διόγκωση των πιστώσεων, καθώς και η ίδια η κρίση, με την κατάρρευση των μεγάλων καπιταλιστικών επιχειρήσεων, εξωθούν σημαντικές μάζες παραγωγικών μέσων σ' εκείνη τη μορφή κοινωνικοποίησης που βλέπουμε στα διάφορα είδη των μετοχικών εταιρειών. Πολλά από τα παραγωγικά και συγκοινωνιακά αυτά μέσα, όπως λ.χ. οι σιδηρόδρομοι, είναι εξαρχής τόσο κολοσσιαία, που αποκλείουν κάθε άλλη μορφή εκμετάλλευσης. Σ' έναν κάποιο βαθμό, ωστόσο, της ανάπτυξης, δεν επαρκεί πια ούτε και αυτή η μορφή: οι παραγωγοί μεγάλης κλίμακας ενός συγκεκριμένου κλάδου της βιομηχανίας στο εσωτερικό μιας χώρας συνενώνονται σε «τραστ», που είναι μια ένωση με σκοπό να ρυθμίζει την παραγωγή. Καθορίζουν τη συνολική ποσότητα που πρέπει να παραχθεί από το προϊόν τους, τη διανέμουν μεταξύ τους και επιβάλλουν τις τιμές πώλησης που καθόρισαν από πριν. Επειδή όμως τα τραστ αυτά γενικά διαλύονται μόλις αρχίσουν να πηγαίνουν άσχημα οι δουλειές, ακριβώς γι' αυτό προωθούν μια ακόμα πιο συγκεντροποιημένη μορφή κοινωνικοποίησης: ολόκληρος ο βιομηχανικός κλάδος μετατρέπεται σε μια μόνο μεγάλη μετοχική εταιρία και ο εσωτερικός ανταγωνισμός παραχωρεί τη θέση του στο εσωτερικό μονοπώλιο από τη μια και μοναδική αυτή εταιρεία. Αυτό έγινε λ.χ. το 1890 με την αγγλική παραγωγή αλκαλίου, η οποία μετά τη συγχώνευση των 48 μεγαλύτερων μονάδων, βρίσκεται σήμερα στα χέρια μιας μόνο εταιρείας με ενιαία διεύθυνση και με κεφάλαιο 120 εκατομμύρια μάρκα.

Στα τραστ ο ελεύθερος συναγωνισμός μετατρέπεται σε μονοπώλιο,

η δίκως σχέδιο παραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας συνθηκολογεί μπροστά στη σχεδιασμένη παραγωγή της σοσιαλιστικής κοινωνίας που πλησιάζει. Φυσικά, στην αρχή αυτό γίνεται για το μεγαλύτερο όφελος των καπιταλιστών. Εδώ όμως η εκμετάλλευση γίνεται τόσο καταφανής, που πρέπει να γκρεμιστεί. Κανένας λαός δεν θα ανεχόταν μια παραγωγή που θα την διευθύνουν τα τραστ, μια τόσο ωμή εκμετάλλευση της κοινωνίας από μια μικρή συμμορία εκδοτών κουπονιών.

Όπως κι αν είναι, με τραστ η χωρίς τραστ, πρέπει τελικά να αναλάβει τη διεύθυνση της παραγωγής ο επίσημος εκπρόσωπος της καπιταλιστικής κοινωνίας, το Κράτος.⁹ Η αναγκαιότητα της μετατροπής σε κρατική ιδιοκτησία εμφανίζεται πρώτα στους μεγάλους οργανισμούς επικοινωνιών: ταχυδρομεία, τηλεγράφους, σιδηροδρόμους.

Αν οι κρίσεις αποκαλύπτουν την ανικανότητα της αστικής τάξης να εξακολουθήσει να διαχειρίζεται τις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις, η μετατροπή των μεγάλων οργανισμών της παραγωγής και των συγκοινωνιών σε μετοχικές εταιρίες, τραστ και κρατική ιδιοκτησία αποδεικνύει ότι η αστική τάξη δεν είναι καθόλου απαραίτητη για τη δουλειά αυτή. Όλες οι κοινωνικές λειτουργίες του καπιταλιστή γίνονται τώρα από μισθωτούς υπαλλήλους. Ο καπιταλιστής δεν έχει πια καμιά κοινωνική δράση, εκτός από το να τσεπώνει τα εισοδήματα, να κόβει κουπόνια και να τζογάρει στο χρηματιστήριο, όπου οι διάφοροι καπιταλιστές ληστεύουν ο ένας τα κεφάλαια του άλλου. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, που άρχισε εκτοπίζοντας πρώτα τους εργάτες, εκτοπίζει τώρα τους καπιταλιστές και, όπως τους εργάτες, τους ξαποστέλνει στο πλεόνασμα του πληθυσμού, αν δεν τους στείλει από την πρώτη κι όλας στιγμή στον εφεδρικό βιομηχανικό στρατό.

Μα ούτε η μετατροπή σε μετοχικές εταιρίες και τραστ, ούτε η μετατροπή σε κρατική ιδιοκτησία αφαιρεί το χαρακτήρα του κεφαλαίου από τις παραγωγικές δυνάμεις. Αυτό είναι φανερό για τις μετοχικές εταιρίες και τα τραστ. Και το σύγχρονο κράτος είναι κι αυτό απλά μια

οργάνωση που δημιούργησε η αστική τάξη για να διατηρεί τους γενικούς εξωτερικούς όρους του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής απέναντι σε κάθε είδους φθορά, τόσο από τη μεριά των εργατών, όσο και από τη μεριά των ξεχωριστών καπιταλιστών. Το σύγχρονο Κράτος, οποιαδήποτε και αν είναι η μορφή του, ουσιαστικά είναι ένας καπιταλιστικός μηχανισμός, κράτος των καπιταλιστών, η συλλογική έννοια του καπιταλιστή. Όσο περισσότερες παραγωγικές δυνάμεις αναλαμβάνει στην ιδιοκτησία του, τόσο περισσότερο γίνεται πραγματικά συλλογικός καπιταλιστής, τόσο πιο πολύ εκμεταλλεύεται τους πολίτες. Οι εργάτες εξακολουθούν να είναι εργάτες, προλετάριοι. Οι καπιταλιστικές σχέσεις δεν παύουν να υπάρχουν, αντίθετα εξωθούνται στα όρια. Όταν όμως φτάσουν εκεί, αντιστρέφονται. Η ιδιοκτησία του Κράτους στις παραγωγικές δυνάμεις δεν αποτελεί λύση της σύγκρουσης, ωστόσο περιέχει το τυπικό μέσο, το κλειδί για τη λύση.

Η λύση αυτή μπορεί απλά και μόνο να απαρτίζεται από το στοιχείο ότι αναγνωρίζεται η κοινωνική φύση στις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις και ότι, κατά συνέπεια, ο τρόπος της παραγωγής, της ιδιοποίησης και της ανταλλαγής έχει εναρμονιστεί με τον κοινωνικό χαρακτήρα των μέσων παραγωγής. Αυτό δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο όταν η κοινωνία πάρει ανοικτά και καθαρά στην κατοχή της τις παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες έχουν γίνει πολύ μεγάλες για να τις διευθύνει οποιοσδήποτε άλλος εκτός από την κοινωνία την ίδια. Έτσι, οι παραγωγοί θα επιβάλουν συνειδητά τον κοινωνικό χαρακτήρα των μέσων παραγωγής και των προϊόντων, ο οποίος σήμερα στρέφεται ενάντια στους ίδιους, κλονίζει κατά περιόδους τον τρόπο της παραγωγής και ανταλλαγής και δεν επιβάλλεται διαφορετικά παρά με τη βία και την καταστροφή, όπως οι φυσικοί νόμοι που δρουν τυφλά. Κι από τότε και μετά, από αιτία ανωμαλίας και καταστροφών που ήταν, θα μετατραπεί στον πιο ισχυρό μοχλό της ίδιας της παραγωγής.

Οι κοινωνικές δυνάμεις δρουν κυριολεκτικά σαν τις δυνάμεις της φύσης - τυφλές, βίαιες, καταστρεπτικές, όταν δεν τις κατανοήσουμε και

δεν τις λάβουμε υπόψιν. Μόλις όμως τις αναγνωρίσουμε, όταν καταλάβουμε με ποιόν τρόπο δρουν, ποιά κατεύθυνση έχουν και ποιά είναι τα αποτελέσματά τους, τότε εξαρτάται από μας και μόνο να τις υποτάξουμε όλο και πιο πολύ στη θέλησή μας και χάρη σ' αυτές να πετύχουμε το σκοπό μας. Κι αυτό είναι ιδιαίτερα σωστό με τις σημερινές τεράστιες παραγωγικές δυνάμεις. Ενόσω αρνούμαστε επίμονα να καταλάβουμε τη φύση και το χαρακτήρα τους - και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και οι υπερασπιστές του είναι εμπόδια σ' αυτή την κατανόηση -, οι δυνάμεις αυτές ενεργούν παρά και ενάντια στη θέλησή μας και κυριαρχούν πάνω μας, όπως έχουμε λεπτομερειακά εξηγήσει πιο πριν. Μόλις όμως κατανοήσουμε τη φύση τους, μπορούν στα χέρια των συλλογικών παραγωγών να μετατραπούν από διαβολικοί αφέντες σε υπάκουους υπηρέτες. Σ' αυτό βρίσκεται η διαφορά ανάμεσα στην καταστροφική δύναμη του ηλεκτρισμού που υπάρχει στην αστραπή ενός κεραυνού, και στον ήμερο ηλεκτρισμό στον τηλεγράφο και το ηλεκτρικό τόξο, η διαφορά ανάμεσα στην πυρκαγιά και τη φωτιά που εξυπηρετεί τον άνθρωπο. Όταν χρησιμοποιήσουμε με τον ίδιον τρόπο τις σύγχρονες παραγωγικές δυνάμεις, με σεβασμό στη φύση τους, θα δούμε να αντικαθιστά την κοινωνική αναρχία της παραγωγής μια κοινωνικά σχεδιασμένη ρύθμιση της παραγωγής, σύμφωνα με τις ανάγκες τόσο της κοινότητας, όσο και του ατόμου. Έτσι ο καπιταλιστικός τρόπος ιδιοποίησης, στον οποίο το προϊόν υποδουλώνει πρώτα τον παραγωγό και στη συνέχεια κι αυτόν τον ίδιο το σφετεριστή, θα αντικατασταθεί από τον τρόπο ιδιοποίησης των προϊόντων, ο οποίος θα στηρίζεται στην ίδια τη φύση των σύγχρονων παραγωγικών μέσων: από τη μια, άμεση κοινωνική ιδιοποίηση σαν το μέσο που διατηρεί και αναπτύσσει την παραγωγή κι από την άλλη, άμεση ατομική ιδιοποίηση σαν μέσο ύπαρξης και απόλαυσης.

Καθώς ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής μετατρέπει όλο και περισσότερο τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού σε προλετάριους, δημιουργεί τη δύναμη εκείνη που, κάτω από την απειλή της

καταστροφής, είναι υποχρεωμένη να πραγματοποιήσει αυτή την επανάσταση. Όσο περισσότερο ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής πιέζει να μετατραπούν τα μεγάλα κοινωνικά παραγωγικά μέσα σε ιδιοκτησία του Κράτους, τόσο δείχνει ο ίδιος το δρόμο προς την ανατροπή αυτή. Το προλεταριάτο κατακτά την κρατική εξουσία και μετατρέπει πρώτα-πρώτα τα παραγωγικά μέσα σε κρατική ιδιοκτησία. Έτσι, όμως, καταργεί τον ίδιο του τον εαυτό σαν προλεταριάτο, καταργεί όλες τις ταξικές διαφορές και τις ταξικές αντιθέσεις και μ' αυτό και το Κράτος σαν Κράτος. Η κοινωνία που μέχρι σήμερα κινείται μέσα στις ταξικές αντιθέσεις έχει ανάγκη από το Κράτος, δηλαδή από μια οργάνωση της κάθε φορά εκμεταλλεύτριας τάξης, ώστε να μπορεί να διατηρεί τις εξωτερικές συνθήκες παραγωγής, και ειδικά και κύρια για να κρατάει την τάξη που εκμεταλλεύεται κάτω από συνθήκες καταπίεσης αντίστοιχες με τον εκάστοτε τρόπο παραγωγής (δουλεία, δουλοπαροικία ή φεουδαρχική εξάρτηση, μισθωτή εργασία). Το Κράτος ήταν ο επίσημος αντιπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας, η σύνθεσή της σ' ένα ορατό σώμα, μα αυτό μόνο για όσον καιρό ήταν το Κράτος της τάξης, η οποία στην εποχή της εκπροσωπούσε ολόκληρη την κοινωνία: στην αρχαιότητα είναι το Κράτος των πολιτών που είναι δουλοκτήτες, στο Μεσαίωνα των φεουδαρχών ευγενών, στην εποχή μας της αστικής τάξης. Όταν θα κατορθώσει να γίνει πραγματικά ο αντιπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας, θα γίνει από μόνο του περιττό. Μόλις πάψουν να υπάρχουν κοινωνικές τάξεις για να τις κρατάει στην καταπίεση, μόλις, μαζί με την ταξική κυριαρχία και την πάλη του ατόμου για την ύπαρξη, που βασίζεται στην προηγούμενη αναρχία της παραγωγής, εξαφανιστούν και οι συγκρούσεις και οι υπερβολές που είναι συνέπειά τους, δεν υπάρχει πια τίποτα που θα πρέπει να καταπιεστεί και να κάνει άρα αναγκαία μια κατασταλτική δύναμη, ένα Κράτος. Η πρώτη πράξη που μ' αυτή εμφανίζεται το Κράτος πραγματικά σαν αντιπρόσωπος ολόκληρης της κοινωνίας - η κατοχή των παραγωγικών μέσων στο όνομα της κοινωνίας - είναι ταυτόχρονα και η τελευταία ανεξάρτητη πράξη

που κάνει σαν Κράτος. Η παρέμβαση τής κρατικής εξουσίας στις κοινωνικές σχέσεις γίνεται στο ένα πεδίο μετά το άλλο περιπτή και τότε απονεκρώνεται μόνο του. Η κυβέρνηση προσώπων παραχωρεί τη θέση της στη διαχείριση πραγμάτων και τη διεύθυνση των παραγωγικών λειτουργιών. Το Κράτος δεν «καταργείται», σβήνει. Απ' αυτή τη θέση, πρέπει να εκτιμήσουμε τη φράση «ελεύθερο λαϊκό Κράτος», τόσο από την άποψη της προσωρινής δικαιολόγησής της σαν προπαγανδιστικό μέσο, όσο και από την οριστική της ανεπάρκεια σαν επιστημονική ιδέα. Από την ίδια θέση πρέπει να κρίνουμε και τις απαιτήσεις των λεγόμενων αναρχικών, πως το κράτος πρέπει να καταργηθεί μέσα σε μια νύχτα.¹⁰

Από τότε που εμφανίστηκε στην ιστορία ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, ονειρεύτηκαν την κατοχή των παραγωγικών μέσων από την κοινωνία περισσότερο ή λιγότερο θολά, διάφορα άτομα και ολόκληρες αιρέσεις, σαν μελλοντικό ιδανικό. Θα μπορούσε όμως να γίνει εφικτό, να γίνει ιστορική αναγκαιότητα, όταν θα εκπληρώνονταν οι υλικόι όροι για την πραγματοποίησή του. Αυτό, όπως και κάθε άλλη κοινωνική πρόοδος, γίνεται δυνατό, όχι όταν κατανοηθεί πως η ύπαρξη των τάξεων βρίσκεται σε αντίφαση με τη δικαιοσύνη, την ισότητα κ.λ.π., όχι με την απλή θέληση να καταργηθούν οι τάξεις, αλλά όταν εμφανιστούν ορισμένοι καινούργιοι οικονομικοί όροι. Ο χωρισμός της κοινωνίας σε μια εκμεταλλεύτρια τάξη και μια τάξη που την εκμεταλλεύονται, σε μια τάξη που κυριαρχεί και μια τάξη που καταπιέζεται, ήταν η αναγκαία συνέπεια της χαμηλής ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων στο παρελθόν. Όσον καιρό η συνολική κοινωνική εργασία αποδίδει μόνο ένα εισόδημα που μόλις ξεπερνάει αυτό που είναι αναγκαίο, ώστε να εξασφαλίζεται απλά η επιβίωση όλων, όσον καιρό λοιπόν η εργασία απαιτεί ολόκληρο ή σχεδόν ολόκληρο το χρόνο της μεγάλης πλειονότητας από τα μέλη της κοινωνίας, η κοινωνία χωρίζεται αναγκαστικά σε τάξεις. Πλάι στη μεγάλη αυτή πλειοψηφία, που είναι αποκλειστικά απορροφημένη από την αγγαρεία της δουλειάς, διαμορφώνεται μια τάξη, ελεύθερη από την άμεσα παραγωγική δουλειά,

που φροντίζει για τις γενικές υποθέσεις της κοινωνίας: διοίκηση της εργασίας, πολιτικές υποθέσεις, δικαιοσύνη, επιστήμη, καλές τέχνες κ.λπ. Ο νόμος της κατανομής της εργασίας αποτελεί λοιπόν τη βάση για το χωρισμό της κοινωνίας σε τάξεις. Αυτό όμως, δεν εμποδίζει καθόλου να γίνει ο διαχωρισμός αυτός σε τάξεις με τη βοήθεια της βίας, της κλοπής, της κατεργαριάς και της απάτης, και μόλις η κυρίαρχη τάξη βρεθεί από πάνω, δεν θα παραλείψει να εδραιώσει την κυριαρχία της σε βάρος της εργαζόμενης τάξης και να μετατρέψει την κοινωνική διεύθυνση σε εκμετάλλευση των μαζών.

Αν όμως, γι' αυτό το λόγο, ο χωρισμός της κοινωνίας σε τάξεις έχει μια κάποια ιστορική νομιμότητα, δεν την έχει ωστόσο, παρά μόνο για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, για ορισμένες κοινωνικές συνθήκες. Στηρίζεται στην ανεπάρκεια της παραγωγής και θα σαρωθεί ύστερα από την πλατειά ανάπτυξη των σύγχρονων παραγωγικών δυνάμεων. Και πραγματικά, η κατάργηση των κοινωνικών τάξεων προϋποθέτει τέτοιο επίπεδο ιστορικής ανάπτυξης, που να έχει γίνει αναχρονισμός και αρχαιολογία όχι μόνο η ύπαρξη αυτής ή της άλλης ορισμένης κυρίαρχης τάξης, μα και κάθε κυρίαρχης τάξης γενικά, κατά συνέπεια και η διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις. Προϋποθέτει λοιπόν ένα βαθμό στην ανάπτυξη της παραγωγής, στον οποίο η ιδιοποίηση των παραγωγικών μέσων και των προϊόντων, κατά συνέπεια και της πολιτικής κυριαρχίας, του μονοπωλίου της κουλτούρας και της πνευματικής διεύθυνσης από μία ιδιαίτερη κοινωνική τάξη, να γίνει όχι μόνο περιττή, μα από οικονομική, πολιτική και πνευματική άποψη ακόμα και εμπόδιο στην ανάπτυξη αυτή.

Σήμερα έχουμε ήδη φτάσει στο σημείο αυτό. Αν η πολιτική και πνευματική χρεωκοπία της αστικής τάξης δεν είναι πα μυστικό ούτε σ' αυτή την ίδια, η οικονομική της χρεωκοπία επαναλαμβάνεται κανονικά κάθε δέκα χρόνια. Σε κάθε κρίση η κοινωνία πνίγεται κάτω από το βάρος των δικών της παραγωγικών δυνάμεων και των δικών της προϊόντων, που δεν μπορεί να τα χρησιμοποιήσει, και σκοντάφτει

ανίσχυρη πάνω στην εξής παράλογη αντίφαση: οι παραγωγοί δεν έχουν τίποτα να καταναλώσουν, γιατί λείπουν οι καταναλωτές. Η επεκτατική δύναμη που κλείνουν μέσα τους τα παραγωγικά μέσα σπάει τις αλυσίδες που τα φόρτωσε ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Η απελευθέρωσή τους από τις αλυσίδες αυτές είναι ο μοναδικός όρος για να αναπτύσσονται αδιάκοπα οι παραγωγικές δυνάμεις και να προοδεύουν με ένα ρυθμό που θα γίνεται όλο και πιο γρήγορος και, κατά συνέπεια, για μια απεριόριστη πρακτικά αύξηση της ίδιας της παραγωγής. Κι αυτό δεν είναι όλο. Η κοινωνική ιδιοποίηση των παραγωγικών μέσων παραμερίζει όχι μόνο τα τωρινά εμπόδια της παραγωγής, μα και την πραγματική σπατάλη και καταστροφή στις παραγωγικές δυνάμεις και τα προϊόντα, η οποία είναι σήμερα αναπόφευκτος συνοδός της παραγωγής και φτάνει στο ανώτατο σημείο της όσο διαρκούν οι κρίσεις. Εκτός απ' αυτό, απελευθερώνει ποσότητα από παραγωγικά μέσα και προϊόντα για χρήση του συνόλου, γιατί εξαλείφει την ηλίθια σπατάλη σε είδη πολυτελείας, στην οποία επιδίδονται σήμερα οι κυρίαρχες τάξεις και οι πολιτικοί τους εκπρόσωποι. Η δυνατότητα να εξασφαλιστεί, με την κοινωνική παραγωγή, σε όλα τα μέλη της κοινωνίας μια ύπαρξη, όχι μόνο εντελώς επαρκής από υλική άποψη, η οποία θα γίνεται πιο πλούσια μέρα με την ημέρα, μα που θα τους εγγυάται και την πιο ελεύθερη ανάπτυξη και ολοκληρωτική εξάσκηση στις φυσικές και πνευματικές ικανότητές τους, η δυνατότητα αυτή είναι σήμερα υπαρκτή- για πρώτη φορά, αλλά είναι υπαρκτή.¹¹

Με την κατοχή των μέσων παραγωγής από την κοινωνία, εξαφανίζεται η εμπορευματική παραγωγή και, κατά συνέπεια, η κυριαρχία του προϊόντος πάνω στον παραγωγό. Την αναρχία στο εσωτερικό της κοινωνικής παραγωγής την αντικαθιστά η συνειδητή, σχεδιασμένη οργάνωση. Η πάλη για την ατομική επιβίωση παύει. Έτσι, για πρώτη φορά αποχωρίζεται ο άνθρωπος, από μια κάποια ορισμένη έννοια, οριστικά από το ζωικό βασίλειο και περνάει από τις ζωώδεις

συνθήκες ύπαρξης σε συνθήκες πραγματικά ανθρώπινες. Ο κύκλος που εξουσίαζε τις συνθήκες ζωής της ανθρωπότητας ως τώρα περνάει στην εξουσία και τον έλεγχο των ανθρώπων, που για πρώτη φορά γίνονται οι πραγματικοί και συνειδητοί κύριοι της φύσης, γιατί, και στο βαθμό που, είναι κύριοι της ίδιας τους της κοινωνικής οργάνωσης. Οι νόμοι της δικής τους κοινωνικής δράσης, που ως τώρα ορθώνονταν μπροστά τους σαν φυσικοί νόμοι, ξένοι και κυρίαρχοι, χρησιμοποιούνται από τώρα και στο εξής από τους ανθρώπους με ολοκληρωτική επίγνωση των αιτίων και γι' αυτό υποτάσσονται σ' αυτούς. Η ίδια η κοινωνική οργάνωση των ανθρώπων, που ως τώρα στεκόταν μπροστά τους σαν να είχε επιβληθεί αυθαίρετα από τη φύση και την ιστορία, γίνεται τώρα δική τους πράξη ελεύθερη. Οι ξένες, οι αντικειμενικές δυνάμεις, που ως τώρα εξουσίαζαν την ιστορία, περνούν πλέον κάτω από τον έλεγχο των ίδιων των ανθρώπων. Μόνο από τη στιγμή αυτή, οι άνθρωποι θα δημιουργήσουν συνειδητά οι ίδιοι την ιστορία τους, μόνο από τη στιγμή αυτή οι κοινωνικές αιτίες που έβαλαν οι ίδιοι σε κίνηση θα έχουν, πριν απ' όλα, και σε όλο και αυξανόμενο βαθμό τα αποτελέσματα που θέλουν οι ίδιοι. Είναι το πέρασμα της ανθρωπότητας από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας.

Για να τελειώνουμε, συνοψίζουμε σύντομα την πορεία που ακολούθησε η ανάπτυξή μας:

1. Μεσαιωνική κοινωνία: Μικρής κλίμακας ατομική παραγωγή. Παραγωγικά μέσα προσαρμοσμένα στην ατομική χρήση, κατά συνέπεια, πρωτόγονα, χοντροφτιαγμένα, μικροσκοπικά, με μηδαμινά αποτελέσματα. Παραγωγή για την άμεση κατανάλωση, είτε του ίδιου του παραγωγού, είτε του φεουδάρχη του. Μόνο όταν βρίσκουμε ένα πλεόνασμα στην παραγωγή πάνω από την κατανάλωση αυτή, προσφέρεται αυτό το πλεόνασμα για πώληση και μπαίνει στην ανταλλαγή: εμπορευματική παραγωγή μονάχα στη γέννησή της, που όμως περιέχει κι όλες το σπέρμα της αναρχίας στην κοινωνική παραγωγή.

2. Καπιταλιστική επανάσταση: Μετατροπή της βιομηχανίας, στην αρχή με την απλή συνεργασία και τη χειροτεχνική φάμπρικα. Συγκέντρωση των μέσων παραγωγής, που ως τότε ήταν σκόρπα, σε μεγάλα εργαστήρια και, κατά συνέπεια, μετατροπή τους από ατομικά σε κοινωνικά - μετατροπή που δεν θίγει τη μορφή ανταλλαγής στο σύνολό της. Οι παλιές μορφές ιδιοποίησης εξακολουθούν να ισχύουν. Εμφανίζεται ο καπιταλιστής. Με την ιδιότητα του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής, ιδιοποιείται τα προϊόντα και τα μετατρέπει σε εμπορεύματα. Η παραγωγή γίνεται κοινωνική πράξη. Η ανταλλαγή και μαζί μ' αυτή η ιδιοποίηση παραμένουν ατομικές πράξεις, πράξεις του ξεχωριστού ανθρώπου: το κοινωνικό προϊόν το ιδιοποιείται ο ατομικός καπιταλιστής. Αυτή είναι μια βασική αντίφαση, από την οποία ξεπηδούν όλες οι αντιφάσεις της σημερινής κοινωνίας, αντιφάσεις που τις φέρνει στο φως η μεγάλη κλίμακα βιομηχανία.

Α. Χωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Καταδίκη του εργάτη να μείνει όλη τη ζωή του μισθωτός. Αντίθεση ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη.

Β. Εκδήλωση όλο και πιο έντονη και με αυξανόμενη αποτελεσματικότητα, των νόμων που κυριαρχούν στην παραγωγή εμπορευμάτων. Αχαλίνωτος ανταγωνισμός. Αντίθεση ανάμεσα στην κοινωνική οργάνωση μέσα στο κάθε ξεχωριστό εργοστάσιο και την κοινωνική αναρχία στο σύνολο της παραγωγής.

Γ. Από τη μια, τελειοποίηση των μηχανικών εγκαταστάσεων, που ο ανταγωνισμός την κάνει επιτακτικό νόμο για τον κάθε ξεχωριστό εργοστασιάρχη, και ένας όλο και μεγαλύτερος παραμερισμός των εργατών: εφεδρικός βιομηχανικός στρατός. Από την άλλη, επέκταση δίκως όρια της παραγωγής, που είναι και αυτή εξίσου υποχρεωτικός νόμος του ανταγωνισμού για τον κάθε εργοστασιάρχη. Και στις δύο πλευρές, πρωτάκουστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, πλεόνασμα της προσφοράς στην αγορά, υπερπαραγωγή, παραγέμισμα των αγορών, κρίσεις κάθε δέκα χρόνια, φαύλος κύκλος: εδώ,

πλεόνασμα από παραγωγικά μέσα και προϊόντα - εκεί, πλεόνασμα από εργάτες δίκως εργασία και δίκως μέσα συντήρησης. Οι δύο αυτοί μοχλοί της παραγωγής και της κοινωνικής ευημερίας δεν μπορούν να συνενωθούν, γιατί η καπιταλιστική μορφή της παραγωγής απαγορεύει στις παραγωγικές δυνάμεις να μπουν σε κίνηση, στα προϊόντα να κυκλοφορήσουν, αν δεν μετατραπούν προηγουμένως σε κεφάλαιο, πράγμα που εμποδίζει αυτή η ίδια η αφθονία τους. Η αντίφαση έχει φτάσει ως τον παραλογισμό. Ο τρόπος παραγωγής στασιάζει ενάντια στη μορφή ανταλλαγής. Η αστική τάξη πείστηκε και η ίδια πως είναι ανίκανη να διευθύνει άλλο τις δικές της κοινωνικές παραγωγικές δυνάμεις.

Δ. Μια μερική αναγνώριση του κοινωνικού χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων που επιβάλλεται στους ίδιους τους καπιταλιστές. Ιδιοποίηση των μεγάλων οργανισμών της παραγωγής και των συγκοινωνιών στην αρχή από μετοχικές εταιρείες, ύστερα από τα τρασά και τέλος από το Κράτος. Η αστική τάξη αποδεικνύεται περιττή τάξη. Όλες οι κοινωνικές της λειτουργίες γίνονται τώρα από μισθωτούς υπαλλήλους.

3. Προλεταριακή επανάσταση, διάλυση των αντιφάσεων: Το προλεταριάτο κατακτά τη δημόσια εξουσία και, χάρη στην εξουσία αυτή, μετατρέπει τα κοινωνικά μέσα παραγωγής, που ξέφυγαν από τα χέρια της αστικής τάξης, σε δημόσια ιδιοκτησία. Με την πράξη αυτή, ελευθερώνει τα παραγωγικά μέσα από την προηγούμενη ιδιότητά τους να είναι κεφάλαιο και δίνει πλήρη ελευθερία στον κοινωνικό τους χαρακτήρα να επιβληθεί. Η κοινωνική παραγωγή, σύμφωνα με ένα προκαθορισμένο πλάνο, είναι από τώρα και στο εξής δυνατή. Η ανάπτυξη της παραγωγής κάνει την ύπαρξη στο μέλλον των διάφορων κοινωνικών τάξεων αναχρονισμό. Στο μέτρο που εξαφανίζεται η αναρχία στην κοινωνική παραγωγή, πέφτει σε ύπνο και η πολιτική εξουσία του Κράτους. Οι άνθρωποι, κύριοι επιτέλους της κοινωνικής τους οργάνωσης, γίνονται, ακριβώς γι' αυτό το λόγο, κύριοι της φύσης,

Σημειώσεις

κύριοι του εαυτού τους, ελεύθεροι.

Να πραγματοποιήσει την απελευθερωτική αυτή πράξη, αυτή είναι η ιστορική αποστολή του σύγχρονου προλεταριάτου. Να εξακριβώσει τις ιστορικές συνθήκες και, μ' αυτό, την ίδια τη φύση τους και να δώσει έτσι στην τάξη που αποστολή της είναι να δράσει, τάξη καταπιεζόμενη σήμερα, την επίγνωση των όρων και της φύσης της δράσης της, αυτό είναι το καθήκον του επιστημονικού σοσιαλισμού, που είναι η θεωρητική έκφραση του προλεταριακού κινήματος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. G. Mayer, Frederick Engels (London, 1936), σελ. 208.
2. Ό.π., σελ. 56-57.
3. Ό.π., σελ. 15.
4. Παρατίθεται στον F. Engels, The Condition of the Working Class in England (Moscow, 1973), σελ. 313.
5. Παρατίθεται στον G. Mayer, ό.π., σελ. 49.
6. F. Engels, ό.π., σελ. 60.
7. Ό.π., σελ. 111-112.
8. Ό.π., σελ. 120.
9. Ό.π., σελ. 167.
10. Ό.π., σελ. 162.
11. Ό.π., σελ. 312.
12. Ό.π., σελ. 261.
13. Ό.π., σελ. 333-334.
14. Ό.π., σελ. 11.
15. F. Engels, On the History of the Communist League στους K. Marx και F. Engels, Selected Works (London, 1968), σελ. 436.
16. G. Mayer, ό.π., σελ. 59-60.
17. F. Mehring, Karl Marx (Sussex, 1981), σελ. 93.
18. Ό.π., σελ. 95.
19. K. Marx and F. Engels, Correspondence 1844-1851 (London, 1982) σελ. 4.
20. Ό.π., σελ. 20.
21. G. Mayer, ό.π., σελ. 69.

Σημειώσεις

22. K. Marx and F. Engels, *The German Ideology* (London, 1965), σελ. 37-38.
23. Ό.π., σελ. 55-56.
24. Ό.π., σελ. 50.
25. Ό.π., σελ. 60.
26. Ό.π., σελ. 61-62.
27. Ό.π., σελ. 44.
28. Ό.π., σελ. 85-86.
29. Ό.π., σελ. 503.
30. K. Marx and F. Engels, *Correspondence*, ό.π., σελ. 82.
31. O. J. Hammen, *The Red 48ers* (New York, 1969), σελ. 160.
32. F. Engels, *Principles of Communism* (Peking, 1977), σελ. 3.
33. Ό.π., σελ. 8.
34. K. Marx and F. Engels, *Communist Manifesto* (Tirana, 1981), σελ. 34.
35. F. Engels, *Principles*, ό.π., σελ. 11.
36. K. Marx and F. Engels, *Communist Manifesto*, ό.π., σελ. 25.
37. O. J. Hammen, ό.π., σελ. 187.
38. K. Marx and F. Engels, *Correspondence*, ό.π., σελ. 64.
39. Ό.π., σελ. 159-160.
40. Ό.π., σελ. 165.
41. E. Hobsbawm, *The Age of Revolution* (London, 1977), σελ. 22.
42. K. Marx στη *Neue Rheinische Zeitung*, 29 Ιουνίου 1848, ανατύπωση στον D. Fernbach (επ.), *The Revolutions of 1848* (Harmondsworth, 1973), σελ. 131.
43. Άρθρο στη *Deutsche-Brusseler Zeitung*, 23 Ιανουαρίου 1848, παρατίθεται στον G. Mayer, ό.π., σελ. 88.
44. Άρθρο στη *Neue Rheinische Zeitung*, 29 Ιουνίου 1848, επαναλαμβάνεται στον D. Fernbach, ό.π.
45. Παρατίθεται στον O. J. Hammen, ό.π., σελ. 234.
46. Ό.π., σελ. 236.
47. Ό.π., σελ. 250.
48. F. Engels στη *Neue Rheinische Zeitung*, 16 Φεβρουαρίου 1849, ανατύπωση

- στον D. Fernbach, ό.π., σελ. 239.
49. F. Engels στη Neue Rheinische Zeitung, 13 Ιανουαρίου 1849, ανατύπωση στον D. Fernbach, ό.π., σελ. 216-217.
50. F. Mehring, ό.π., σελ. 164.
51. Η πιο λεπτομερής κριτική από μαρξιστική οπτική προέρχεται από το R. Rosdolsky στον Ένγκελς και το Non-historic Peoples: the National Question in the Revolution of 1848, (Glasgow, 1986).
52. T. Carver, Frederick Engels: His Life and Thought (Basingstoke, 1989), σελ. 201.
53. K. Marx and F. Engels, Correspondence, ό.π., σελ. 211.
54. K. Marx and F. Engels, "Address of the Central Committee to the Communist League (March 1850)", τυπωμένο στον D. Fernbach, ό.π., σελ. 330.
55. L. Trotsky, Permanent Revolution (New York, 1962).
56. K. Marx and F. Engels, Correspondence, ό.π., σελ. 241,
57. Y. Kapp, Eleanor Marx, τόμ. 1, σελ. 112.
58. Παρατίθεται στον T. Carver, ό.π., σελ. 155.
59. Βλ. G. Mayer, ό.π., σελ. 171-174 και T. Carver, ό.π., σελ. 153-155 για διαφορετικές ερμηνείες της αλληλογραφίας.
60. T. Carver, ό.π., σελ. 159.
61. Y. Kapp, ό.π., σελ. 113.
62. Παρατίθεται στον προηγούμενο, σελ. 114.
63. T. Carver, ό.π., και The Daughters of Karl Marx (London, 1984).
64. K. Marx and F. Engels, Collected Works, τόμ. 39 (Μόσχα, 1983), σελ. 434-435.
65. Γράμμα από το Μαρξ στον Ένγκελς στο Selected Correspondence (Moscow, 1982), σελ. 114.
66. Ό.π., σελ. 126-127.
67. Ό.π., σελ. 125.
68. Ό.π., σελ. 140.
69. Ό.π., σελ. 163.

Σημειώσεις

70. Ό.π., σελ. 168.
71. Ό.π., σελ. 180.
72. Ό.π., σελ. 209.
73. K. Marx and F. Engels, *The Civil War in France* στο *Selected Works*, ό.π., σελ. 306.
74. Ό.π., σελ. 287.
75. Ό.π., σελ. 285.
76. F. Engels, εισαγωγή, ό.π., σελ. 259.
77. D. Fernbach, εισαγωγή στον K. Marx, *The First International and After* (London, 1974), σελ. 43.
78. Βλ. το άρθρο του John Rees "Engels' Marxism", *International Socialism* 65, σελ. 47 κ.ε.
79. Στον K. Marx και F. Engels, *Selected Works*, ό.π.
80. H. Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution*, vol. II (London, 1978), σελ. 308-309.
81. F. Mehring, *Karl Marx* (Sussex, 1981), σελ. 511.
82. Ό.π., σελ. 512.
83. F. Engels, *Socialism, Utopian and Scientific* στο *Selected Works*, ό.π., σελ. 398.
84. Ό.π., σελ. 404.
85. Ό.π., σελ. 410.
86. Ό.π., σελ. 418-419.
87. Ό.π., σελ. 419.
88. Ό.π., σελ. 422.
89. Γράμμα του K. Μαρξ στον Friedrich Adolph Sorge στο Hoboken, 19 Σεπτεμβρίου 1879, στο *Selected Correspondence*, ό.π., σελ. 309.
90. Ό.π., σελ. 340.
91. *Speech at the Graveside of Karl Marx* στο *Selected Works*, ό.π., σελ. 429-430.
92. F. Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State* στο *Selected Works*, ό.π., σελ. 449-583. Για μια πληρέστερη εξέταση αυτού και

- άλλων έργων του Ένγκελς σχετικά με την καταγωγή του ανθρώπου βλ. το κεφάλαιο του Chris Harman "Engels and the origins of human society", *International Socialism* 65, σελ. 83 κ.ε.
93. Γράμμα του Φ. Ένγκελς στον Eduard Bernstein στη Ζυρίχη, 17 Ιουνίου 1879, στο *Selected Works*, ό.π., σελ. 301.
94. Γράμμα του Φ. Ένγκελς στον Karl Kautsky στη Βιέννη, 12 Σεπτεμβρίου 1882, στο *Selected Works*, ό.π., σελ. 678.
95. A. L. Morton and G. Tate, *The British Labour Movement* (London, 1979), σελ. 162-163.
96. H. Draper, ό.π., σελ. 120.
97. Γράμμα του Ένγκελς στον J. Adolph Sorge στο Hoboken, στο *Selected Correspondence*, ό.π., σελ. 375.
98. Y. Kapp, Eleanor Marx, τόμ. 2 (New York, 1976), σελ. 212-213.
99. Παρατίθεται στον E. Hobsbawm, *Labour's Turning Point* (Brighton, 1974), σελ. 72.
100. Ένγκελς στο Σοριζ στο Λονδίνο, 7 Δεκεμβρίου 1889, στο *Selected Correspondence*, ό.π., σελ. 385.
101. Y. Kapp, τόμ. 2, ό.π., σελ. 377-380.
102. A. L. Morton and G. Tate, ό.π., σελ. 204.
103. Y. Kapp, τόμ. 2, ό.π., σελ. 423.
104. Ό.π., σελ. 425.
105. Ό.π., σελ. 549.
106. Η εισαγωγή του Ένγκελς στο έργο του Μαρξ, *The Class Struggles in France* συντομεύτηκε για δημοσίευση στη *Die Neue Zeit*. Για λεπτομέρειες βλ. το κεφάλαιο του John Rees, ό.π. Για την εισαγωγή βλ. K. Marx and F. Engels, *Collected Works Vol. 27* (London, 1990), σελ. 506-524.
107. Y. Kapp, ό.π., σελ. 446.
108. Βλ. F. Engels, *Socialism, Utopian and Scientific* στο *Selected Works*, ό.π., σελ. 421-422.
109. C. Harman, "Hidden Treasure", στο *Socialist Review* 149 (London, January

1992), σελ. 30-31. Για μια ανάλυση του επιχειρήματος σχετικά με τους σοσιαλιστές και τον πόλεμο βλ. G. Mayer, ό.π., σελ. 285-295.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

(Η ενδειξη E δηλώνει ότι η σημείωση είναι του Ένγκελς)

1. **Ε** Αυτό είναι το απόσπασμα για τη Γαλλική Επανάσταση: «Η σκέψη, η ιδέα του δικαίου, επικράτησε από την αρχή, και ενάντια σ' αυτή δεν μπορούσε το παλιό σύστημα της αδικίας να φέρει κανενός είδους αντίσταση. Στη σκέψη αυτή του δικαίου υψώθηκε τώρα ένα σύνταγμα και πάνω σ' αυτή τη βάση έπρεπε να στηρίζονται από 'δω και μπρος τα πάντα. Από τότε που ο ήλιος βρίσκεται στον ουρανό και γυρίζουν γύρω του οι πλανήτες, δεν ξαναείχαν δει τέτοιο πράγμα, δηλαδή να στέκονται οι άνθρωποι με το κεφάλι, με τη σκέψη, και να φτιάχνουν την πραγματικότητα σύμφωνα μ'αυτή. Ο Αναξαγόρας ήταν ο πρώτος που είπε πως ο Νους, η λογική κυβερνάει τον κόσμο. Μα να που ο άνθρωπος έφτασε για πρώτη φορά να αναγνωρίσει πως η Ιδέα πρέπει να κυβερνάει την πνευματική πραγματικότητα. Αυτό ήταν μια υπέροχη ανατολή. Όλα τα σκεπτόμενα όντα συνενώθηκαν για να πανηγυρίσουν την εποχή εκείνη. Μια εξαιρετική συγκίνηση βασίλεψε τότε, ένας ενθουσιασμός του πνεύματος έκανε τον κόσμο ολόκληρο να ριγίσει σαν να έγινε τώρα μόλις η συμφιλίωση του θεού με τα εγκόσμια» (Χέγκελ, Φιλοσοφία της Ιστορίας, Γερμανική έκδοση, 1840, σελ. 535). Μήπως, άραγε, είναι καιρός να μπει σε εφαρμογή ο Αντισοσιαλιστικός Νόμος ενάντια στο δημόσιο κίνδυνο που εμπεριέχουν οι επαναστατικές ιδέες του μακαρίτη καθηγητή Χέγκελ; (Σ.τ.Μ.: οι εμφάσεις στο παραπάνω απόσπασμα είναι του Ένγκελς).
2. Ο Munzer (περίπου 1490-1525) ήταν ηγέτης και ιδεολογικός εκπρόσωπος της ριζοσπαστικής αγροτικής – πληβειακής πτέρυγας στη διάρκεια του Πολέμου των Χωρικών. Οι Ισοπεδωτές (Levellers) αποτελούσαν την άκρα

αριστερά πτέρυγα της Αγγλικής Επανάστασης.

Ο Babeuf (1760–97) ήταν ένας ουτοπικός κομμουνιστής, καθώς και ο θεωρητικός και ηγέτης της «Συνωμοσίας των Ίσων».

3. *Lettres d' un habitant de Gen ve ses contemporains* (Γράμματα ενός κατοίκου της Γενεύης προς τους συγχρόνους του): είναι το πρώτο έργο του Saint-Simon. Γράφτηκε το 1802 στη Γενεύη και δημοσιεύτηκε ανώνυμα στο Παρίσι το 1803.

Το πρώτο σημαντικό έργο του Charles Fourier ήταν το *Th orie des quatre mouvements et des destin es g n rales*, που γράφτηκε στις αρχές του 19ου αιώνα και δημοσιεύτηκε ανώνυμα στη Λυών το 1808.

Το *New Lanark* – ένα εργοστάσιο βαμβακιού που περιλάμβανε έναν εποικισμό εργατών στη Σκωτία – ιδρύθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1780.

4. "*Lettres d' un habitant de Gen ve ses contemporains*", στο *Oeuvres de Claude-Henri de Saint-Simon*, Editions Anthropos, Paris 1966, τ.Ι, βιβλίο Ι, σελ. 41-2, 55.
5. Το όγδοο γράμμα της σειράς "*Lettres de Henri Saint-Simon un Am ricain*", ο.π., Τόμος Ι, Βιβλίο ΙΙ, σελ. 186.
6. Ο Ένγκελς αναφέρεται στις δύο παμφλέτες που γράφτηκαν από τους Saint-Simon και A. Thierry: "*De la r organization de la soci t Europ enne...*" και "*Opinion sur les mesures prendre contre la coalition de 1815*". Ο.π., Τόμος Ι, Βιβλίο Ι, σελ. 153-218 και Τόμος VI, σελ. 353-79.
7. Βλέπε τη δήλωση του Fourier στο πρώτο του βιβλίο *Th orie des quatre mouvements*: «Σαν γενική αρχή, η κοινωνική πρόοδος και οι αλλαγές που σημειώνονται σε μια συγκεκριμένη περίοδο οφείλονται στην πρόοδο της γυναικείας απελευθέρωσης, και η παρακμή του κοινωνικού συστήματος οφείλεται στην υποχώρηση των δικαιωμάτων των γυναικών».

Από αυτή τη θέση, διαμορφώνει το ακόλουθο συμπέρασμα: «Η επέκταση των δικαιωμάτων των γυναικών είναι βασική προϋπόθεση κάθε κοινωνικής προόδου» (Fourier, *Textes Choisis*, ed.: F. Armand, Editions Sociales, Paris

Σημειώσεις

- 1953, σελ. 124).
8. Ο.π., σελ. 64-5, 70.
 9. Ο.π., σελ. 95, 105. Για το «φάυλο κύκλο» του πολιτισμού, βλέπε σελ. 104, 129-30.
 10. Ο.π., σελ. 66-7.
 11. Βλέπε AL Morton, *The Life and Ideas of Robert Owen* (Η ζωή και οι ιδέες του Ρόμπερτ Όουεν), London 1962, σελ. 80.
 12. **Ε** Από το "The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race", ένα υπόμνημα που απευθύνθηκε προς όλους τους «κόκκινους Ρεπουμπλικάνους, τους Κομμουνιστές και τους Σοσιαλιστές της Ευρώπης» και στάλθηκε προς την προσωρινή κυβέρνηση της Γαλλίας, το 1848, καθώς και «προς την Βασίλισσα Βικτωρία και τους υπεύθυνους συμβούλους της».
 13. Robert Owen, "Report of the Proceedings at the Several Public Meetings, Held in Dublin... on the 18th March, 12th April, 19th April and 3rd May", Dublin 1823.
 14. Ένας Νόμος, που παρουσιάστηκε με πρωτοβουλία του Owen τον Ιούνιο του 1815 και πέρασε με περικοπές από το Κοινοβούλιο τον Ιούλιο του 1819. Ο Νόμος, ρυθμίζοντας την εργασία στα εργοστάσια βαμβακιού, απαγόρευε την εργασία σε παιδιά κάτω των εννιά χρόνων και περιοριζε την εργάσιμη μέρα στις 12 ώρες για άτομα κάτω των 16. Όταν η πρόταση του Owen για έμμισθους ελεγκτές απορρίφθηκε, ο Νόμος κατέληξε νεκρό γράμμα.
 15. Τον Οκτώβριο του 1833, ο Owen οργάνωσε ένα συνέδριο συνεταιρισμών και σωματείων στο Λονδίνο, που κατέληξε στην ίδρυση του Grand National Consolidated Trades Union, το Φλεβάρη του 1834.
 16. Οι Εργατικές Αγορές (Equitable Labour Exchange Bazaars) ιδρύθηκαν από εργατικούς συνεταιρισμούς σε διάφορες περιοχές της Αγγλίας. Ο Owen εγκαίνιασε την Εργατική Αγορά του Λονδίνου τον Σεπτέμβριο του 1832 και διατηρήθηκε μέχρι τα μέσα του 1834.
Ο Proudhon έκανε μια προσπάθεια να οργανώσει την «Τράπεζα του Λαού»

(Banque du Peuple) στο Παρίσι το Γενάρη του 1849. Διατηρήθηκε, στα χαρτιά, για δύο περίπου μήνες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

1. (Σ.τ.Μ.) Για την ελληνική μετάφραση του *Le Neveu de Rameau*, βλέπε Ντιντερό, Το Όνειρο του Νταλαμπέρ, Ηριδανός, 1991.
2. Η Αλεξανδρινή περίοδος της επιστήμης χρονολογείται από τον τρίτο αιώνα π.Χ. Το όνομά της προέρχεται από το Αιγυπτιακό λιμάνι της Αλεξάνδρειας, που υπήρξε ένα σημαντικό κέντρο του διεθνούς εμπορίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

1. (Σ.τ.Μ.) Λόγια του Μεφιστοφελή στον «Φάουστ» του Γκαίτε.
2. **Ε** Δεν είναι ανάγκη να εξηγηθεί εδώ πως, παρότι η μορφή ιδιοποίησης μένει η ίδια, ο χαρακτήρας της ιδιοποίησης δεν επαναστατικοποιείται λιγότερο απ' ό,τι η παραγωγή με την πορεία που περιγράψαμε πιο πάνω. Το να ιδιοποιούμαι εγώ το δικό μου προϊόν η το προϊόν ενός άλλου είναι, φυσικά, δύο διαφορετικά είδη ιδιοποίησης. Εδώ μπορεί να προστεθεί παροδικά, πως η μισθωτή εργασία, που σ' αυτή βρίσκεται εν σπέρματι ολόκληρος ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, είναι πολύ παλιά. Σποραδικά, σκόρπια, συνυπήρχε αιώνες ολόκληρους πλάι στη δουλεία. Μπόρεσε όμως να αναπτυχθεί μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, μόνο όταν οι απαιτούμενες ιστορικές προϋποθέσεις είχαν εκπληρωθεί.
3. (Σ.τ.Μ.) Die Mark σημαίνει «Κοινότητα». Ο Ένγκελς αναφέρεται στο έργο του «Die Mark».
4. (Σ.τ.Μ.) Εμπορικοί πόλεμοι του 17ου και 18ου αιώνα: μια σειρά πόλεμοι ανάμεσα στα μεγάλα ευρωπαϊκά κράτη για να εξασφαλίσουν το εμπόριο με τις Ινδίες και την Αμερική, και να κατακτήσουν αποικιακές αγορές. Στην αρχή, οι πόλεμοι ξέσπασαν ανάμεσα στη Μεγάλη Βρετανία και την

Ολλανδία (1652-1654, 1664-1667 και 1672-1674) και αργότερα ανάμεσα στην Αγγλία και τη Γαλλία. Η Αγγλία νίκησε σε όλους αυτούς τους πολέμους και έτσι, προς το τέλος του 18ου αιώνα, είχε συγκεντρώσει στα χέρια της ολόκληρο σχεδόν το παγκόσμιο εμπόριο.

5. **Ε** Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία, σελ. 109 (Γερμανική έκδοση).
6. Βλ. Μαρξ, Κεφάλαιο, Μόσχα 1961, Τόμος Ι, σελ. 408, 435-6, 462, 487.
7. Ο.π., σελ. 645, η έμφαση είναι του Ένγκελς.
8. (Σ.τ.Μ.) Όρος που χρησιμοποιείται στους αγώνες του ιπποδρόμου και σημαίνει ιπποδρομία μετ' εμποδίων.
9. **Ε** Λέω: Πρέπει. Γιατί μόνο στην περίπτωση που τα μέσα παραγωγής και επικοινωνίας είναι πραγματικά πάρα πολύ μεγάλα για να τα διευθύνουν οι μετοχικές εταιρίες και έχει, κατά συνέπεια, η εθνικοποίησή τους γίνει οικονομική ανάγκη, μόνο τότε η εθνικοποίηση αυτή σημαίνει οικονομική πρόοδο, έστω και αν την διεξάγει το σημερινό κράτος. Τότε μόνο σημαίνει πως φτάσαμε σε ένα καινούριο στάδιο, που προηγείται από την κατοχή όλων των παραγωγικών μέσων από την ίδια την κοινωνία. Είδαμε όμως τώρα τελευταία, από τον καιρό που ο Βίσμαρκ άρχισε τις κρατικοποιήσεις, να παρουσιάζεται ένας ψευτοσοσιαλισμός - ο οποίος μάλιστα εδώ και 'κει εκφυλίζεται σε κάποια δουλοπρέπεια - και διακηρύσσει χωρίς άλλη διαδικασία, πως κάθε κρατικοποίηση, ακόμα και όταν την κάνει ο Βίσμαρκ, είναι σοσιαλιστική. Είναι φανερό πως, αν η κρατικοποίηση του καινού ήταν σοσιαλιστική, ο Ναπολέων και ο Μέτερνιχ θα συμπεριλαμβάνονταν ανάμεσα στους ιδρυτές του σοσιαλισμού. Αν το βελγικό κράτος, για πολιτικούς και οικονομικούς λόγους πολύ-πολύ πεζούς, έφτιαξε μόνο του τις κυριότερες σιδηροδρομικές γραμμές, αν ο Βίσμαρκ, χωρίς καμιά οικονομική ανάγκη, κρατικοποίησε τις κυριότερες σιδηροδρομικές γραμμές της Πρωσίας, μόνο και μόνο για να μπορεί να τις οργανώσει καλύτερα και να τις χρησιμοποιήσει σε καιρό πολέμου και για να κάνει τους σιδηροδρομικούς υπαλλήλους εκλογικό κοπάδι στην υπηρεσία της

κυβέρνησης και κυρίως για να δημιουργήσει μια καινούργια πηγή εισοδήματος, ανεξάρτητη από τις αποφάσεις της Βουλής, αυτά δεν είναι καθόλου σοσιαλιστικά μέτρα, άμεσα ή έμμεσα, συνειδητά ή όχι. Διαφορετικά θα αποτελούσαν σοσιαλιστικά ιδρύματα η Βασιλική Εταιρία Θαλάσσιου Εμπορίου, η Βασιλική Χειροτεχνική Βιομηχανία Πορσελάνης, ακόμα και το ραφείο του λόκου στο στρατό, για να μην αναφέρουμε την κρατικοποίηση των οίκων ανοχής που πρότεινε στα σοβαρά κάποιος κατεργάρης τον καιρό του Φρειδερίκου Γουλιέλμου III.

10. «Ελεύθερο λαϊκό κράτος»: αίτημα στο πρόγραμμα και πλατιά διαδεδομένο σύνθημα των Γερμανών σοσιαλδημοκρατών γύρω στα 1870. Το αίτημα αυτό το κριτικάριζαν ο Μαρξ στην Κριτική του προγράμματος της Γκότα, ο Ένγκελς σε μια επιστολή του στον Μπέμπελ (18-28 Μάρτη 1875), καθώς και ο Λένιν στο Κράτος και Επανάσταση.
11. **Ε** Μερικοί αριθμοί θα μας δώσουν μια κατά προσέγγιση εικόνα, για την απίστευτα επεκτατική δυναμική των σύγχρονων παραγωγικών μέσων, ακόμα και κάτω από το βάρος του καπιταλισμού. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Γκίφεν (Robert Giffen, *Recent Accumulations of Capital in the UK*, *Journal of the Statistical Society*, London, τ. 16, 1878), ο συνολικός πλούτος της Μεγάλης Βρετανίας και της Ιρλανδίας ήταν σε στρογγυλούς αριθμούς:

το 1814 2200 εκατομμύρια λίρες = 44 δισεκατομμύρια μάρκα.

το 1865 6100 εκατομμύρια λίρες = 122 δισεκατομμύρια μάρκα.

το 1875 8500 εκατομμύρια λίρες = 170 δισεκατομμύρια μάρκα.

Όσο για την καταστροφή των μέσων παραγωγής και των προϊόντων από τις κρίσεις, στο 2ο Συνέδριο των Γερμανών βιομηχάνων που έγινε στο Βερολίνο στις 21 Φλεβάρη 1878, υπολογίστηκε, πως οι συνολικές απώλειες μόνο της γερμανικής βιομηχανίας σιδήρου στην τελευταία κρίση ήταν 455 εκατομμύρια μάρκα.

